

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IV. évfolyam

1997. 3. szám

E számunk szerzői

Bak Borbála (ELTE BTK, egyetemi docens)
Filippov Szergej (ELTE BTK, egyetemi adjunktus)
Gecsényi Patricia (ELTE BTK, levéltár szakos, II. éves)
Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet, tudományos főmunkatárs)
Krausz Tamás (ELTE BTK, egyetemi docens)
Schilde René András (ELTE BTK, történelem–levéltár szakos, II. éves)
Szakály Orsolya (MTA TTI, tudományos segédmunkatárs)
Tóth Ferenc (BDTF, főiskolai adjunktus)
Varga Tamás (ELTE BTK, történelem–levéltár szakos, II. éves)

BDTF = Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely
ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon:

Turpin de Crissé, Lancelot: Essai sur l'art de la guerre. Paris, 1754. 145. p.

*

Felelős kiadó: FONS Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IV. évfolyam

1997. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összesített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Fons Alapítvány, 1026 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 25.

Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: PÁLFFY GÉZA, titkára: PETRIK IVÁN.

Szerkesztőség: REISZ T. CSABA főszerkesztő, KENYERES ISTVÁN (felelős) szerkesztő.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1052 Budapest, Piarista köz 1. Tel.: 267-0966/5127.

Szerkesztőségi fogadóórák: minden hónap első csütörtök, 10⁰⁰–12⁰⁰.

E-mail: retix@isis.elte.hu és **honlap:** <http://isis.elte.hu/~retix/fons.htm>

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen kérjük benyújtani. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kéziratok Word for Windows 2.0 vagy 6.0 verzióban készülnek, de más konvertálható szövegszerkesztő is használható (MS-DOS Word, WordPerfect, WordStar). A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 30 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Hirdetések: Érdeklődni a Fons szerkesztőség címén lehet; kizárólag szakterületi hirdetők számára.

TÓTH FERENC

A MAGYAR HUSZÁROK DICSÉRETE FRANCIAORSZÁGBAN

avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású kiadatlan kézírata

Az itt közrebocsátott kézirat a párizsi Bibliothèque de l'Arsenal kéziratgyűjteményében található.¹ A kézzel írott és oldalszámozott kétszázöt oldalas munkát zöld színű bőrkötés védi. A nagy betűkkel írott, jól olvasható szöveget feltehetőleg nyomdába szánta a szerző, de a címloldal hátlapjára feljegyzett mondat szerint — amely valószínűleg egy könyvtárostól származik — a kézirat nem jelent meg.² Ez persze nem jelenti azt, hogy a munka átdolgozott formában sem került kiadásra. A tanulmányban erről is szeretnék beszélni.

A munka barokkosan hosszú címe már egyértelműen megjelöli a szerzőt: Turpin gróft, francia huszárezred-tulajdonost, vagyis Lancelot Turpin de Crissét, a XVIII. századi francia hadászati szakirodalom egyik legjelentősebb képviselőjét. A szerző 1716. augusztus 5-én született Eronville várában, Saint-Germain-Legaillard mellett.³ Mint számos vidéki nemesifjú, ő is a katonai pályát választotta: 1732-ben muskétásként lépett XV. Lajos szolgálatába, két év múlva az Anjou-ezredben már kornétás volt. Valószínűleg a lengyel örökösödési háborúban tanúsított vitézségeért nyerte el 1734. november 11-én a kapitányi kinevezést a Royal Pologne lovas-ezredben.⁴ A gyors katonai karrier 1738-ban váratlanul megszakadt: eddig ismeretlen okok miatt visszavonult a Trappes-i kolostorba.⁵ Hamarosan visszatért a francia királyi hadseregbe és megházasodott, felesége Elisabeth Marie Constance Waldemar de Löwendal, a híres Löwendal marsall⁶ leánya volt. Az 1740-ben ki-

1 Bibliothèque de l'Arsenal (Paris), série Ms. 4077. A kéziratra a továbbiakban a szerző neve alatt hivatkozom (*Turpin*).

2 A címloldal hátlapján található megjegyzés: „*ce manuscrit est de mr le comte de turpin qui a servi longtemps dans les troupes legeres et commandé un regiment d'hussards je ne crois pas que ce ms ait été imprimé*”.

3 A szerző életrajzi adatait főleg a vincennes-i Service Historique de l'Armée de Terre (= SHAT) levéltárában található személyes dossziéja (1ère série Lieutenants-Généraux 1080) alapján, illetve Michaud (*sous la dir.*): Biographie universelle. 42. köt. Paris, 1854. 298–299. p. alapján sikerült meghatározni.

4 SHAT, 1ère série L-G 1080.

5 Michaud: i. m. 298. p. 2. jegyz.

robbant osztrák örökösödési háború kiváló bizonyítási lehetőséget nyújtott a tehetséges ifjú katonatiszt számára, akit a francia hadsereg egy viszonylag új fegyverneméhez, a huszárokhoz vezényeltek. Az ekkor még zömében magyar huszárok alkotta Bercsényi-huszárezredben harcolta végig a háborút. Pályája meredeken ívelt fölfelé: 1744-ben ezredes, 1747-ben saját huszárezredének tulajdonosa lett, 1748-ban pedig a háború végén már brigadérosi rangot viselt!⁷ A francia nemesifjú megkedvelte a magyar harcmodort és természetesen magyar tisztársait is. A bajtársiasság elvét az egyébként befolyásos rokonokkal rendelkező fiatal francia tiszt mindennél fontosabbnak tartotta. Ezt bizonyítja például az is, hogy 1747. január 27-én Dávid Zsigmond ezredessel⁸ közösen kérvényezték járandóságukat a királyi kincstártól.⁹ A háború befejezése után a fiatal ezredtulajdonos új feladatot tűzött ki maga elé: katonai tapasztalatait egységes hadászati munkában szándékozta a nyilvánosság elé tárni. A hosszú békeévek jó alkalmat kínáltak arra, hogy miután áttanulmányozta az antik szerzők katonai munkáit, papírra vesse élete első nagy hadászati munkáját. A mű 1754-ben jelent meg Párizsban *Essai sur l'art de la guerre* címmel.¹⁰ Turpin gróf nem bizonyult jó prófétának saját hazájában, könyvét elég hűvös fogadtatásban részesítette a francia közvélemény. Ez annyira fájdalmasan érintette a szerzőt, hogy még egy tíz évvel később keletkezett műben is megemlíti: az *Essai* elmarasztalása, a sértő kritikai megjegyzések sok bánatot okoztak neki.¹¹ 1754-ben még egy szépirodalmi műve is megjelent *Amusements philosophiques et littéraires de deux amis* címmel.¹²

6 Löwendal, Ulrich Friedrich Waldemar gróf (1700–1755), francia marsall.

7 SHAT, 1ère série L-G 1080.

8 Dávid Zsigmond francia brigadéros életrajzát l.: *Zachar József*: Idegen hadakban. Bp., 1984. 241–249. p.

9 Részlet az említett levélből: „*Nous david mestre de camp d'un regiment de hussards et nous turpin mestre de camp a la suite du regiment de Berchinj sommes convenus de ce qui suit...*” SHAT, 1ère série L-G 1080.

10 A műre a továbbiakban *Essai*-ként hivatkozom.

11 Mémoires de Montécuculi, Généralissime des Armées, et Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur; avec les Commentaires de Monsieur le Comte Turpin de Crissé. 1. köt. Amsterdam–Leipzig, 1770. VII–VIII. p. (a továbbiakban: Montécuculi).

12 A mű társszerzője Jean Castilhon (1718–1799) volt. Turpin de Crissé a mű elején egy kis versikével próbálja a pesszimista Jean-Jacques Rousseau-t egy kicsit jobb kedvre deríteni. A filozófus kritikus válasza azonban nem túl hízelgő: „*Az ön műve se nem elég rossz, hogy teljesen elriassza a munkától, se nem elég jó, hogy megfossa önt attól a reményétől, hogy egyszer jobbat is tud majd írni.*” Michaud: i. m. 298. p.

Az *Essai sur l'art de la guerre* külföldi fogadtatása sokkal melegebb volt. II. (Nagy) Frigyes porosz király az elsők között méltatta a munkát, amelyet első olvasás után rögtön le is fordíttatott németre,¹³ ezt hamarosan követte az angol fordítás is. A francia elit angломán tagjai csak ekkor kezdték felismerni honfitársuk írói erőit.¹⁴ A munka orosz fordítása eljuttatta a szerző munkáját a feltörekvő kelet-európai nagyhatalom tisztikarához is.¹⁵

Turpin de Crissé ebben az időben nyerte el XV. Lajos fiának, Lajos trónörökösnek kegyeit: a fontenoy-i csata után népszerűvé vált királyfi hamarosan bizalmába fogadta őt. Ennek egyik frásos bizonyítéka 1761-ben kelt levelezésük, amelyet később ki is adtak.¹⁶ A francia trón várományosával fenntartott jó viszony nem jelentett egyértelmű előnyt a versailles-i udvar szemében, mivel az apja és Pompadour márkiné szerelmi viszonyát mélyen elítélő trónörökös hamarosan az udvari ellenzék vezetőjévé vált.¹⁷ Érdekes megjegyeznünk, hogy Lajos királyfi hasonlóan jó kapcsolatot tartott fenn a franciaországi magyar emigráció vezetőivel is, akik a francia huszárezredek élén álltak. E jó viszonyt bizonyítja az is, hogy az osztrák örökösödési háború legvégén a törökországi és franciaországi magyar emigránsok egy csoportja a francia királyfinak kínálta fel Szent István koronáját.¹⁸

A hétéves háborúban Turpin de Crissé ismét bebizonyíthatta rátermettségét. Bercsényi László tábornok javaslatára a Turpin-huszárezredet nem olvasztották be más egységbe.¹⁹ Ez idő tájt 231 huszár szolgált itt, közülük 137 volt magyar!²⁰ A

13 A német fordítás *Versuche über die Kriegskunst* cím alatt jelent meg Potsdamban, 1756-ban. A fordítója Friedrich Moritz von Rohr, a porosz királyi gárda tisztje volt. Az Országos Széchényi Könyvtárban található példány (100.335) eredeti tulajdonosa, legalábbis a bejegyzés szerint, Hajnóczy József volt.

14 Montécuculi, VIII. p.

15 A munka ezen orosz fordításából Turpin de Crissének küldött tiszteletpéldánya megtalálható a párizsi Bibliothèque Nationale-ban (Rés. R. 1207): Опыт военного искусства сочиненный Графом Тюрпиномъ де криссе... Moscou, 1758–59.

16 C. Ver Heyden de Lancey: Correspondance inédite du Lieutenant Général Lancelot Comte Turpin de Crissé, littérateur et tacticien du XVIIIe siècle adressée au Dauphin, fils de Louis XV et paraphée ou annotée par lui; 10 mai–10 décembre 1761, Paris, é. n.

17 Soulavie, Jean-Louis: Mémoires historiques et politiques du règne de Louis XVI, depuis son mariage jusqu'à sa mort I. köt. Paris, 1801. 19–50. p. vö. Haggard, Andrew C. P.: The real Louis the fifteenth. I. köt. London, 1906. 176–177. p.

18 Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de Constantinople, série A, fonds Saint-Priest 150; I. Tóth Ferenc: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. Az 1996. szeptember 19-én a budapesti „Mátrafüred” konferencián felolvasott előadás (megjelenés alatt).

háború elejére az ezredlétszámot jelentékenyen, két-háromszorosára kellett növelnie, ezt csak német és francia újoncok felvételével lehetett elérni. A Turpin-huszár-ezred ekkor veszítette el határozott magyar jellegét. 1757. március elsejétől ezredével német területen teljesít szolgálatot, a következő év március 15-én kinevezték a lovas és dragonos egységek ellenőrző parancsnokává.²¹ A háború e szakaszában elsősorban Vesztfáliában portyáztak a Turpin-huszárok. 1759. június 28-án említésre méltó haditettét hajtottak végre Horn és Ramsel környékén, ahol Nicolas Berchény, Bercsényi László fia vezetése alatt megtámadtak és felszámoltak egy négyszáz főből álló egységet Lipstadt mellett.²² Az ehhez hasonló kisebb eredmények tették lehetővé, hogy a franciák számára egyébként igen kedvezőtlen hadjárat nem végződött teljes vereséggel. Katonai teljesítménye alapján 1761. február 20-án kinevezték tábornagynak, majd a háború végéig Flandriába vezényelték.²³ A háború során Turpin de Crissé ezredparancsnok tetemes, 40 000 frankra rúgó adósságot halmozott fel. Ennek mérséklése érdekében Choiseul herceghez²⁴ folyamodott engedélyért, hogy huszárezredét eladhassa Chamborant márkinak, az unokatestvérének.²⁵

A békeévek során ismét több időt szentelhetett szakírói tevékenységének. Olyan színvonalas elméleti munkák kerültek ki a keze alól, mint például a híres Cézár-, Vegetius- és Montecuccolli-kommentárok.²⁶ Az utóbbiról Mária Terézia osztrák

-
- 19 Zachar József: Les hussars hongrois du roi de France (1692–1789). In: Mélanges André Corvisier, Le Soldat, la Stratégie, la Mort. Szerk.: Chaunu, Pierre-Bérenger, Jean. Paris, 1989. 214. p.
 - 20 SHAT, série 8Yc 23.
 - 21 SHAT, 1ère série L-G 1080 I.: Histoire militaire de la France. Szerk.: Delmas, Jean. 2. köt. Paris, 1992. 34. p.
 - 22 SHAT, série MR (Mémoires et reconnaissances) 213 87. fol.
 - 23 SHAT, 1ère série L-G 1080.
 - 24 Choiseul, Étienne François de Stainville (1719–1785) francia politikus. Ekkor hadügyekért felelős államtitkár volt.
 - 25 A levelet teljes terjedelmében közli: Curmer, Albert: Le Marquis de Chamborant, Mestre de Camp propriétaire d'un régiment de hussards de son nom lieutenant général des armées du roi grand bailli d'épée de Sarreguemines. Paris, 1913. 19. p.
 - 26 Vegetius, Flavius V. Rénatus, római katonai író, Kr. u. 400 körül élt. Montecuccoli, Raimund (1609-1680), német birodalmi herceg és hadvezér volt. *Turpin de Crissé, Lancelot*: Commentaires sur les Mémoires de Montécuccoli, Paris, 1769. (3 köt.); *Uő*: Commentaires sur les institutions militaires de Végèce, Montargis, 1770. (3 köt.); *Uő*: Commentaires de César, Montargis, 1785. (3 köt.).

császárné is igen elismerően nyilatkozott.²⁷ Egyesek neki tulajdonítanak még egy 1762-ben megjelent pedagógiai jellegű munkát is.²⁸

Turpin fényes katonai pályafutása eközben folytatódott, 1771. december 9-én a Szent Lajos-rend parancsnoki keresztjét vehette át. 1778-ban a nemrég anektált, forrongó Korzika szigetén teljesített szolgálatot, ugyanebben az évben kinevezték a királyság területén szolgáló csapatok ellenőrző biztosává.²⁹ 1780. március elsején főstrázsamesteri rangra emelték.³⁰ A már idős főtiszt hosszú szolgálatának jutalmául 1781-ben megkapta a Douai mellett elhelyezkedő Fort de l'Escarpe erődjének katonai kormányzói kinevezését. E királyi kegy különösen azért volt nagy jelentőségű, mivel tetemes, évi 8000 livre királyi kegydíjjal is járt. Ehhez járult 1787-ben a Szent Lajos-rend nagykeresztje és a hozzá kapcsolódó 3000 livre kegydíj. Ekkor a királyi kincstártól legkevesebb évi 29 000 livre támogatást kapott!³¹ Az erősen royalista érzelmű Turpin de Crissé a forradalom alatt emigrációba kényszerült. A legtöbb életrajzíró itt elvesztette a neves francia hadászati szakíró nyomát, és legfeljebb a halála évét említik meg.³² Az általunk ismert legpontosabb információt a bécsi kiadású *Magyar Hirmondó* 1793. augusztus 13-i száma szolgáltatja:

27 Részlet a császárné Turpin de Crissé-hez írott 1771. december 2-i leveléből: „*M. le comte de Turpin; J'ai reçu avec d'autant plus de gratitude, votre Ouvrage sur les Campagnes du Marechal de Montecuculi, que j'y ai reconnu Votre Zèle pour repandre des Lumieres sur les operations de cet homme celebre, dans une partie de Mes Etats, ou vos observations et Votre Critique même, pourront servir utilement dans les occasions aux speculations de nos generaux; Aussi je suis persuadée d'avance, que cet ouvrage contribuera encore à accroître la reputation que Vous Vous etes acquise deja à si juste Titre, par d'autre également applaudis; et en Vous marquant Volontiers mes sentimens à cet égard, il ne M'est pas moins agréable de pouvoir Vous assurer de toute mon estime;...*”. Österreichisches Nationalbibliothek, Handschriften-sammlung (= ÖNBH), 9/49-36.

28 *Lettres sur l'éducation* (2 köt.). Paris, 1762. A mű másik feltételezett szerzője Charles-Étienne Pesselier. I. *Quérard J.-M.*: *La France littéraire ou dictionnaire bibliographique*. 9. köt. Paris, 1838. 585. p. (a továbbiakban: *Quérard*).

29 SHAT, 1ère série L-G 1080.

30 *Michaud*: i. m. 299. p.

31 SHAT, 1ère série L-G 1080. Viszonyításképpen szeretnénk megemlíteni, hogy egy korabeli bérmunkás Vauban marsall (1707) által javasolt évi jövedelme 15 frank volt. *Cornette, Joël*: *Comment vivre avec 15 livres par an?* In: *Histoire* (1996) N° 204. 44. p. vö. *Buttel, Paul*: *L'économie française au XVIIIe siècle*. Paris, 1993.

32 *L. Michaud*: i. m., *Lancey*: i. m. vö. *Corvisier, André* (sous la dir.): *Les Hussards et la France*. Paris, 1993. 232. p.

„Augusztus' 10-dikén temettetett-el itten néhai Frantzia Generális Turpin, a'kit tavaly hozott vólt ide magával Vorderösterreichből (Elő-Ausztriából) Eszterházy Antal ő Hertzegsége, 's illendően tartott maga költségén, egy jótéteményért, melyet a' Turpin Familia mutatott egy időben az Eszterházi Hgi Házhoz. A' temetésre is ezer tallért adott a' Hertzeg. — Turpin sok szép munkákat adott-ki a' hadi tudományról, melyek közzül némelyek németre is vagynak fordítva. Jóllehet a' 79-dik esztendőit is meg-haladta vált már: még se szűnt meg beteg-ágyában is írogatni. Írásait, a' vélle sok jókat tett Hertzegnek hagyta.”³³

Utódairól elég keveset tudunk. Valószínűleg az ő fia volt Henri-Roland-Lancelot Turpin de Crissé márki, aki a forradalom alatt a Berchény-huszárezredben ezredesi rangban szolgált. Az emigráció őt Amerikába, Philadelphiába sodorta, ahol nyomorúságos körülmények között hunyt el, halálának időpontja nem ismeretes.³⁴ Turpin de Crissé unokája, Lancelot-Théodore 1782-ben született Párizsban.³⁵ A francia hadilevéltár mustrajegyzéke alapján viszonylag fiatalon, 1789-től 1791-ig, emigrációja időpontjáig a Berchény-huszárezrednek a magyar származású Szombathely főhadnagy által vezetett századában szolgált.³⁶ A rajzművészetben igen tehetséges fiatal márki ekkortájt nyerte el Choiseul-Gouffier herceg rokonszenvét, aki Svájcba vitte magával. Később nagylelkű mecénása költségén a fiatal képzőművész itáliai körúton ismerkedett meg az antik Róma még fellelhető emlékeivel. Az első császárság idején visszatért Franciaországba, ahol elnyerte Joséphine császárnő kegyeit, akinek a haláláig az udvarában maradt. 1816-ban az Akadémia tagja, majd 1824-ben a szépművészetek felügyelő bizottságának vezetője lett. Összesen két albuma jelent meg.³⁷ 1859. május 16-án hunyt el Párizsban.³⁸

33 Magyar Hírmondó. Negyedik Szakaszból, Bécs, 1793. augusztus 13. 231. p. Bécsi levéltári kutatásaim során sikerült a nekrológban említett Turpin-kéziratok legalább egy részét (kb. 1100 oldal kézirat) felkutatni a Kriegsarchivban. Az osztrák központi levéltárakon kívül feltételezhetően még a kismartoni Eszterházy-levéltárban is lehetnek Turpin-kéziratok (Zachar József szíves közlése).

34 Michaud: i. m. 299. p.

35 Életrajzához l.: Michaud: i. m. 299. p., illetve ÖNBH B Serie 499/4. „Lancelot Turpin de Crissé französischer Maler (1781–1852)”.

36 SHAT, série 24 Yc-378 p. 141. A meglepően fiatal korban kezdődő katonai karrier a korabeli katonai nemesség számára természetes volt, hiszen az előléptetés egyik feltétele a szolgálati évek száma volt. A zsenge korú ifjakat a mustrajegyzékek „enfant du corps” (a csapat gyermeke) elnevezéssel említik.

37 Turpin de Crissé, Lancelot-Théodore: Souvenirs du golfe de Naples. Paris, 1826.; Uő: Souvenirs du vieux Paris. Paris, 1835.

A műről

Ha a kéziratot akár csak felületesen is összevetjük az *Essai sur l'art de la guerre* ötödik és egyben utolsó könyvével, kiderül, hogy a két szöveg között fennálló szerkezeti, tartalmi, sőt igen gyakran szóról szóra azonos megegyezések többezernek egyszerű eszmei rokonságnál. Véleményem szerint a vizsgált és itt közreadott kézirat az 1754-ben megjelent mű említett részének korábbi változata, esetleg önálló kötetnek szánt előzménye volt.

A mű keletkezésének meghatározásához több támpontunk is van. Egyrészt az átdolgozott kiadás évszáma (1754), amelynek mindenképpen korábban keletkezhetett. Másrészt a szövegben a szerző több ízben utal arra, hogy az osztrák örökösödési háború utáni békeidőben írta. Az a tény, hogy brigadérosi rangon szerepel a címben, meghatározza, hogy legkorábban 1748-ban születhetett a mű. A fennmaradó hat évre vonatkozóan nem találunk a szövegben semmi olyan utalást, amely alapján pontosabb becslésre vállalkozhatnánk. A kéziratot nem sokkal a háború befejezése után vagy legfeljebb az ötvenes évek legeleje táján írhatta Turpin de Crissé gróf. Ezt támasztja alá a kézirat és az *Essai sur l'art de la guerre* utolsó része között fennálló jelentős különbség is.

A szerző a címben alternatív módon használt két alapfogalmat: a „huszárok” és a „könnyűcsapatok” elnevezést. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy a huszárczred-tulajdonos elsősorban saját fegyvernemét ismerte, de a háborúban szerzett tapasztalatait érvényesnek vélte a többi, korabeli nyelvhasználattal „könnyűnek” tartott csapattestre is. Ezek a szabadoscsapatok általában Közép- és Kelet-Európából származó könnyűlovasokból álltak, akik speciális kisháborús harcmodorukról voltak nevezetesek. A magyar huszárokon kívül elterjedtek még a horvát (ún. kravátok és pandúrok) és lengyel jellegű (ulánusok) könnyűlovasok is a nyugati hadseregekben.

A mű tizennégy fejezetből áll. A rövid bevezetésben a francia szerző büszkén vallja magát saját huszárezrede parancsnokának. A viszonylag új alapítású francia huszárezredekre vonatkozó információkban nem bővelkedett a korabeli hadászati szakirodalom, és csak ekkortájt kezdtek megjelenni az első kisháborús taktikával foglalkozó művek.³⁹ A kéziratot tehát a szerző biztosan hiánypótló műnek szánta.

38 *Michaud*: i. m. 299. p. A másik, valószínűleg pontatlan életrajzi adat szerint 1852-ben halt meg. (ÖNBH B Serie 499/4.)

39 Csak néhány fontosabb cím az ekkor megjelent kisháborús művekből: *Grandmaison*: La Petite Guerre, ou traité du service des troupes légères en campagne. Paris, 1756.; *Jeney*: Le Partisan

Nem véletlenül kezdte munkáját a huszárok szolgálatának tárgyalásával. Az első fejezetben kifejti a könnyűcsapatok és különösen a huszárok szerepét a felderítésben, valamint a menetoszlopok biztosításában. A császári huszárok mintájára a francia királyi hadsereg is létrehozott ilyen alakulatokat, és ezeknek a háború során igen nagy hasznát is vették. Ugyanakkor nem volt elég a huszárezredek felállítását, bánni is tudni kellett velük. A szerző ennek a kérdésnek szentelte munkája második fejezetét, amelyet minden bizonnyal nagy fontosságúnak tekintett, mivel ezt a fejezetet csaknem teljesen átvette az *Essai sur l'art de la guerre* említett ötödik könyvének második fejezetében, amelyben a kisháborús taktika rövid, tömör összefoglalását kapja az olvasó.

A szerző a legfontosabb feladatok között említi a különítményharcot, a takarmányszerzés biztosítását, a menetoszlopok fedezését. Az említett feladatok végrehajtására alkalmas csapattestet, amelyet „repülő tábornak” (camp volant) nevezett, nagyrészt lovas huszárokból, illetve kisebbrészt dragonyosokból javasolta összeállítani. Hasonló vegyes összeállítás mellett foglalt állást a magyar Jeney Lajos Mihály is. Ugyanakkor ő gyalogos harcosok részvételét is javasolta.⁴⁰ A tervezett mű első fejezetében Turpin de Crissé kifejtette a könnyűcsapatok előnyeit. A következő részben a huszárok és könnyűcsapatok ütközet folyamán való felhasználására tett javaslatokat. A fejezet gondolatmenete híven követi az *Essai* már említett ötödik könyvének majdnem azonos című negyedik fejezetét. A két szöveg közötti összefüggés igen szembetűnő, nem ritka egyes szövegrészek módosított vagy teljes egészében történő átvétele sem. A Rocoux-i és lawfeldi csatákra tett hivatkozás segít a szöveg keletkezési idejének megállapításában is. A huszárok az osztrák örökösödési háború csaknem valamennyi csatájában kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, figyelemelterelő, zavaró hadmozdulataikkal elősegítették a főerők biztos előrenyomulását, és jelentékeny szerepet játszottak azok mozgásának fedezésében is.

A negyedik, vagyis a huszárezredek összetételével foglalkozó fejezet az, amely magyar szempontból a leginkább figyelemreméltó. Itt fejti ki a szerző azt a — saját korában eléggé elterjedt — véleményt, amely szerint a különféle nemzetek eltérő

ou l'art de faire la petite-guerre avec succès selon le génie de nos jours. La Haye, 1759. (magyarul *Jeney [Lajos Mihály]: A portyázó*. Ford., szerk. és bev.: Zachar József. Bp., 1986); *Baron de Wüst: L'Art militaire du partisan*. La Haye, 1768. A korabeli kisháborús szakirodalom tudományos igényű összefoglalása: *Picaud, Sandrine: L'art de la petite guerre au XVI-IIe siècle* (Maîtrise dolgozat). Université de Nantes, 1993.

40 *Jeney*: i. m. 52. p.

katonai erényekkel rendelkeznek. E fejezetben elsősorban a magyar huszárokat dicséri:

„Valamennyi nemzet közül a magyar a legalkalmasabb erre a mesterségre (vagyis a huszárságra T. F.), és ezért szeretném, ha Franciaországban valamennyi huszártiszt vagy legalább zömük magyarok legyenek...”⁴¹

Turpin de Crissé az *Essai*-ben antik szerzők művein keresztül próbálta ezt a nemzet-karakterológiai elméletet bizonyítani. Már az ókori hadászati szerzők is felfigyeltek egyes népek — mint például a parthusok, szittyák, herulok vagy a hunok — kivételes adottságaira.⁴² A magyarok e kivételes tulajdonságukat — állapítja meg a korabeli történelmi munkákban is jártas szerző — valószínűleg hun őseiktől örökölték.⁴³

Röviden vázolta ezek után az első francia huszárezredek létrejöttének körülményeit és a Rákóczi-szabadságharc bukását követő magyar emigráció megjelenését Franciaországban. Ugyanakkor azt is kifejti, hogy az osztrák örökösödési háború óta a helyzet gyökeresen megváltozott. Mária Teréziának sikerült megszilárdítania hatalmát Magyarországon, és ezzel együtt a magyar politikai emigráció útját is elvágni. A kevésbé megbízható harcértékű háborús dezertőröket Turpin de Crissé nem tartotta alkalmasnak a francia huszárezredek vezetésére. A magyar származású huszártisztí réteg megtartása érdekében a következő érdekes javaslatot nyújtotta be: a bécsi francia nagykövetnek módjában állna békeidőben a nagyszámú magyar köznemes közül sokakat Franciaországba hívni. A jónevű, de szegény magyar nemesifjakat huszártisztí megbízással kellene ellátni és francia földön letelepíteni, ahol ők „magyar módra, s francia szívvel” szolgálnák a Legke-resztényibb Királyt.⁴⁴ Természetesen a magyar ifjak francia szolgálatba való csábításához bizonyos anyagi vonzerő is szükségeltetett. Ennek előteremtéséhez kínált javaslatot a szerző a kézirat ötödik fejezetében. Az osztrák örökösödési háború idején alkalmazott hét helyett csak öt huszárezredet kíván felállítani, amely a kincstárnak évi több mint 160 000 frank megtakarítást jelentene. A megtakarítást elsősorban a tisztek számának csökkentésével kívánta elérni. A legénységét, magyarok híján, németajkú francia alattvalókból, elzásziakból és lotharingiaiakból szerezte volna kiállítani. Túl a nemzeti sztereotípiákon, a német nyelvű huszárok alkalmazásának célja a huszárezredek idegen jellegének megőrzése volt, amelyet az

41 Turpin, 47–48. p.

42 Essai, 146–148. p.

43 Uo. 149. p.

44 Turpin, 58 p.

ancien régime francia uralkodói mindig is a szem előtt tartottak. Ezeket a katonai egységeket ugyanis a belső zavargások, felkelések idején gyakran igen sikeresen vetették be.

Meg kell jegyezni, hogy a magyarokat érintő rész nem került bele a ténylegesen megjelent változat szövegébe. Ennek okai a következők lehettek: egyrészt a kézirat keletkezése és a mű kinyomtatása között eltelt néhány esztendő során a versailles-i udvarban felerősödtek a Habsburgokkal való szövetséget sürgető erők. Elsősorban Madame Pompadour, XV. Lajos nagy befolyású szeretője szorgalmazta a Mária Teréziával való kiegyezést.⁴⁵ Talán a királyi cenzúra, vagy esetleg a szerző saját maga is felismerte, hogy az 1756. évi diplomáciai szövetség felé sodródó francia és osztrák kormányok számára a magyar belügyekbe való indokolatlan beavatkozás pusztá felvetése is nemkívánatos zavart okozhat. Másrészt elképzelhető az is, hogy történtek lépések a magyarországi toborzás érdekében, amelyek azonban, hasonlóan a korábbi ilyen vállalkozásokhoz, nem járhattak nagy sikerrel.⁴⁶

A kézirat hatodik fejezetében a huszárezredek háborús létszáma feltöltése körüli bonyodalmakat tárgyalja a szerző. Kissé naivnak tűnik javaslata, amely szerint a háborús létszámot a hadügyminiszter utasítására lehetőleg a háború kezdete előtt másfél-két évvel (!) korábban el kellene kezdeni megszervezni.⁴⁷ Ugyanakkor mint tapasztalt ezredparancsnok jól ismerhette a háborús kényszerből felvett tapasztalatlan újoncok igencsak gyenge harcértékét. Hasonló problémák adódhatnak a harcmezőn a nem megfelelően szoktatott lovak alkalmazásából is.⁴⁸ Egyébként erre külön kitért a következő fejezetben is, amelynek témája a megfelelő huszárfegyverzet és a lovak kiválasztása. A huszárok elsősorban a kis termetű magyar vagy tatár lovakat használták, amelyek beszerzése, különösen háború idején, igen költséges volt. Turpin de Crissé felhívja a figyelmet néhány franciaországi lófajtára, amelyeket sokkal olcsóbban lehetne megvásárolni a huszárezredek számára.

A fegyverzettel kapcsolatban azt javasolta, hogy a klasszikus szablyán kívül két pisztolyból és egy muskétából álljon a huszár összefegyverzete.⁴⁹ A lőfegyverek alkalmazását illetően már az előző fejezetben kifejtette kétségeit. A korabeli, viszonylag pontatlan lőfegyverek alkalmatlanok voltak lovastámadás esetén, mert a

45 *Bérenger, Jean*: Histoire de l'Empire des Habsbourg. Paris, 1990. 488. p.

46 *Zuchar József*: A franciaországi Bercsényi-huszárezred története 1721–1791. In: Hadtörténelmi Közlemények, 105. (1992) 4. sz. 33–72. p.

47 *Turpin*, 84. p.

48 Uo. 87. p.

49 Uo. 108. p.

hangjuk megriaszthatta a lovakat, ezért Turpin de Crissé csak szigorúan gyalogos harc és védekezés esetén javasolta használatukat.⁵⁰ Nagy hangsúlyt fektetett a könnyűcsapatok rendszeres gyakorlatoztatására, különösen olyan speciális feladatok gyakorlását ajánlja a parancsnokok figyelmébe, amelyekre a huszárok kivételesen alkalmasak voltak. Ezek voltak a menetoszlopok fedezése mellett a feldeírítás, rajtaütés és lesvetés, a „kisháborús” taktika igen nagy hozzáértést és tapasztalatot igénylő speciális operációi.

A munka hátralévő részében a fiatal katonáiról a katonai felelősség különböző szintjeit veszi górcső alá a tábornagtól kezdve a strázsamesterig. Az alárendelés kérdése egyébként más e korabeli katonai szerzőt is — mint például a magyar Jeneyt — élénken foglalkoztatott.⁵¹ Az *ancien régime* utolsó évtizedeiben a francia királyi hadseregben a tisztikaron belül heves viták zajlottak a tisztí rang legitimítását illetően a katonai nemesség és a nem nemes katonatisztek között. A hamarosan ideológiai vitává terebélyesedett ellentét két nagy táborra osztotta a francia tisztikart: azokra, akik a „születés” alapelve (vagyis a nemesség) és azokra, akik az „érdem” legitimációs eszméje (vagyis a katonai teljesítmény) mellett törtek lándzsát.⁵² Figyelemreméltó tény, hogy csupán két évvel az *Essai sur l'art de la guerre* megjelenése után látott napvilágot d’Arc lovag nagy hatású műve a katonai nemesség dicséretéről.⁵³ Noha Turpin de Crissé maga régi nemesi családból származott, a kéziratban tartózkodott a nemesi származás elvének elfogult hangsúlyozásától, csupán a magyarokról szólván tesz kivételt. Egyébként igen nagy szerepet tulajdonított a katonai teljesítménynek. Fiatal tisztársainak is javasolja, hogy bátran forduljanak kérdéseikkel ezredük öreg kapitányaihoz, akik rendszerint hosszú szolgálatuk érdemüül kinevezett közrendű katonák voltak.⁵⁴ Maga a munka hangvétele, frazeológiája egyértelműen tükrözi a korabeli katonai nemesség ideológiáját. Például a vezénylő ezredes elengedhetetlen jellemzői az állhatatosság, az igazságosság és az udvariasság.⁵⁵ A pénz, a szerencsejátékok, a szórakozás megvetése szinte természetesen következik az említettek közül.⁵⁶

50 Uo. 93–94. p.

51 Jeney: i. m. 73–77. p.

52 L. Léonard, Émile G.: *L’armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*. Paris, 1958.

53 Arc, Philippe-Auguste de Sainte-Foix d’: *La noblesse militaire ou le Patriote français*. Paris, 1756.

54 Turpin, 177–178. p.

55 Uo. 158. p.

56 Uo. 184–186. p.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a vizsgált kézirat, amely feltehetőleg önálló munkának készült, egy nagyobb mű részeként, némi változtatás után átdolgozva jelent meg. A különbségek egyrészt mennyiségi jellegűek (vö. a már említett kiegészítésekkel és kihagyásokkal). Különösen a magyar vonatkozású részek elhagyása lehet feltűnő. Amíg a kézirat a szerző személyes, elsősorban huszárokra vonatkozó tapasztalatát hangsúlyozza, a nyomtatott mű általános jellegű és igen gazdag a hadászati és történeti szakirodalomból vett idézetekben és hivatkozásokban. A kéziratban csupán két szerző, Montecuccolli és Puységur neve fordul elő. Ebből arra lehet következtetni, hogy a két változat keletkezése közötti idő alatt Turpin de Crissé-nek sikerült elméletileg is felvértéznie magát a szakirodalom alapos tanulmányozásával. Ez természetesen nem csökkenti az itt közölt szöveg értékét, hanem bemutatva egy fiatal hadászati szerző próbálkozását, izgalmas és hiteles képet ad a magyar–francia történeti kapcsolatok egy kevésbé ismert, de annál figyelemreméltóbb korszakáról.

A szöveget tudomásom szerint eddig nem adta ki senki, még töredékben sem. A szövegátírásnál ragaszkodtam az eredeti, következtelen helyesíráshoz. Csupán a tulajdonnevek nagy, illetve a köznevek kis kezdőbetűvel való írásánál végeztem kisebb változtatásokat. A kirívó elírásokat a [sic!] kifejezéssel jelöltem. Mivel a szöveg eleve kiadásra készült, azon nem kellett sok javítást végezni. Itt szeretnék köszönetet mondani Baliné Sütő Mariannak és Zöld Annának a szöveg összeolvasásában és javításában nyújtott segítségért.

Observations

Sur le service des hussards et troupes legeres

quelques autres, sur celui des troupes en général, d'un maréchal de camp, d'un brigadier, colonel, lieutenant colonel, major, capitaine et subalterne, avec quelques idées en general pour établir la subordination et la discipline dans les troupes françaises

par le comte Turpin, brigadier des armées du roy, et mestre de camp d'un regiment d'hussards

Bibliothèque de l'Arsenal, série Ms. 4077. Eredeti.

[A címlap hátsó felén olvasható: „*ce manuscrit est de mr le comte de turpin qui a servi longtemps dans les troupes legeres et commandé un regiment d'hussards je ne crois pas que ce ms ait été imprimé*”.]

Avant propos [3. p.]

L'honneur que j'ay de commander un regiment de hussards m'ayant engagé a réfléchir sur mon état, j'ay cru devoir m'en rendre compte a moy même et mettre au jour des joies qui pourront, peut être, être susceptibles de correction; mais le tems et l'experience m'en inspireront sans doute de meilleures et si l'application que j'en ay faite; a le succès que je me propose, elles pourront un jour me servir de regle et n'être pas inutiles aux autres. [3. p.]

Projet de louvrage

Je commence par la partie qui interesse plus particulièrement mon metier, je parle de celui des hussards dont il est aussi important de prouver l'utilité ainsi que celle des troupes legeres en general. Je parlerai de l'emploi que l'on doit en faire. Emploi connu de peu de gens, et souvent prodigué sans aucuns avantages pour le bien du service je proposerai ensuite un plan de composition pour les regimens d'hussards comme on doit les former et la force dont ils [4. p.] doivent être en tems de paix, comme en tems de guerre, ce qui doit necessairement influer sur l'utilité du service qu'ils doivent rendre, enfin je dirai un mot du service et de l'exercice des troupes en general, du devoir de chaque officier en particulier, a commencer par le marechal de camp jusqu'aux subalternes je finirai par une idée generale pour établir la subordination et la discipline dans les troupes. [5. p.]

Chapitre Premier

De la nécessité d'avoir beaucoup de troupes legeres dans une armée

L'experience de cette derniere guerre a demontré suffisamment la nécessité des troupes legeres; ainsi il me paroît assez inutile de faire beaucoup de reflexions sur ce sujet: je n'en parlerai donc que pour en marquer les epoques, aussi sensibles qu'elles sont connües de tous ceux qui ont servi pendant cette derniere guerre [6. p.]

Nous avons vu l'elite de nos troupes, perir en Boheme et en Baviere, faute de troupes legeres dans nos armées qui pussent éclairer leur marche, couvrir et escorter les convois, et cela par huit ou dix mille hussards au service de l'impératrice⁵⁷. On fut obligé faute de troupes legeres, de mettre de la cavalerie, des dragons, des compagnies de grenadiers des piquets detachés en avant, pour faciliter la marche de l'armée, outre les detachemens nécessaires pour escorter [7. p.] les convois, ce qui fatigua extremement ces troupes, lesqu'elles furent presque toujours attaquées par les hussards, ce qui a diminué considerablement l'armée, soit par la fatigue soit par les escarmouches continuelles qu'elles eurent avec les ennemis.

Nous avons vu au contraire nos troupes presque en meme tems inspirer aux ennemis de la terreur sur le Meyn⁵⁸ parce que nous avions dans notre armée deux regiments d'hussards⁵⁹, et que celle [8. p.] du roy d'Angleterre⁶⁰, n'en avoit point. Ses convois, ses fourrages, ses equipages tous étoit sans cesse enlevé ou inquieté, même les chevaux de son armée ne pouvoient paturer, n'y venir s'abreuver sans être en danger d'être pris; les prises, que ces deux regiments firent, furent si considerables, que les officiers des allies se plainquirent hautement a Francfort, que cette façon de faire la guerre, n'étoit pas convenable, et s'ils n'avoient pas eu l'avantage qu'ils [9. p.] remporterent a la fin sur notre armée ils auroient pu dire avoir été detruits par deux regiments d'hussards, pendant toute la campagne.

C'est a cette epoque que l'on doit rapporter la creation de la quantité de troupes legeres que nous avons eu depuis et qui est bien justifiée par le service qu'elles ont rendu en Flandres, ou le théâtre de la guerre a été porté, les dernieres campagnes; j'ose dire qu'elles en auroient rendu *davantage si on* [10. p.] *avoit sçu mieux les employer : mais comme je n'ecrit que pour mon instruction et non pour condamner des officiers respectables par leur capacité, je veux croire qu'ils ont eu des raisons*

57 Mária Terézia (1740–1780) magyar királynő ekkor még nem volt császárné.

58 Majna

59 Feltehetőleg a Berchény- és az Esterhazy-ezredre gondolt a szerző.

60 II. György (1727–1760) angol király.

*qu'il ne m'étoit pas permis de penetrer.*⁶¹ Cependant le nombre de troupes legeres que nous avons eu cette derniere guerre, en a imposé a la grande quantité qu'avoit la reine d'Hongrie⁶². L'armée a été tranquille dans son camp, les convois n'ont point été pris, les troupes [11. p.] réglées n'ont point été fatiguées, et on les a cru fraiches et complettes pour une action generale; d'ou il s'en suit que les hussards et troupes legeres, quoique inferieures en nombre a celles de la reine d'Hongrie, ont rendu des services importants. Cela demontre suffisamment la necessité qu'il y a d'avoir de ces troupes, soit pour les opposer a celles des ennemis, soit pour nous procurer le même avantage qu'ils auroient si nous n'en avions pas, soit pour mener nos troupes réglées et [12. p.] leur épargner les grosses fatigues, pour ne les pas perdre en detail.

Chapitre second

De l'usage qu'il faut faire des troupes legeres dans une armée

La necessité d'avoir beaucoup de hussards, et troupes legeres, étant prouvée par l'experience, qu'il s'agit maintenant de marquer l'employ qu'on en doit faire. [13. p.]

Si les hussards et troupes legeres forment un gros corps il faut les mettre en avant, plus ou moins, selon que l'ennemy est près ou que le corps a commander a un chef vigilant et actif, et qui connoisse la guerre des hussards; leur guerre est celle de campagne, cest a dire ils doivent être, sans cesse en detachment, observer les ennemis, empecher qu'ils ne viennent inquieter le corps de l'armée, qu'ils ne la tournent pour [14. p.] attaquer les convois; les jours de fourrages être en avant de la chaine, pour qu'elle ne soit point insultée, et que le fourrage se fasse surement et paisiblement être continuellement sur l'armée ennemie pour que l'inquietude qu'ils luy donneront, empeche le general ennemi de rien entreprendre sur la vôtre. Les commandants des detachements particuliers doivent instruire journellement le general des corps avancés, des mouvements que se font dans le camp [15. p.] ennemi le quel en informera le general de l'armée.

Les hussards et troupes legeres doivent être aussi employées a l'escorte des convois, en y joignant cependant de la cavalerie et de l'infanterie, parce que comme presque toujours les convois sont attaqués par des hussards; la cavalerie seule sans

61 A forrásban dőltén szereplő részek az eredeti kéziratban aláhúzottak.

62 Szintén Mária Teréziáról van szó.

les hussards deviendrait souvent inutile, et même nuisible par la difficulté de manoeuvrer contre les hussards : surtout étant empêchée [16. p.] par l'embarras du convoi; au lieu qu'ayant avec elle des troupes legeres elles écartent les ennemis; pendant que la cavalerie fait toujours filer les chariots, ou qu'elle a au moins le tems de les faire par que pour après cela, pouvoir donner sur les ennemis, conjointement avec les hussards, l'infanterie restant a la garde des dits chariots.

Outre ces detachemens pour les convois, il est necessaire d'en faire d'autres, qui partiroient la nuit pour [17. p.] aller au devant du convoi, non sur le chemin, mais entre ce convoi, et l'endroit par ou les ennemis pourroient venir, pour l'attaquer; ce detachement éloignera l'ennemy et l'empêchera de tourner le convoi.

Il est certain qu'ayant beaucoup de hussards, l'employ que l'on peut et doit en faire produira toujours de grands avantages, en ce que si les ennemis n'en ont point, on sera maître de la campagne; si l'on est obligé par la [18. p.] foiblesse de l'armée, ou par quelques autres raisons, de faire la guerre deffensive on la faire toujours offensive avec les hussards, parce que les precautions que le general ennemi sera obligé de prendre pour se garantir des inquiétudes que luy donneront les hussards et troupes legeres, fatigueront infiniment son armée par les detachemens continuels qu'il sera obligé de faire, pour les leur opposer, le mettra hors d'état de pouvoir rien entreprendre sur l'armée [19. p.] d'autant que par ces detachemens d'hussards le general sera informé de tout ce qui se passera dans le camp ennemy; si l'ennemi a beaucoup de troupes legeres, et dont il sçait user parfaitement; les mêmes avantages subsistent pour luy, si vous n'en avez point ou peu.

De la je conclus, qu'on ne peut se passer de cette milice, et qu'on ne sçauroit apporter trop de soin a ce qu'elle soit maintenue de façon que l'esprit pour lequel elle a été crée ne [20. p.] se perde jamais.

Le general qui commande ce corps avancé, ne doit point sortir de son camp sans des raisons valables, s'il est obligé d'aller chez le general de l'armée, il doit avant de partir en avertir ou faire avertir celui qui commande a sa place, en cas d'accident, il en est de même des brigadiers mestres de camp et autres, lesquels ne doivent jamais sortir du camp sans sa permission. [21. p.] J'ay dit plus haut qu'il devoit y avoir sans cesse des detachemens dehors, mais je pense qu'on ne doit point prescrire aux commandans de ces detachemens le jour ou ils doivent être de retour a moins que ce ne soit pour des expeditions pressées comme par exemple pour sçavoir si l'ennemy a decampé ou fait quelque mouvement; s'il a fait sortir des detachemens de son camp pour attaquer et couper un convoi, qu'on sçait qui doit passer par tel village ou tel bois [22. p.] mais les detachemens pour la simple decouverte, et pour sçavoir journellement des nouvelles des ennemis; ne doivent pas, je pense être limités; car c'est peut être le jour même qu'ils auroient ordre de rentrer qu'ils

pourroient apprendre des nouvelles des ennemis, mais en même tems ceux qui commandent ces detachemens doivent informer le general du corps avancé de ce qu'ils font, et ou ils sont autant que faire se pourra les les detachemens [23. p.] qui partiront pour soutenir les premiers, doivent rester a une lieüe, ou une demie lieüe d'eux pour les soutenir en cas qu'ils soient repoussés: et si les deux le sont, au premier coup de pistolet qu'on entendra dans le camp, les piquets a la tête desquels doivent se trouver les officiers superieurs, doivent avoir permission de monter a cheval, et d'aller au devant des detachemens battus a cent ou deux cent pas, au devant des gardes, premierement [24. p.] pour soutenir les detachemens repoussés, secondement pour qu'en cas qu'ils le fussent vivement ils n'entraînent point dans leur retraite les gardes susdittes, lesquelles doivent être toujours stables; on doit envoyer du camp un officier au general pour l'avertir de ce qui se passe, je pense que quand les piquets seront sortis, il seroit necessaire que le reste des regiments se lassent pour monter a cheval au premier ordre du general, ils doivent [25. p.] rester sellés jusqu'a ce que les piquets soient rentrés; de cette façon je pense qu'on n'aura point de detachement battu, ou rarement.

Mais comme mon sentiment est qu'une partie du camp volant soit toujours en detachement, s'il falloit qu'ils gardassent encore leur camp en revenant de detachement, ils ne pourroient y rester, je pense qu'il seroit nécessaire de joindre au dit camp volant, une ou deux brigades de dragons, selon que [26. p.] le general le jugera a propos, lesquelles par la forme qu'on vient de leur donner conviennent on ne peut pas mieux au corps avancé: ces brigades faciliteroient la retraite en cas que le camp fut attaqué par un corps superieur, le corps étant plus nombreux, par consequent la fatigue moins grande, une partie de ceux qui resteroient dans le camp, soit hussards, dragons a cheval, ou a pied, garderoient le camp pendant que ceux revenus de detachement se [27. p.] reposeroient, d'autant qui ayant beaucoup de detachements dehors; la garde du camp n'auroit pas besoin d'être si nombreuse.

J'y ajouterois encore trois ou quatre pieces de canon a la suedoise, ce qui facilite beaucoup une attaque ou une retraite, cependant je pense qu'un general d'un camp volant ne doit jamais tomber dans le cas d'être obligé de faire retraite. il doit être averti sans cesse par ses detachements, et ses espions, s'il marche un corps a luy, lequel en avertira le [28. p.] general de l'armée, qui lui ordonnera ce qu'il jugera a propos.

Si le corps des troupes legeres n'est pas considerable, et qu'il ne soit pas assez fort, pour être mis en avant, il doit je pense être campé proche le quartier general, pour recevoir promptement les ordres du general. Une partie doit être toujours en detachement pour faire le service autant qu'il le peut, que si il étoit corps avancé,

le reste doit être tranquille dans son camp, et être gardé [29. p.] par l'armée pour pouvoir continuellement relever les detachemens.

Chapitre troisieme

De l'usage qu'il faut faire des hussards; et troupes legeres le jour d'une bataille

Comme les petites operations de la campagne cessent du jour qu'une affaire generale est decidée, et que les deux armées marchent a l'action il ne faut [30. p.] pas laisser les troupes legeres inutiles, et voicy ce que je crois le plus convenable d'en faire ce jour la.

Premierement je parle des troupes legeres a pied; comme il n'y a presque point de bataille, ou un defilé, un ravin, ou un bouquet de bois ne decide des premiers avantages de part et d'autre, je pense que la garde de ces postes devoit être preferablement confiée a ces troupes non que je les croye plus braves que les autres que lon pourroit leur preferer [31. p.] mais je crois qu'allant journellement a la guerre, et par consequent voyant plus souvent l'ennemy que le soldat du regiment reglé, elles doivent être plus faites au feu mieux tirer, et plus souvent, et par consequent disputer ces postes avec plus d'acharnement, d'autant que se sentant soutenues par des grenadiers et des piquets, elles s'oppiniatreroient a la deffence de ces postes; en tout cas si elles étoient obligées de se retirer, ce qu'elles ne feroient pas sans avoir tué beaucoup de monde aux [32. p.] ennemis, par le grand usage qu'elles ont de tirer, leur retraite, ne fera aucune impression, et ne donnera nulle idée funeste a l'armée; parce qu'on sçait qu'elles sont faites pour fuir quand elles trouvent trop de resistance : comme on n'ignore pas qu'elles sçavent se rallier, et revenir a la charge, quand les circonstances l'exigent, au lieu que si l'on voyoit des grenadiers, et des bataillons fuir ou être pliés; ce premier echec sur l'elite de l'infanterie feroit [33. p.] impression sur toute l'armée et pourroit y causer un decouragement lequel seroit fatal.

Secondement quant aux hussards je crois qu'ils peuvent être employés de quatre façons differentes.

Premierement je pense qu'ils devoient être attachés aux brigades de cavalerie qui sont destinées a charger celles des ennemis; il n'est pas difficile dans un champ de bataille de sçavoir par ou la cavalerie ennemie pourra [34. p.] deboucher, on sçait par consequent celle qu'on doit luy opposer, et c'est derriere ces brigades qu'il faut placer les hussards pour prendre celles des ennemis en flanc lors de l'attaque,

et les poursuivre en cas d'avantage : ce que les hussards peuvent faire d'autant plus aisément que leurs chevaux sont plus en haleine que ceux de la cavalerie, plus en état par conséquent de poursuivre l'ennemy, et les hussards plus propres que la cavalerie a tirer tout le fruit d'une deroutte. Il faut cependant [35. p.] qu'une partie de l'aile de cavalerie qui a battu suive celle des ennemis. Le general peut employer le reste de cette aile a renforcer la partie de son armée qui pourroit être foible, ou donner plus de force a ce qui attaquera, sans deranger sa reserve, si au contraire l'ennemy a l'avantage, et qu'il enfonce l'aile qu'il aura attaquée les hussards seront a portée de faire son arriere garde, avec l'infanterie, que je suppose sur les extremités des ailes de l'armée [36. p.] en attendant qu'une partie de la reserve vienne au secours de l'aile battüe laqu'elle aile doit se rallier derriere ainsi que les hussards, et étant ralliée doit revenir a la charge; cette infanterie que je suppose aux extremités est d'autant plus nécessaire, que vos hussards en attaquant les flancs de l'aile des ennemis et par conséquent pretant le leur a l'infanterie que l'ennemy pourroit avoir aussi sur l'extremité de ses ailes, la vôtre la tiendrait en respect [37. p.] et lempêcheroit de charger vos hussards par derriere; de plus si les ennemis n'ont point d'infanterie a leur extremités, il est aisé de sen servir ainsi que des hussards pour les prendre en flanc, et donner a vôtre attaque une reussite presque certaine.

Secondement il y a encore a ce que je crois, un autre endroit ou l'on peut mettre les hussards le jour d'une bataille c'est de les placer a mille ou deux mille pas, sur vôtre droite, ou sur vôtre gauche selon le chemin par ou les ennemis [38. p.] peuvent se retirer, pour que si vous les Battés, les hussards puissent être a portée de leur couper la retraite, ce qui je pense acheveroit de mettre en deroutte ce qui resisteroit encore.

Troisiemement on peut encore les opposer le jour d'une affaire generale aux hussards ennemis, mais comme ces derniers sont les premiers a s'en aller, quand leur armée est battüe, ce que nous avons vu a Roucoux⁶³, et a L'auffeld⁶⁴, les hussards ne seroient [39. p.] pas de grande utilité; cependant si s'étoit nous qui fussions battus, il n'est pas douteux qu'ils seroient les premiers a tomber sur l'arriere garde; alors les hussards doivent être mis sur les flancs de droite, et de gauche de l'arriere garde.

Premierement pour garder les flancs.

Secondement pour empêcher que l'ennemi ne la tourne, et ne l'attaque en tête, pendant que d'autres troupes l'attaqueroient en arriere.

63 A rocoux-i csata (1746. október 11.).

64 A lawfeldi csata (1747. július 2.).

Troisiemement pour eviter la [40. p.] confusion en ce que la manoeuvre des hussards est tres differente de celle de la cavalerie. souvent ils vont a la charge tres vite et reviennent de même, sans cependant fuir, mais ce mouvement auquel la cavalerie, n'y l'infanterie ne sont pas accoutumées, pourroit mettre de la confusion, et même inspirer de la peur a ces troupes. Si les hussards faisoient l'arriere garde du tout; au lieu qu'étant sur les flancs ils peuvent faire tous les mouvemens qu'ils [41. p.] jugeront nécessaires, et a propos sans rien deranger et sans mettre de confusion dans les troupes.

Quatriemement la meilleure façon de les employer a ce que je pense c'est de les mettre derriere la cavalerie qui doit charger, et lorsque la ditte cavalerie sera en marche pour ladicte charge, les hussards marcheront pour se mettre en écharpe a cinquante pas; ils ne doivent pas bouger de cette place et doivent attendre le succès de l'attaque [41. p.] si les ennemis sont repoussés, et pliés alors les hussards leur tomberont sur les flancs, ce qui achevera de les mettre en deroutte; mais il faut que l'aile de cavalerie qui aura battu, fasse alte a cent, ou cent cinquante pas, et qu'elle laisse aux hussards seuls la poursuite de l'aile battüe, lesquels doivent l'empêcher de se rallier. L'aile de cavalerie qui aura fait alte, a cent ou cent cinquante pas, et qui se sera rassemblée, sera a même de tomber sur les flancs de [43. p.] l'infanterie ennemie, des l'instant qu'elle le sera par l'infanterie : or il est certain qu'une infanterie qui ne se sent pas soutenüe par la cavalerie, n'a n'y les mêmes forces, n'y le même nerf que si elle en étoit soutenüe, d'autant qu'elle se voit attaquée de tous cotés par cavalerie, et infanterie.

Si au contraire nôtre aile de cavalerie est battüe; elle doit se retirer a deux cent pas en arriere, mais les hussards doivent toujours demeurer [44. p.] dans leur même place; il n'est pas a craindre que la cavalerie ennemie s'avance pour la poursuivre d'autant qu'elle se verroit prise en flanc par le corps des hussards. L'aile pliée, doit passer dans les intervalles de la seconde ligne et se rallier derriere ce qu'elle peut faire d'autant plus facilement qu'elle n'est point suivie n'y inquiétée. [45. p.]

Chapitre quatrieme

De la composition des regiments d'hussards

Je ne sçai pas pourquoi l'on a pas attaché au service des hussards le même honneur que l'on admet pour les officiers qui servent dans les premier corps militaires du royaume. Je sçai que les mêmes prerogatives y sont, ils roulent ensemble pour le commandement [46. p.] les graces de Sa Majesté, y sont également re-

pendües; mais il semble que ce mot d'hussard, n'est pas aussi généralement estimé que celui de cavalier; qu'elle en est la raison la voici.

La cavalerie française est très bien composée en officiers, voilà son relief, les hussards ne le sont pas généralement de même, la valeur est égale dans les deux corps, mais la différence des officiers fait celle des corps; [47. p.] qu'on ne croye pas cependant que je veuille proposer de mettre la tête des compagnies d'hussards des gentilshommes français; non j'en suis très éloigné, le français quoique brave ne convient nullement pour cette espèce de guerre et peu à peu les hussards cesseroient d'être hussards et deviendroient cavaliers.

La nation hongroise est la plus propre de toutes, et celle qui convient le mieux à ce métier, ainsi je voudrais qu'en France tous les officiers fussent [48. p.] hongrois, ou la plus grande partie, car pour les hussards cela est impossible, parce que les raisons qui ont engagé les hongrois à venir en France lors de la levée du régiment de Verceille⁶⁵ ne subsistent plus; alors il y eut en Hongrie une révolte contre la maison d'Autriche à la tête de laquelle étoit le prince de Ragotzky⁶⁶. Ce prince ayant eu le dessous fut obligé de se retirer en Turquie avec ceux qui l'avoient suivi dans toute la guerre, mais ces hongrois [49. p.] manquant de tout furent obligés, ne pouvant rentrer dans leur pays, en ayant été proscrits par l'empereur, de venir en France, ce qui donna beaucoup de facilité pour lever ce régiment; mais comme ces mêmes raisons ne subsistent plus, les hongrois étant plus attachés que jamais à cette maison, l'impératrice leur ayant rendu presque tous leurs privilèges; il est impossible qu'on puisse composer les régiments hussards de tous hongrois, nous en avons même fait [50. p.] l'expérience dans cette dernière guerre, où il en est venu peu, et la plupart ne venoient que par un esprit de libertinage⁶⁷ et s'en retournoient de même, ce n'est pas que nous n'en ayons dans nos corps suffisamment pour donner une teinture de leur métier aux autres, mais le principal est de s'attacher à avoir des officiers, et je pense que tous les officiers étant hongrois, ou la plus grande

65 A Verceilles-huszárezredről van szó, amely 1705-től 1716-ig állt fönn a Francia Királyi Hadseregben. L. Zachar József: A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai. Történelmi-statistikai tanulmány. In: Hadtörténelmi Közlemények, 94. (1981) 525. p.

66 II. Rákóczi Ferenc (1676–1735).

67 Az ún. „esprit de libertinage” a gyakori magyar dezertőrökre vonatkozik. Ugyanezt a véleményt fejezi ki egy másik, szintén korabeli, 1748 körül keletkezett kézirat szerzője, Chabot lovag is: „Tous les hussards sont accoutumés à beaucoup désertier surtout à la guerre où ils font une navette continuelle pour vendre des chevaux, on prétend que les véritables hongrois pardonnent le crime de desertion à un hussard qui ramène un meilleur cheval que le sien, ou qui peut prendre un à l'ennemy qu'il quitte...”. SHAT, MR 1730 1200. fol.

partie, et gens connus braves et de bonnes mœurs on peut se passer de hussards hongrois. [51. p.]

Premierement par la difficulté de les avoir.

Secondement on n'est jamais assuré d'un homme qui a deserté et si a la guerre il trouve un detachement plus fort, ou qu'il soit repoussé, la crainte d'être pris le fait redeserter ou fuir dans l'apprehension d'être pendu s'il étoit pris les armes a la main.

Sa Majesté a dans son royaume et dans le pays de ses voisins, des gens propres et capables [52. p.] de suppléer aux hongrois, et de leur tenir tête, ayant été exercés. L'Alsace, la Lorraine allemande, le Palatinat, le pays du Luxembourg: tous ces pays fournissent des hommes capables de faire ce metier; mais il faut avoir le tems de les y dresser; cela est facile, ces peuples aimant les chevaux, étant braves et belliqueux.

Mais pour entrer dans les raisons qui me font exclure des regiments d'hussards, tous officiers françois, outre [53. p.] que ce metier est totalement étranger au genie de la nation, le deffaut de la langue est un grand inconvenient; au surplus le roy n'a de troupes étrangères a son service, que pour soulager ses propres sujets, pour en ôter aux ennemis et donner plus de facilité a ses regiments nationaux de se recruter. Le françois est brave et intelligent mais si j'ose le dire, l'hongrois et l'allemand est plus rusé et marche avec plus de precaution; au lieu que [54. p.] le françois ne consulte que son courage et ce même courage peut faire échaper un gros detachement faute d'avoir pris toute les precautions necessaires pour la decouverte.

Comme je propose d'avoir tous officiers hongrois gens connus et la plupart de naissance. Je crois que cela n'est pas difficile en voici les moyens.

La Hongrie fourmille de quantité de gens de condition pauvres, il se trouve même dans ce royaume des gens de la plus grande qualité dont les ancetres [55. p.] ont été disgraciés, et n'ont pour tout appanage qu'un beau nom et un sabre. Je crois qu'il seroit facile a Sa Majesté, par le moyen de son ambassadeur a Vienne, d'attirer en France de ces jeunes gens, les attacher aux regiments hussards avec des commissions de capitaine de lieutenant plus ou moins, le tout proportionné a leur merite, leur naissance et leurs mœurs, lequel compte seroit rendu au ministre de la guerre par son ambassadeur, ces jeunes gens [56. p.] arrivés ici en France, se feroient a nos usages deviendroient bons françois et sujets fidelles.

On m'objectera peut être que Sa Majesté peut trouver en tous tems les mêmes avantages, je repond qu'il n'y a point d'honnête homme qui sans des raisons legitimes quitte le service de son souverain, en tems de guerre pour passer sous une puissance étrangere car enfin quel fond peut on faire sur des officiers qui desertent peut on [57. p.] s'attendre que de tels hommes iront attaquer les ennemis, pour

courir risque d'être pendus s'ils sont pris, je dis plutôt que quiconque abandonne le service de son souverain en tems de guerre est plus à craindre pour la puissance ou il deserte, que pour celle qu'il quitte. Je le repete il n'y qu'en tems de paix que Sa Majesté peut attirer des gentilshommes hongrois a son service, des gens de qualité dont les moeurs et le nom puissent donner du lustre au [58. p.] corps des hussards, ceux qui viennent en tems de guerre sans raisons legitimes, ne sont pas sans tache; les autres étant venus en pleine paix, ne sont et ne peuvent jamais être attaqués sur leur conduite la nécessité ou l'oppression les ont obligés de passer en France, ils s'y sont établis ils la regardent comme leur patrie, et ils se battent a la hongroise, avec un coeur françois et quelques malheurs qui leur arrivent leur conduite les met au dessus de [59. p.] toute recherche; il est certain qu'avec ces precautions Sa Majesté aura des regiments d'hussards parfaitement composés, lesquels ne pourront que bien faire a la guerre et être utiles a l'état.

Mais pour attirer des gentilshommes hongrois au service de Sa Majesté il seroit nécessaire que les appointemens attachés aux emplois que Sa Majesté leur accorderoit fussent assez considerables pour qu'ils pussent vivre et s'entretenir honnetement, il n'y apoint de françois [60. p.] qui n'ait de chez luy quelque secours, qui joint a ce que le roy, luy donne ne puisse vivre, et s'entretenir selon son état, dailleurs le genre de la nation porté naturellement pour le militaire, et plein de zele pour son roy, fait que pour ainsi dire, il le serviroit pour rien, et pour le seul honneur. il n'en est pas de même d'un etranger, qui n'a pour tout bien que les graces du roy, ce n'est que la naissance qu'il trouvera, qui pourra [61. p.] l'attacher dans le pays et au service du souverain qui luy donne de quoy subsister.

Chapitre cinquième

De la formation des regimens d'hussards

La vivacité et la continuité du service des hussards, demande que les regiments, et les compagnies qui les composent soient nombreuses, afin qu'en [62. p.] cas qu'ils essayassent de grandes pertes il en restat assés pour mener les recrues a la guerre la campagne suivante; pour cet effet je propose une formation pour les regiments d'hussards, qui je pense seroit tres utile au bien du service, qui en composant mieux lesdits regiments les mettroit en état de faire face a ceux des ennemis, et qui en conservant a peu de chose près le même nombre d'hussards que le roy entretenoit pendant la derniere guerre, luy procure un épargne [63. p.] considerable, ce calcule est simple et ne demande qu'un moment d'attention.

Preuve de ce que j'avance

Le roy, avoit pendant la derniere guerre sept regiments d'hussards dont six, de six cent chevaux, et un de neuf cent, chaque regiment étoit composé comme cy après

colonel	3360	£ par an
lt. colonel ⁶⁸	2880	[64. p.]
dix capitaines	21600	£ par an
douze lieutenants	12960	
douze cornettes	9720	
douze marechaux de logis	5760	
major	3060	
aide major	1080	
chirurgien major	280	
aumonier	540	
trente six brigadiers a		
deux sols de haue paye	1296	
six cent hussards	<u>75600</u>	
Total	138136	[65. p.]
six regiments sur le		
pied cy dessus coutoient		
donc au roy, la somme de	828816	£
de plus celui de Berchiny		
fort de neuf cent hommes		
coutoit au roy la somme de	175936	
total de ce que les sept		
segiments tels qu'ils		
etoient pendant la guerre		
coutoient au roy	1004752	
formation des regiments que	[66. p.]	
je propose en n'en admettant que cinq en France		
mestre de camp	4800	par an
lt. colonel	3600	

68 Lieutenant-colonel, vagyis alezredes.

major	3060	
aide major	1080	
chirurgien major	240	
aumonier	540	
dix capitaines	21600	
dix lieutenants	10800	
dix cornettes	8720	
vingt marechaux de logis	10320	[67. p.]
quarante brigadiers a		
quatre sols de haute paye	2880	£ par an
dix fourriers a deux sols de haute paye	360	
huit cent hussards	<u>100800</u>	
Total	<u>168800</u>	

cinq regiments tels que je les propose couteroient

au roy par an la somme de

844000:

portant le profit pour le roy, est clair, en conservant cependant a cinq [68. p.] cent hussards près, la même quantité que Sa Majesté a cru necessaire d'entretenir pendant la derniere guerre.

Preuve les sept segiments coutoient au roy la somme de 1004752 £. Et les cinq que je propose de huit cent chacun formant cinq escadrons de cent soixante chacun, la compagnie étant de quatre vingt, mettant un marechal de logis de plus par compagnie, quarante brigadiers, augmentant leur paye de deux sols, et établissant un fourrier [69. p.] par compagnie a deux sols de haute paye ne couteront

a Sa Majesté que la somme de

844000 £

par consequent le roy gagne par an la somme de

160752

non compris encore le pain, et le fourrage que le roy donne aux officiers en tems de guerre, ce qui ne peut monter que tres haut, mais dont on ne peut faire le calcul le tout étant par entreprises.

Je ne propose deux marechaux de logis par compagnie, que parce que [70. p.] la compagnie étant forte il est nécessaire qu'il y ait beaucoup de bas officiers.

Je ne propose les quatre sols de haute paye aux brigadiers que pour les mettre a même de ne point vivre en chambrée avec le hussard, d'en faire en etat de confiance, qui luy donne un relief sur le hussard, et l'engage a ne se point familiariser avec luy il est nécessaire je pense avant d'établir la subordination parmy les officiers, chose tres importante, de l'établir du [71. p.] soldat au caporal, et du caporal au sergent ou brigadier; et ce ne peut être qu'en y mettant de bons sujets et en leur donnant une paye qui les mette visiblement au dessus du soldat.

Le fourrier par compagnie, que je propose avec deux sols de haute paye seulement, n'est que pour debarrasser les marechaux de logis des logements, campemens, distribution de pain, viande et fourrage, lesquelles les détournent beaucoup de la discipline [72. p.] qu'ils doivent faire observer dans la compagnie, à laquelle ils doivent tenir la main très exactement, et pour cet effet, ils ne la doivent jamais quitter pour quelque raison que ce puisse être hors pour aller à la guerre.

L'épargne n'est donc que sur la grande quantité d'officiers dont les régiments étoient composés, les quels étoient fort couteux, et je pense très inutiles. Ce n'est pas le grand nombre d'officiers qui mène le soldat [73. p.] à la guerre, c'est la bonté, et la capacité de ces même officiers⁶⁹, or il est certain que moins le nombre est grand, et plus le chef de chaque corps a de facilité pour les choisir bons, par conséquent plus a même de donner au roy des sujets capables de le servir utilement, outre qu'il a plus de tems pour les connoître et les choisir, les emplois étant plus rares.

On me dira peut être, qu'un capitaine, un cornette, deux marechaux de logis ne suffisent pas de conduire quatre [74. p.] vingt hommes, soit pour la discipline soit à la guerre.

Le capitaine ne doit marcher qu'avec le nombre dont est composé sa compagnie, le lieutenant, et le cornette avec quarante ou cinquante hommes selon leur capacité, le marechal de logis avec vingt ou trente hommes, Le Brigadier quinze ou vingt La rareté des emplois fera que le colonel sera à même de choisir de bons sujets capables de conduire [75. p.] ces détachements, d'ailleurs comme les détachemens soit pour officiers ou hussards, se prennent dans le régiment et non pas de la même compagnie, il resteroit toujours au camp un lieutenant ou cornette, un marechal de logis, et deux brigadiers, pour veiller à la discipline de leur compagnie, de plus je prétend que ce nombre d'officiers par compagnie; c'est à dire capitaine lieutenant, et cornette; si ces trois officiers susdits joints aux deux [76. p.] marechaux de logis, et aux quatre brigadiers ne peuvent conduire quatre vingt hommes, ils n'en pourront conduire vingt cinq; ainsi cette objection me paroît tomber d'elle même.

Je pense d'ailleurs que les emplois étant plus rares, l'officier fait plus d'efforts pour les mériter, et se rend par conséquent plus capable de commander.

Je crois donc que le projet cy dessus, est le seul bon et utile pour [77. p.] la formation des régiments et pour le service, en ce que par leurs propres forces, ils sont en état de servir comme je le propose cy dessus, pendant toute la campagne,

69 A szerző megjegyzése: „je ne parle que pour ce qui concerne les régiments d'hussards sachant bien que la force des régiments français consiste en beaucoup d'officiers”.

et plus en état de se retablir pendant l'hiver, parce que les compagnies étants plus fortes, par consequent les quartiers d'hivert meilleurs sans qu'il en coute cependant un sol de plus au roy, les capitaines seront plus en état de les rétablir, ce qu'ils ne pouvoient faire qu'en sendetant [78. p.] considerablement tous les ans, les compagnies n'étant qu'à cinquante.

Je crois avoir prouvé l'interêt du roy celuy des capitaines, venons maintenant à celui que le service en retirera.

Les compagnies étant fortes de quatre vingt chevaux; il est certain que quand bien même elles perdroient vingt cinq hommes par compagnie, les vingt cinq recrues qu'on leur supléra lesqu'elles seront recrutés [79. p.] et exercées comme je dirai cy après; iront à la guerre au moyen des cinquante cinq vieux hussards qui subsistent, au lieu que dans une compagnie de cinquante, ou lon met vingt cinq recrues; c'est une troupe ou la moitié des esprits manquent de la fermeté et de l'intelligence requises pour le metier, et que si le nombre des recrues excèdent celuy des vieux husards, c'est un corps qui n'en a que le nom, sans en avoir la solidité [80. p.] par consequent incapables d'aucunes actions de vigueur; ce qui s'en suit de ce raisonnement, c'est que tant que les compagnies seront foibles, elles ne pourront resister, n'y suffire pendant la campagne au service qu'on doit exiger d'eux.

Les reformes qu'on croira nécessaires de faire à la paix, doivent être établies sur ce principe car quand un regiment de six cent chevaux auroit été réduit à cent [81. p.] et qu'en tems de guerre on voudra l'augmenter de sept cent selon mon projet, ou de cinq cent selon l'ancien plan, comment veut on qu'un general; et un colonel puisse compter sur le service de telle troupe, ce ne sont que des païsans masqués, et voila tout; on ne doit pas si méprendre; le metier de hussard et celuy de toute la mechanique de la guerre le plus difficile. Il ne peut être comparé en aucune façon à celuy [82. p.] de cavalier; pourvu qu'un cavalier sache seller et brider son cheval, monter à cheval selon l'usage de son pays, qu'il sçache marcher devant luy, et en troupe, il est savalier; il n'en est pas de même d'un hussard avant qu'un païsant allemand ait appris à équiper son cheval, à le manier, connoitre et apprendre son metier, il faut beaucoup de tems. Le premier sert le roy trois mois après avoir endossé la cuirasse, l'autre au [83. p.] bout de trois campagnes, n'est qu'un mediocre hussard. Il n'est pas d'occasion ou le cavalier fasse seul la guerre au lieu qu'il faut que le hussard la sache faire seul et didée que la ruse et l'esprit agisse ainsi que le courage, ce qui ne peut s'apprendre en trois mois n'y un an.

Chapitre sixieme

De l'augmentation des regiments d'hussards, en cas de guerre

Quand aux augmentations qu'on [84. p.] voudra faire dans les regiments d'hussards, comme l'intention du roy, est qu'ils puissent le servir utilement, je pense qu'on ne doit pas attendre de les faire, que la guerre soit declarée; ces recrues auroient le deffaut que j'ay dit cy dessus; mais comme il n'est pas possible que le ministre de la guerre, lequel est admis au conseil ne soit informé de ce qui se passe et par consequent ne juge, et ne sache si la guerre sera ou non. (Je [85. p.] ne parle que pour l'augmentation des hussards lequel corps n'étant pas nombreux, ne peut porter nul ombrage, celle de la cavalerie ne seroit pas de même.) Je pense donc que dix huit mois ou deux ans avant la guerre, on doit former les regiments de deux escadrons, de cent soixante chacun; si l'on veut suivre le plan que j'ay donné cy dessus, ou de cent cinquante tels qu'ils étoient pendant la derniere guerre; ces deux escadrons pendant [86. p.] ces deux années auront eu le tems d'être exercées et disciplinées, et pourront servir utilement la premiere campagne d'autant que dans ces deux escadrons qui forment le nombre de trois cent vingt hommes; il y en aura cent anciens qui pourront encore suppléer au peu d'experience des nouveaux auxquels cependant il ne manquera que la pratique; leurs chevaux doivent être achetés des le premier ordre de l'augmentation, parce que si l'on attend [87. p.] a s'en pourvoir, que l'on en ait absolument besoin, outre qu'il faudra prendre tout ce que l'on trouvera; soit bon ou mauvais, par le peu de tems que l'on aura pour les choisir; ces chevaux ne seront point engrainez, seront trop jeunes n'auront jamais été montez, ce qui peut causer indubitablement de grands inconveniens, au lieu que les achetant tout de suite au premier ordre, on peut les prendre de quatre a cinq ans; ils auront deux ans, ou dix [88. p.] huit mois a se faire, a être bien nourris, par consequent ils prendront des forces, de plus étants montez souvent ils s'habitueront au mord, a la selle, et au cavalier, et le cavalier au cheval; je pense que cette augmentation au bout de deux ans, quoy qu'elle n'ait pas fait la guerre peut être regardée comme de vieilles troupes, par l'exercice continuelle qu'elle aura eu soin aux manoeuvres de guerre soit a luy apprendre a seller les [89. p.] chevaux, a si tenir ferme, a sçavoir manier le sabre, sçavoir charger les armes a cheval, soit au galop, au trot, ou de pied ferme, ce qui faute de le sçavoir cause souvent la perte de beaucoup de monde, et qui est chose tres importante a éviter.

Cette augmentation faite deux ans, ou dix huit mois avant la guerre, lorsqu'elle sera declarée, je pense qu'il faut augmenter les regiments de deux autres escadrons;

cette augmentation [90. p.] doit se faire pendant l'hiver, être complete en hommes et en chevaux au commencement du printemps; elle ne doit point aller a la guerre la premiere campagne, mais rester dans leurs quartiers avec des officiers entendus, qui l'exerceront journellement et la disciplineront; ils auront attention à la faire marcher en bataille à s'éparpiller, a se rejoindre, a patrouiller a attaquer le sabre a la main, a faire retraite avec feu, luy apprendront a [91. p.] charger promptement leurs armes et generalement tout ce qu'ils doivent faire a la guerre, et devant l'ennemy; ces deux escadrons ainsi exercés pourront entrer en campagne le printemps suivant; il ne faut pas cependant esperer qu'ils puissent être aussi bons que les deux autres formez deux ans avant, et qui auront une campagne de guerre par devers eux. Mais par l'exercice; les manoeuvres qu'on leur aura fait faire et appris pendant le [92. p.] printemps et l'été; ils seront a même d'agir utilement, étants melez avec les deux vieux escadrons; l'année d'ensuite, on levera le dernier, lequel sera de même complet en tout, au commencement du printemps, il restera ainsi que les deux autres cy dessus, a son quartier pendant la campagne, et sera exercé de même, lorsqu'elle sera finie il joindra son corps.

Je crois que de cette façon, en deux [93. p.] ans de guerre, on peut avoir de bons regiments, forts et en état de faire face a ceux des ennemis. Mais pour cela, il faut que les chefs tiennent la main a se qu'ils soient exercés tous les jours, soit a pied soit a cheval, il faut leur apprendre a seller et deseller leurs chevaux promptement a être a cheval dans la minutte a se former en bataille a charger en troupe au grand galop le sabre a la main et jamais de feu. Le feu ne doit être [94. p.] employé que pour la retraite ou quand on veut amuser l'ennemi, examiner ce qu'il fait, ou sa force; mais je pense que quand on doit charger, ce ne doit être qu'avec le sabre, il est certain qu'une troupe qui marche sur l'ennemy, avec vivacité et sans feu, en imprime beaucoup, et que la troupe ennemie qui a fait feu, et qui a été derangée par son même feu, ne peut tenir contre une troupe bien serrée qui marche a elle avec [95. p.] audace; de plus c'est un moyen presque sur pour perdre fort peu de monde; au lieu qu'une troupe qui fait continuellement feu en attaquant, le fait souvent a cent ou cint cinquante pas, cela ne decide de rien, ne fait qu'amuser et perdre du tems.

Comme chaque regiment aura sans doute besoin de recrues après la campagne; je crois qu'il seroit nécessaire qu'on laissat dans les pays propres a faire ces recrues; des officiers [96. p.] qui pendant la campagne travailleroient a ces recrues, et a les exercer a mesure qu'ils seroient faites, on les incorporeroit dans les compagnies au sortir de la campagne, les beaux jours de l'hiver, ou au commencement de mars, et avril, on les feroit souvent monter a cheval, ces recrues prendroient l'esprit du corps apprendroient ou du moins comprendroient quelque chose de leur metier, per-

deroient pendant l'hiver, étants avec leurs camarades l'air pesant et rustiques du [97. p.] paysan; ils pourroient entrer en campagne presque faits, au lieu que si l'on n'envoye en recrue qu'a la fin de la campagne comme elles ne peuvent être faites sur le champ, et que presque toujours elles n'arrivent qu'un mois ou six semaines avant d'entrer en campagne, comme elles n'ont pas le tems d'être exercés, elle sont toujours plus nuisibles, qu'utiles, et peuvent être cause de la perte de tres braves et bons hussards. [98. p.] On me dira peut être qu'on ne peut sçavoir le nombre de recrues dont on aura besoin, cela decidant du plus ou du moins de perte qu'on aura faite pendant la campagne. Un regiment d'hussards ne risque jamais de faire quatre vingt a cent hommes de recrue par an, s'il ne luy en faut pas ce nombre on peut donner congé au surplus jusqu'a l'hiver prochain et le reste qui entre dans le regiment a été exercée pendant le printemps et l'été, comme [99. p.] je l'ay dit cy dessus; s'il n'en a pas assez, il a toujours par devers luy quatre vingt ou cent recrues exercez; le reste qui ne peut être qu'en petit nombre s'instruit peu a peu en marchant avec les vieux hussards.

Il en est de même de la remonte qui doit être toute de suite après la revue de l'inspecteur, qui se fait au sortir de campagne, afin que les chevaux étant bien nourris puissent prendre de la force a servir utilement [100. p.] Il est vray que messieurs les capitaines ne profiteront point de quelques places mortes qui les aident beaucoup a retablir leurs compagnies, et dont même ils ne peuvent se passer, mais la cour peut les en indemniser en leur accordant une somme pour les recrues ainsi qu'elle fait pour la remonte; il en couteroit fort peu de chose au roy, et il seroit sur d'avoir toujours des troupes completees, et en état de marches au premier ordre [101. p.] et de servir avec distinction.

Chapitre Septieme

Des armes et chevaux propres aux hussards

Il est tres facile a ce que je pense; aux officiers hussards, de remonter leurs regiments dans le pays et en voici les moyens.

Il est tres certain que quelque precaution que l'on preñe [sic!] dans les [102. p.] harras du roy pour multiplier la grande espece de chevaux, elle degenere peu a peu, et qu'il n'ait beaucoup de petits chevaux dont on ne sçait que faire; le Limousin, l'Auvergne, le Morvan, la Navarre, les Montagnes de Biros, tous ces pays sont remplis de petits chevaux propres aux hussards; je crois donc qu'il seroit facile au roy de faciliter la remonte de ses hussards dans ces paÿs, en ordonnant que tous les

chevaux, depuis sept [103. p.] pouces jusqu'à six fussent gardés pour les dites remotes. Le roy, pourroit établir dans chacun de ces pays, un homme commis pour viser lesdits chevaux et avoir un état du nombre qui peut être dans la province. Les hussards seroient micux montés, il en couteroit beaucoup meilleur marché aux capitaines parce qu'ils ne seroient pas obligés d'avoir recours aux Juifs, qu'ils les iroient chercher eux mêmes; au lieu qu'étant obligés de les tirer [104. p.] du pays d'Ardenne, du Palatinat et autres pays plus éloignés, il faut qu'ils se confient aux dits juifs, ne pouvant y aller eux mêmes, qui outre qu'ils leurs amènent souvent de tres mauvais chevaux, les leur font payer tres cher et ils sont dans la dure necessité de les prendre, quoique mauvais, pour être complets a l'entrée de la campagne; inconvenient d'autant plus grand que le hussard ne se confiant pas sur ce mauvais cheval, n'ose pas entreprendre [105. p.] et s'aventurer dans des occasions, ce qu'ils feroit certainement, s'il avoit un bon cheval entre les jambes; le bon cheval et les bonnes armes font le bon cavalier.

Quant a leurs chevaux, ils doivent être de quatre picds six a sept pouces, la jambe fine et sans poil, le corsage court l'encolure forte, et la tête petite.

Quant aux armes je propose qu'on leur donne des mousquetons au lieu de carabines qu'ils soient de deux [106. p.] pouces plus longs, avec des baguettes d'acier, pour qu'en cas qu'on leur fasse mettre pied a terre, ils puissent charger promptement leurs armes.

Toutes les armes en france sont de seize a la livre de balle; je propose que sans changer le calibre des canons de fusil, ce qui couteroit beaucoup qu'on fasse seulement une refonte generale des plombs, ce qui ne couteroit que des moules; et qu'au lieu de seize balles a la livre; on les mit a dix huit: la [107. p.] raison est que la balle de seize étant juste au canon, quand le soldat a tiré quatre ou cinq coups, la cartouche n'entre plus si facilement, parce que le fusil se crasse ce qui retarde beaucoup le feu, au lieu que si la balle étoit de dix huit a la livre pour le canon de seize, le soldat pourroit toujours facilement charger la cartouche étant un peu plus petite que le calibre du canon; la balle seroit assez grosse, iroit tout [108. p.] aussi loin et le feu seroit plus vif.

Le hussard doit être armé d'un mousqueton, deux pistolets, et un large sabre, une cartouchiere ou il puisse tenir vingt cinq cartouches, et une poche attachée a la dite cartouchiere ou il en puisse tenir autant, pour ne pas manquer de munition dans l'occasion.

Comme par ce que je propose cy dessus, les hussards doivent être continuellement a la guerre; ils ne [109. p.] peuvent que voir souvent l'ennemi il seroit nécessaire de leur faire distribuer souvent de la poudre et des balles. Les mestres de camp doivent charger les majors, aides majors, de cette distribution et dempecher qu'ils

ne la brulent mal a propos, comme par exemple pour allumer du feu au camp, ou sous pretexte de netoyer les armes; les officiers subalternes de chaque compagnie visiteront tous les jours les armes et les cartouches [110. p.] des hussards pour qu'en cas qu'il ne les tiennent pas en état; les punir et ne les pas laisser aller a la guerre sans munitions.

Chapitre huitième

De la maniere en general dont les hussards doivent être exercé ainsy que toutes les troupes

Les différentes occasions ou les hussards ont trouvez des petits postes [111. p.] d'infanterie qui les ont obligés de retourner sur leurs pas, ou qui les ont empêchés d'exécuter leurs projets et mêmes leurs ordres; font que je pense qu'il est bon de les exercer a manoeuvrer a pied, et attaquer de l'infanterie, mais il n'en faut pas faire leur principale occupation; le hussard en se plaint en n'est parfaitement bon qu'a cheval; cependant on peut les exercer comme je dis, pour être a même de lever ces difficultés, mais [112. p.] l'exercice a cheval, est celui auquel on doit les rompre pour être bons et utiles; il faut les exercer souvent en escadron, en troupe éparpillés, les habituer au ralliement subit, et a l'obéissance prompte aux ordres qu'on leur donne, leur apprendre a aller a la decouverte, donner a de jeunes officiers des avantgardes, et pour cela faire des detachemens qui partiront par differens chemins; les commandans de ces detachemens auront un lieu [113. p.] indiqué ou ils devront se rencontrer soit proche un bois, un village ou un autrelieu; les officiers qui conduiront l'avantgarde des dits detachemens ne seront point informés qu'il est party un detachement, pour quand ils se rencontreront que le chef des detachemens puisse connoître leur capacité, et voir leur conduite; une autre fois on feroit partir un detachement qui iroit se mettre en embuscade dans quelque bois ou [114. p.] derriere quelque rideau, une ou deux heures après, un autre partiroit, lequel passeroit justement proche l'endroit ou seroit l'embuscade; ordre a l'officier de l'avantgarde de fouïller par tout et de nepas laisser un buisson sans le reconnoître. Si l'embuscade est decouverte, l'officier d'avant garde en avertira le commandant du detachement qui fera ce qu'il jugera a propos; selon les circonstances. S'il se retire, il sera probablement [115. p.] suivi pas les troupes de l'embuscade decouverte, il faut qu'il se retire au petit pas et toujours en troupe; cette manoeuvre est d'autant plus nécessaire a sçavoir qu'elle peut être cause, faute de la sçavoir faire de la destruction entiere d'un gros detachement; si le detachement est par exemple de cent chevaux,

il le partagera en deux troupes, et tirera de chaque troupe une arriere garde de dix hommes avec un cornette [116. p.] ou un lieutenant, cette arriere garde doit se tenir autant qu'elle le peut a trente ou quarante pas, derriere sa troupe; ses vingt hussards doivent faire un feu continuel en se retirant et doivent bien prendre garde de se laisser couper par des troupes ennemies chacune des grosses troupes doit faire face a l'ennemi tour a tour; et si la retraite est longue, les troupes de l'arriere garde devant être fatigués et depourvues de munitions, il sera [117. p.] detaché des deux troupes, le même nombre d'hussards cy dessus, lesquels remplaceront l'arriere garde, laqu'elle rentrera dans les troupes; on peut encore apprendre a l'officier et au hussard, en tems de paix, a attaquer et a deffendre des convois; il est aisé de prendre dans un quartier cinq ou six charettes plus ou moins, les faire escorter par la quantité de troupes qu'on jugera a propos, mettre même dans l'escorte dudit convoy des hussards [118. p.] a pied, si vous n'avez point d'infanterie faire un detachement plus fort lequel profitera d'un defilé, d'un guet, d'un pont pour attaquer l'ennemy, il faut que le commandant du detachement qui attaque, fasse sa disposition de façon que le convoy soit attaqué en tête, en queue et par tout pour partager les troupes de l'escorte; il doit faire ensorte de penetrer dans le centre et de couper le convoy en deux; celui qui commande le convoy doit [119. p.] premierement éviter toute surprise et pour cet effet doit avoir des detachemens sur ses flancs, devant et derriere, lesquels batteront la campagne et le pays, qui l'informeront s'il ne vient point de troupes a luy, ou s'il n'y en a point en embuscade; il doit avant de partir faire ses dispositions comme s'il devoit être attaqué, les troupes qui doivent s'opposer aux ennemis, et celles qui doivent faire filer les chariots, ou les faire parquer, faire ses dispositions [120. p.] selon la scituation du pays ou il doit passer, il doit le connoitre et par consequent sçavoir les endroits susceptibles d'attaque et prendre ses mesures dessus cette connoissance enfin donner une image vivante de tout ce qui peut arriver a la guerre, soit pour l'attaque et la deffence des postes et des convois, soit pour attaques de la cavalerie et de l'infanterie en pleine. Il faudroit que la manoeuvre fut uniforme dans tous les regimens [121. p.] d'hussards, ainsi que dans toutes les troupes en general, et qu'il ne plut pas au caprice d'un colonel ou d'un major, sous l'autorité du premier, d'y faire aucun changement parce que des que toutes les troupes seront uniformement exercées, elles pourront dans les detachemens melés, faire les mêmes operations, et que tous les officiers de tous les corps qui la possederont également seront en état de les faire manoeuvrer. [122. p.] De ce reglement il en resulteroit que le roy en seroit mieux servi qu'il auroit de meilleures troupes parce qu'elles seroient mieux disciplinés et exercées, les officiers seroient meilleurs parce qu'ils seroient forcés d'apprendre la théorie du metier, ce qui donne une

grande aisance pour la pratique, ils seroient plus connus de leurs soldats par consequent plus respectés et plutôt obéis.

Mais pour maintenir les troupes [123. p.] dans l'usage de l'exercice je pense qu'il seroit nécessaire qu'il y eut tous les ans un camp, tantôt dans une province, tantôt dans une autre, de la quantité de troupes que Sa Majesté jugeroit a propos; mais ou il y eut de toute espece de troupes, ou on les exerceroit tous les jours, soit par regimens soit par brigades, infanterie, contre infanterie, cavalerie contre cavalerie, dragons contre cavalerie, et infanterie, hussards contre cavalerie; ne leur faire faire [124. p.] que les manoeuvres qu'ils doivent faire devant l'ennemy quelles soient promptes et qu'elles ne soient pas assez longues pour charger leur memoire, recompenser les regiments qui manoeuvreront bien donner des gratifications aux majors et aides majors, punir ceux qui manoeuvreront mal, et surtout les chefs; les envoyer avec leurs regimens dans une garnison leur deffendre d'en sortir jusqu'a ce que leurs regiments soient au tant des autres. [125. p.] Aux camps de paix, ainsi qu'aux camps de guerre, les brigadiers doivent toujours être campés quand même il y auroit des maisons derriere leur brigade; car sous pretexte de cette permission, ils se mettent souvent a un quart de lieüe, ou a une demie lieüe de leurs brigades, ce qui fatigue beaucoup les officiers majors, qui quoi qu'ils ne soient pas obligés de leur porter l'ordre, et de leur rendre compte de leurs brigades, quand ils ne sont [126. p.] pas campés derriere, ne laissent pas cependant de les en instruire; outre qu'ils ne peuvent avoir l'oeil pour que la discipline et l'ordre se maintiennent dans leurs brigades. (on sort difficilement d'une maison ou l'on est a son aise surtout quand on n'a qu'un gout tres leger pour son metier, que d'une tente qui est campée a la queue du camp, ce qui oblige malgré soy de voir tous les jours les officiers de la brigade) ils devoient être obligés de visiter leurs [127. p.] brigades voir monter la garde etandart a la garde du camp, ce qui obligerait les colonels, mestres de camp et autres de si trouver.

Comme il est reçu et qu'il est d'usage que les marechaux de camp ayent deux ou trois brigades sous leurs ordres, selon que l'armée est forte plus ou moins, ils doivent être logés a portée de ces brigades les mestre de camp et colonels doivent rendre compte journellement de leurs [128. p.] regiments aux brigadiers les brigadiers aux marechaux de camp les marechaux de camp au lieutenant general de l'aile; par consequent ils seroient occupés, et nattendroient pas a être de jour, pour faire quelque chose dans l'armée, cela les mettroit ainsi que les brigadiers a même de connoitre les officiers des brigades qu'ils commanderoient et d'en être connus, ce qui je crois est d'un grand avantage pour quiconque commande un corps [129. p.] considerable le jour d'une bataille.

Les troupes exercés et disciplinés de cette façon, et les officiers generaux brigadiers, colonels et autres faisant ainsi leur devoir dans les camps de paix, seroient en état d'entrer en campagne quand le roy, le jugeroit a propos, et de le servir utilement, ils seroient a portée de faire des conquestes; l'estat et le royaume sera respecté des amis; et des ennemis, *et comme dit M. de Monteculy* [130. p.] *maitre de maintenir la paix ou de faire la guerre sur le champ. Le même general dit encore dans un autre endroit, il faut du tems pour discipliner une armée, encore plus pour l'aguerir, et beaucoup plus pour faire de vieilles troupes.*

Cela prouve la necessité et l'utilité d'exercer continuellement les troupes le soldat est occupé, il apprend a connoître ses officiers; et les officiers apprennent comme j'ay dit plus haut [131. p.] la theorie du metier, ce qui les met a même de la pratiquer dans loccasion.

La France est un royaume puissant et florissant; mais elle ne peut se maintenir dans cette splendeur qui la fait envier et respecter de tous ses voisins, qu'autant qu'elle sera belliqueuse non pour se prevaloir de ses forces, mais pour se faire respecter de tous ses voisins faire rechercher son amitié et se faire craindre. [132. p.]

Chapitre neuvieme Des devoirs du marechal de camp

L'employ de marechal de camp est sans contredit, celui qui est le plus chargé de details, et qui forme plutôt un officier qui aspire au commandement.

Un marechal de camp pour faire son devoir, doit en arrivant dans chaque camp sans attendre d'être de [133. p.] jour, reconnoître la scituation du camp en remarquer les deffauts et les avantages examiner les defilés et les guets, examiner par ou l'ennemi pourroit venir, soit pour surprendre, soit pour attaquer a force ouverte, par consequent les postes qu'il faut garder, et retrancher, voir ou l'on a placé les grandes gardes de cavalerie, celles qui sont a la tête sur les flancs et derriere, et raisonner en luy même pourquoy on les a placés a cet endroit, tacher de discerner un [134. p.] bon camp d'avec un deffectueux, pour se mettre a même quand il sera de jour, si c'est justement celui que l'armée marche, de marquer un bon camp, de bien placer toutes les gardes, et de n'avoir pas le chagrin de se voir repris par le general, et de voir lever son camp pour en occuper un autre ce qui arrivera indubitablement, s'il attend le jour ou il sera commandé pour se mettre au fait de son employ et discerner un bon camp d'avec un [135. p.] mauvais.

Je sçai bien, qu'il est d'usage a present, d'envoyer pour marquer le camp le marechal general des logis de l'armée, et que l'avis du marechal de camp qui est detaché avec luy, n'est d'aucun poid, je pense que c'est un abus et c'est une fonction attachée depuis longtemps a l'employ de marechal de camp, a la bonne heure que le marechal general des logis soit avec luy, lequel l'aidera de ses conseils; mais il faut [136. p.] luy laisser marquer le camp.

Premierement pour le former

secondement pour que le general puisse juger de sa capacité.

Les fourrages regardent encore le marechal de camp; avant que d'établir ses fourrageurs, il doit avoir reconnu l'enceinte du fourrage, projeter et calculer si le nombre des troupes qu'il a a faire fourrager trouveront assez de fourrage dans la ditte enceinte, cela depend de la quantité de grains [137. p.] et de leur epaisseur; il doit autant que faire se peut, placer sa chaine de façon que toutes les troupes se voyent et que les vedettes placées entre chaque troupe pour empecher les fourrageurs de passer la chaine, puissent s'entendre et se parler : mais avant que de poser sa chaine, il doit avoir reconnu en avant les bois s'il y en a, les villages, les fonds, et generalement tout ce qui peut être susceptible d'embuscade, il doit avoir des parties d'hussards, qui rodent [138. p.] a une demie lieüe de la chaine, pour qu'en cas qu'ils trouvent des troupes ennemies ils en avertissent le general commandant le fourrage, lequel prendra ses precautions selon le rapport qu'on luy fera.

Les capitaines qui commandent les petites escortes de chaque regiment doivent rester avec leurs troupes, au centre du terrain ou leurs regiments fourragent, les faire depecher, et ne partir que quand tout le regiment [139. p.] aura fourragé, et avec la permission du general. Le general commandant le fourrage doit bien prendre garde que les fourrageurs en entrant dedans l'enceinte ne gattent plus de fourrage qu'ils n'en emportent, ce qui l'obligeroit d'agrandir sa chaine, l'affaiblir, la rendre par consequent plus susceptible d'être percée, il doit en rendre responsable chaque capitaine commandant les petites escortes de chaque corps, lesquels doivent autant qu'ils le peuvent faire [140. p.] marcher leurs regimens dans les chemins ou terres labourés, jusqu'a ce qu'ils soient a leurs places designées pour leurs fourrages; chaque place doit être pour une brigade, et cette distribution doit être faite, avant que les troupes arrivent par les officiers de l'état major.

Le general commandant le fourrage ne doit rassembler sa chaine que quand toutes les troupes ont fourragé alors il réunit ses troupes soit marcher [141. p.] l'infanterie devant, s'il n'a rien a craindre des ennemis, si non il fait une arriere garde, ou il met de l'infanterie et de la cavalerie, et ses hussards sur les flancs, il doit se tenir a la tête de la derniere troupe de l'arriere garde pour pouvoir voir tous les mouvements des ennemis, et donner ses ordres.

Les convois regardent aussi le marechal de camp, et ce n'est pas la besogne la moins scabreuse [142. p.] n'y la moins difficile de sa charge.

Il faut pour pouvoir bien faire la disposition d'un convoi, et distribuer les troupes a propos, connoitre parfaitement le pays, par ou l'on doit passer, les endroits susceptibles d'embuscade, les défilés, les chemins creux, les guets, les ponts et generalement tout ce qui peut empecher que le convoi ne marche toujours sçavoir par ou les ennemis le peuvent venir attaquer, s'ils le peuvent tourner [143. p.] pour prendre en tête, et en queue; alors il doit distribuer son infanterie de façon qu'elle soit a portée de la cavalerie, mettre a la tête, au centre et a l'arriere garde des corps forts et capables de resister aux premiers efforts des ennemis jusqu'à ce que les petits pelotons d'infanterie et de cavalerie qui doivent marcher de distance, en distance le long du convoi ayent le tems de faire parquer le dit convoi; pour après cela pouvoir réunir [144. p.] toutes ses forces. Celuy qui commande le convoi doit avoir des detachemens d'hussards sur les flancs, et par tout pour éviter d'être surpris, et pour pouvoir avoir le tems de prendre les précautions nécessaires pour que le convoi ne soit point surpris, ou que la disposition qu'il fera de ses troupes mette le convoi a labri d'être enlevé ou inquieté.

Quand la tête du convoi commence a appercevoir le camp ce que la [145. p.] tête n'a plus rien a craindre des ennemis alors les troupes qui sont a lavant-garde doivent faire alte, et attendre celles qui sont au centre, en ramassant a mesure que le convoi s'avance, les petits pelotons qui le bordoient. Quand ces deux troupes réunies ont joint celles qui étoient a l'arrière garde elles attendent pour marcher que tout le convoi soit entré dans le camp, et alors le marechal de camp fait rentrer son detachement dans le camp, et va rendre compte de [146. p.] sa mission au general.

Je n'ay pas cru devoir m'etendre davantage sur les campements je renvoye a M. le marechal de Puissegur Chap. 17 du p^{er} tome page 192. 2e tome page 116. p^{er} tome 184. 185. et 187.⁷⁰

70 Chastenot de Puységur, Jacques F. (1655–1749) híres francia marsall 1748-ban megjelent művére hivatkozik a szerző. (*Puységur, marquis de: Art de la guerre, par principes et par règles.* Paris, 1748) I. *Quérard*: i. m. 2. köt. 148. p. Turpin de Crissé az *Essai sur l'art de la guerre* c. könyvében tömören így jellemzi a művet: „Le Maréchal de Puységur, dans son Art de la Guerre, a mis en exécution des principes qu'il avoit puisés dans les Auteurs dont il donne les extraits. Il a fait des marches, des ordres de bataille & plusieurs manœuvres sçavantes; mais chez lui presque tout est fondé sur une hypothèse. La Guerre de Paris qu'il suppose, est conduite avec toute l'intelligence d'un grand Général; tout Officier qui veut s'instruire, y trouvera sans doute les maximes les plus solides, mais il seroit dangereux de les appliquer tous les cas.” *Essai*, 2. köt. 2–3. p.

Pour les fourrages je renvoye au même, soit pour les fourrages au vert, soit pour ceux au sec, tome p^{er} page 49. même tome page 190: tome second page 192. et 193. Quant aux convois p^{er} tome page [147. p.] 49: idem. 192

Chapitre dixieme Des devoirs d'un brigadier

Les fonctions d'un brigadier ont beaucoup de ressemblance avec celles d'un marechal de camp; il y a peu de detachemens de marechal de camp ou il n'y ait un brigadier; par consequent cest la même besogne, hors qu'il n'est pas en chef; mais outre ces detachemens [148. p.] il peut être detaché seul, il peut se faire qu'on luy confie un fourrage ou un convoi, il doit serendre capable d'exccuter ce qu'on luy ordonnera, ce qu'il ne peut faire; si quand il a été detaché il n'a examiné avec soin la conduite du general sous les ordres duquel il étoit; il peut profiter également de la bonne ou mauvaise disposition qu'il aura remarquée, la premiere pour la suivre exactement, la seconde pour l'éviter; il est certain qu'on profit [149. p.] presque autant des fausses manoeuvres que des bonnes; examiner avec soin pourquoi telle infanterie étoit dans tel village, dans un petit bois, dans un ravin; pourquoi plus de troupes d'un coté que d'un autre, la façon dont se forme une chaine, l'ordre donné pour que le fourrage ne soit point gaté par les fourrageurs, les precautions prises en avant pour que la chaine ne soit point surprise.

Il doit s'appliquer a connoître [150. p.] toutes les parties de la guerre, tout ce qui concerne la cavalerie et l'infanterie parce qu'il est a même d'avoir de ces troupes sous ses ordres, il doit se former le coup d'oeil pour apprendre a camper une armée, pour luy faire prendre un camp avantageux, pour obliger pour ainsi dire une armée ennemie d'en prendre un deffectueux et susceptible d'être attaqué avec avantage; il ne doit pas attendre d'être marechal de camp pour s'instruire de ses fonctions; le [151. p.] titre n'est rien quand on ne se met pas a même d'en remplir les devoirs ce titre est plus onereux qu'honorable qui loin de luy attirer du respect et de la consideration ne sert qu'a le faire mepriser, au lieu que si avant de parvenir a ce grade, il tache par son application et ses recherches a se rendre compte a soi même des devoirs de cette charge, et a les connoître, il se mettera en état de travailler efficacement pour le bien du service. [152. p.] Le brigadier et tout autre officier qui veut parvenir se rendre capable de l'employ dont il est honoré soit de cavalerie, ou infanterie doit apprendre avec soin la deffence et l'attaque des places; quand il se trouve a quelque siege quoiqu'il ne soit point commandé pour la tranchée, ne doit

pas cependant laisser que d'y aller, voir comme on la trace, la largeur dont elle doit être ainsi que la hauteur du parapet comment se fait une sappe, soit [153. p.] entiere soit volante, soit double, soit couverte comment se fait un logement sur un ouvrage emporté, comment se font les batteries de canon et de mortiers et ou on les place, sçavoir comment se tracent les lignes de circonvallation et de contrevallation, qu'elle distance doit être entre ces deux lignes, et qu'elle est celle qui doit être entre la ville et celle de la contrevallation: enfin tout ce qui peut regarder un siege, pour quand il sera marechal de camp, n'être point [154. p.] neuf dans ce genre de guerre, et qu'il sache le jour qu'il sera de tranchée ou placer ses grenadiers et ses piquets et les endroits et debouchés propres pour y placer le reste des ses troupes, afin qu'elles puissent Sortir par plusieurs endroits, soit pour soutenir celles avancées soit pour repousser une sortie.

Un bon brigadier doit faire un bon marechal de camp, et ce sont comme j'ay dit les mêmes fonctions au commandement près; mais il doit se rendre capable de [155. p.] suppléer au marechal de camp s'il luy arrive accident.

Je n'ay point parlé dans le chapitre des devoirs du marechal de camp de la nécessité ou il étoit d'entrer dans tous ces details; mais j'ay cru que si étant appliqué et les ayant appris n'étant encore que colonel ou brigadier, il ne les oublieroit pas étant marechal de camp, et que par l'application qu'il auroit eu a s'en instruire, n'étant que colonel, il seroit a même d'agir avec connoissance [156. p.] de cause, étant parvenu a ce grade.

Je pretend que quiconque veut et desire parvenir et se rendre digne des emplois militaires, doit avant d'y monter faire ses efforts pour les meriter et se rendre capables de les remplir; celui qui se restraint a son seul devoir ne sera jamais qu'un sujet mediocre et ses connoissances n'iront jamais loin il faut que le gout du metier supplée a la vivacité de l'esprit, supposé qu'elle manque et que la vivacité de ce même [157. p.] esprit ne fasse jamais rien entreprendre sans y avoir reflechi; on peut être bon officier general, sans un esprit vif et transcendant : mais on ne le sera jamais sans bons sens ni conduite et sans le gout et l'inclination, lesquels en facilitent beaucoup le chemin d'autant qu'il est certain que ce qu'on fait par gout, on le fait beaucoup mieux.

Chapitre onzième Des devoirs d'un colonel

Un colonel doit avoir trois qualitez [158. p.] lesqu'elles sont indispensables, et sans lesqu'elles il ne peut jamais esperer d'avoir un regiment beau, bon, ny bien uni; ces trois qualitez sont la fermeté, la justice et la politesse, il ne doit faire n'y tort n'y grace a aucun officier, et la justice doit le regler en tout. Ces trois qualitez le feront aimer, et estimer et craindre des mediocres; il ne doit point se familiariser avec ses officiers, il doit avoir seulement la politesse requise entre tous militaires [159. p.] et honnetes gens; mais il doit bien prendre garde que cette politesse, sur laqu'elle j'insiste, n'ait rien qui sente la hauteur, n'y l'orgueil, et qui revolte et est plus insultant que la hauteur demasquée, il doit sçavoir que tous les officiers de son regiment, sont ses camarades et ses compagnons, et que le grade ne fait pas l'homme de merite, mais bien celuy qui s'applique aux devoirs de sa charge a connoitre et a apprendre son metier dans tous les points, et qui par son zele [160. p.] et l'étude s'efforce de se rendre digne des graces du roy, et de l'approbation des principaux chefs.

Un colonel doit se rendre capable de commander aux autres, et s'appliquer a discerner et a connoitre toutes les parties de son metier, n'échapper aucune occasion de s'instruire, d'apprendre avec soin et recherche l'attactique en tems de paix, afin de la pratique avec connoissance de cause en tems de guerre.

Il doit avec beaucoup de soin [161. p.] s'appliquer a connoitre les sujets de son regiment, a quoy on peut les employer selon les différentes occasions car tel est bon a une chose, qui n'est pas bon a une autre; il doit s'il le peut tacher de distinguer celuy qui fait et s'applique a son metier par gout ou seulement pour luy plaire, ou par l'esperance de quelque recompense; les deux motifs sont bons, mais le premier mene au plus grand, le second ne conduit jamais qu'au commun et au [162. p.] mediocre.

Il doit être ennemi juré des rapports.

Il doit avoir en horreur les flateurs et ne faire cas que de gens droits, et qui ne tendent qu'au bien du service.

Un colonel ne doit jamais rien innover dans son regiment, sous quel pretexte que ce puisse être, s'il change quelque chose soit pour la discipline, soit pour l'exercice, ce ne doit être que par une ordonnance de la cour; alors cet ordre regardera probablement tous [163. p.] les corps, l'uniformité devant être general.

Il doit établir la subordination et la discipline, en commençant par observer strictement tous les devoirs de sa charge, en tems de paix, ainsi qu'en tems de guerre, ne jamais manquer aucun exercice, se trouver tous les jours à la garde montante, ou à la parade faire sa ronde quand c'est son tour, montrer à l'officier le gout décidé qu'il a pour le service afin de l'engager à le suivre, faire exercer son regiment [164. p.] tous les jours par parties, soit quatre compagnies un bataillon, plus ou moins il est certain que sa presence fera premierement que l'exercice se fera mieux, secondement il n'y manquera aucun officier non seulement ceux qui sont commandés si on n'exerce qu'une partie du regiment mais tous les autres n'y manqueront point sçachant que le colonel y est et qu'il exige qu'il y soit il est certain que quoi qu'on n'exerce pas soi même on apprend en voyant [165. p.] comme en exerçant.

Je pense qu'un colonel qui se conduira ainsi se fera aimer et estimer des officiers de son regiment il fera cesser toute cabale, que l'union si maintiendra, et qu'il établira la subordination sans laquelle je ne pense pas qu'un regiment puisse être bon.

Si le colonel a une fortune assés considerable pour avoir une table chez luy, le tems qu'il sera à son regiment il fera tres bien, et même il le doit [166. p.] prier chez luy les officiers de son regiment tour à tour; les propos doivent être le plus souvent qu'il le pourra sur la guerre, cela entretient dans le gout du metier, et instruit les jeunes gens.

Il y a tant de matieres concernant l'attactique [sic!] sur lesqu'elles on peut raisonner qu'il est impossible que la conversation tarisse; il doit avoir chez luy, et par tout cette politesse aisée, qui exige du respect sans paroître le demander. [167. p.]

Si la fortune ne luy permet pas de tenir un état chez luy, comme il y en a beaucoup, il mangera à l'auberge avec le lieutenant colonel, major et quelques capitaines, il choisira les plus sages, et ceux dont il fait plus de cas il doit avoir tous les jours trois ou quatre couverts à donner pour ceux qui sont des autres auberges, la même decence doit s'observer par tout, et il doit avoir toujours dans l'esprit qu'il est le chef d'une compagnie de braves [168. p.] et honnetes gens, que par consequent il doit commencer par lui même à observer ses discours, et avoir une conduite irreprochable, je ne parle que de celle concernant le metier, toutes les autres n'étant pas de mon sujet.

Je renvoye le colonel au chapitre des devoirs du brigadier pour sçavoir ce qu'il doit apprendre, s'il veut parvenir aux grades superieurs et s'en rendre digne; tous les emplois militaires ont trop de rapports ensemble; [169. p.] du plus ou moins, pour que le colonel ne soit point instruit des devoirs du brigadier; le brigadier de ceux du marechal de camp et ainsi des autres.

Chapitre douzieme

Des devoirs d'un lieutenant colonel major capitaine et subalterne

Le lieutenant colonel doit avoir la même decence dans sa conduite [170. p.] et la même politesse et fermeté que le colonel, et agir de concert avec luy pour conserver l'union, la subordination et la discipline dans le corps; il doit commencer de donner l'exemple de luy au colonel, afin que les capitaines et les subalternes agissent ainsi envers luy, il n'y a rien de si respectable qu'un lieutenant colonel qui par l'application qu'il a eu a son metier s'est rendu capable du poste qu'il occupe; mais aussi rien de si meprisable [171. p.] qu'un lieutenant colonel qui ne doit qu'aux années, et a la mort de ses anciens la place qu'il occupe.

Le major doit être l'homme du colonel prompt a faire executer tout ce qu'il ordonnera a faire observer la discipline, a exercer le regiment l'aide major l'aidera dans ses fonctions je pense que le major ne devoit point avoir le detail du regiment, il est occupé sans cesse au decompse des officiers, et ne peut par consequent [172. p.] veiller a la discipline, a l'exercice et a la propreté du regiment; si l'aide major est chargé de ces fonctions il est obligé de les quitter, des qu'il y a quelque distribution de pain viande ou fourrage; je pense donc qu'il seroit necessaire d'establir dans chaque corps, un homme connu et qui eut des repondans, lequel ne seroit pas officier, et ne porteroit pas l'uniforme, cet homme seroit appelé le detailleur ou le tresorier, par ce [173. p.] moyen le major pourroit tenir la main a la discipline a l'exercice, et a la propreté des armes, habits chevaux et tout ce qui peut regarder le soldat; l'aide major veilleroit sous luy a toutes ces choses cy dessus, et seroit chargé des distributions.

Les sergens ou les marechaux de logis, seroient pour la propreté des armes, des cazernes ou du camp et que l'ordre, et la discipline soient exactes dans chaque compagnies, pour cet effet [174. p.] je voudrois et propose, qu'il y eut par compagnie un fourrier lequel auroit deux sols de haute paye, feroit nombre dans la compagnie, sa charge seroit d'aller aux campemens, aux logemens, et pour les distributions de pain, fourrage et viande; ces fourriers occupés et chargé de ces sortes de distributions debarrasseroient les marechaux de logis, lesquels ne peuvent veiller a la discipline de leurs compagnies lorsqu'ils sont occupés a autre chose. [175. p.] Le capitaine doit visiter tous les jours sa compagnie, tenir un état exact de la dite compagnie la faire exercer, et y maintenir la discipline et l'ordre apprendre son metier en tems de paix par théorie, s'appliquer a connoitre les differens pays ou il est en garnison pour se familiariser la connoissance de ceux ou il fera la guerre,

pour que quand il sera envoyé en detachement il puisse rendre compte de ceux ou il aura été, ce ne peut être [176. p.] qu'en s'appliquant pendant la paix a lire sur les cartes, et a visiter luy même le pays ou il sera qu'il se mettra a même de satisfaire les generaux qui l'interogeront sur le pays ou il aura été en detachement.

Il doit sçavoir assez de fortifications pour sans avoir besoin d'ingénieur pouvoir se retrancher luy même, quand il sera dans des postes susceptibles de surprise ou d'être attaqués. Un bon capitaine soit de [177. p.] cavalerie, soit d'infanterie, est un personnage tres nécessaire dans une armée; on est a même de luy confier bien des choses difficiles et hardies, qu'on ne confieroit pas a un homme seulement brave.

Les subalternes sont de jeunes eleves qui doivent tacher de discerner les bons officiers du regiment des mediocres, ils doivent s'attacher autant qu'ils pourront aux vieux capitaines ne pas craindre de les questionner sur [178. p.] le metier, s'appliquer a sçavoir l'exercice et sçavoir la manoeuvre de chaque troupe soit cavalerie ou infanterie pour être a même de commander quand on leur ordonnera.

Le devoir d'un subalterne est de visiter tous les jours sa compagnie d'apprendre a faire l'exercice aux recrues et a ceux qui ne le sçavent pas bien, faire la visite des armes, fourniments habits, vestes, chapeaux et generalement tout ce qui est de [179. p.] l'équipement du soldat, avoir soin qu'il soit propre, le sergent doit veiller sous luy a toutes ces choses cy dessus et en rendre compte au capitaine sans cependant dispenser le subalterne de le luy rendre luy même.

Chapitre treizième

Idee générale pour etabliir la subordination et l'exacte discipline dans les troupes

Je pense qu'il ne regne pas entre [180. p.] les officiers de chaque regiment assez de politesse n'y d'union, il en resulte des factions contraires au lieu du service, et a la subordination, il en resulte aussi que lorsqu'un chef ordonne quelque chose, il n'est pas obéi avec zele, et l'obéissance requise il faut donc a ce que je pense pour établir la subordination dans les regimens. (la justice réglant tous les chefs) que la familiarité en soit entierement bannie, que chaque [181. p.] officier selon sur grade sache rendre a ses superieurs ce qui est dû, je ne fais pas consister la subordination dans la conduite extérieure des officiers vis a vis de leurs chefs; dans ces reverences basses et affectées qui sentent plus l'esclave que le compagnon militaire, mais je la fais consister dans l'obéissance prompte et aveugle qu'on leur ordonne pour le

service du roy, dans les egards qu'il doit avoir pour ses chefs, dans sa conduite [182. p.] personnelle vis a vis de ses inferieurs c'est a la conduite que les chefs auront qu'ils devront le respect que les officiers auront pour eux; si le respect que les officiers auront pour eux; si le respect est ébly, la subordination le sera bientot, je ne parle pas seulement du colonel aux inferieurs mais de tous les officiers en general, la grande familiarité qui regne entre les capitaines, et les subalternes et tres souvent avec le colonel; la [183. p.] quelle sent plus le college que l'ecole militaire ne vient premierement que du peu de consideration que chaque officier a pour soi même; quand un colonel au lieu de faire observer la discipline et de faire exercer son regiment jouëra au collin maillard ou aux barres avec les officiers de son regiment, il ne peut pas esperer deux une grande consideration il en est de même des capitaines aux subalternes; la grande habitude [184. p.] qu'ils ont d'être ensemble et le peu d'occupation qu'ils ont vis a vis de leurs troupes cause cette grande familiarité, qui ne peut être que prejudiciable au bien du service, ce qui occasionne encore cette grande familiarité, ce sont les caffez,⁷¹ ou tout le monde est pele, mele, et ou il se tient souvent detranges propos, c'est dans ces caffez que se forment les cabales, c'est dans ces caffez que l'insubordination s'establit; il est [185. p.] d'autres endroits ou ils peuvent aller lorsque le devoir de la troupe faite; il n'y a point de garnison ou il n'y ait des maisons ouvertes aux officiers; comme celle du gouverneur lieutenant de roy, major et autres, je pense donc que les caffez doivent être abolis ou deffendus aux officiers; les mauvais propos cesseroient, ils ne joueroient plus les jeux de hazards, car quoi que ces jeux soient deffendus, on ne laisse pas dans ces caffez de leur [186. p.] donner toute facilité pour jouer inconvenient d'autant plus grand que le jeu fait perdre entierement l'idée de leur devoir, que souvent même cela oblige des officiers qui ont de la capacité a quitter soit pour payer leurs dettes, soit pour ne pouvoir plus se soutenir dans le regiment par les grosses pertes qu'ils ont faites, et l'on est obligé de les remplacer par de jeunes gens qu'il faut former tous de nouveau. [187. p.]

Il est d'usage en France que la moitié des capitaines de chaque regiment aille tous les ans en semestre, l'autre moitié doit rester au regiment, mais il arrive que la plupart de ceux qui doivent rester demandent des congés aus colonels lesquels les demandent a la cour. Souvent sans trop examiner les raisons que les capitaines ont pour les demander; ces congés cependant sont pour la pluspart envoyez; il en [188. p.] resulte par exemple, si le regiment est composé de douze capitaines, six s'en vont par semestre, et six doivent rester au corps mais le colonel demandant

71 A „caffez” (= café) szó itt egyszerűen kocszmát jelent.

des congés pour trois, il n'en reste que trois au regiment pour avoir soin de la discipline, sur tout si c'est l'année ou le lieutenant colonel va chez luy, le major ne pouvant comme j'ay dit cy dessus veiller a la discipline; a l'exercice du regiment étant occupé au decomppte [189. p.] journalier dudit corps, souvent les regimens, je parle de ceux de cavalerie hussards, et dragons, sont dans differens quartiers, ces trois capitaines ne peuvent veiller a la conduite des compagnies éloignés, et elles sont souvent a la mercy d'un jeune lieutenant ou cornette qui souvent auroit plus besoin d'être conduit que de conduire les autres, je pense donc que les congés devroient être entierement abolis, [190. p.] s'il y en avoit un des six qui doivent rester au regiment, qui eut des affaires indispensables et prouvés le colonel peut demander son congé en exposant dans son memoire, ses raisons : mais il n'en doit être expédié qu'un par regiment, et encore avec beaucoup d'examen; pour ce qui regarde les lieutenans colonels et majors; comme par l'ordonnance derniere ils n'ont point de semestres; il est juste qu'ils ayent des congés [191. p.] alternative-ment pour pouvoir vacquer a leurs affaires.

Chapitres quatorzième

De l'exercice et des evolutions militaires

Je pense qu'il est necessaire avant que d'apprendre au soldat les evolutions militaires de luy apprendre avant le maniement des armes : mais ce ne doit être qu'à la cazerne, [192. p.] ou au quartier et jamais en troupe, ce doit être a fonction du lieutenant sous lieutenant et sergent; il est nécessaire avant d'apprendre a lire d'apprendre L'a,b,c; il en est de même du maniement des armes c'est l'a,b,c. de l'art militaire, et quand le soldat le sçaura il ne sçaura cependant pas lire; tout soldat en troupe ne doit jamais être exercé qu'aux evolutions militaires et qu'à ce qu'il doit faire devant l'ennemi [193. p.] il ne doit cependant être mis dans le bataillon, que quand il sçait parfaitement le maniement des armes et marcher ensemble ce qui doit s'apprendre comme j'ay dit plus haut au quartier, soit deux a deux dix, vingt ou toute la compagnie; il est certain qu'une troupe exercée et habituée a marcher ensemble apprendra bien plus facilement les manoeuvres de guerre; ces manoeuvres doivent être simples [194. p.] ainsi que le maniement des armes et il faut bien prendre garde de charger la memoire du soldat; c'est un abus que de croire que les Prussiens ayent une exercice et des evolutions composées; il n'y a rien de si simple et de plus uniforme; il seroit (dif)ficile d'établir en France la même discipline je parle pour ce qui concerne le soldat car quand a l'officier il seroit difficile de

l'obliger de rester l'année entiere a son regiment, il ne [195. p.] pourroit y subsister; il est nécessaire qu'on luy permette d'aller de deux années, une chez ses parens, pour épargner sa paye et pouvoir retablir sa compagnie; je crois qu'il ne seroit pas difficile quant au soldat d'établir la discipline et l'uniformité nécessaire mais cela ne se peut faire que peu a peu, il est difficile de faire revenir d'abord les esprits prevenus en faveur de leur ancien établissement, et il faut bien prendre garde de changer [196. p.] tout d'un coup le plan de sa premiere constitution; c'est a la conduite exacte et ferme des chefs majors et capitaines qu'on devra ce changement nécessaire.

Mais pour établir cet ordre, et cet ensemble qui doit être dans les troupes; il faut changer absolument la conduite de tous les officiers superieurs lesquels par la leur changeront celle des subalternes je pense qu'un colonel quelque grade qu'il ait, comme lieutenant [197. p.] general et marechal de camp ce qui se trouve dans les regimens etrangers, brigadiers, colonels et mestres de camp des regimens françois fussent obligés et qu'il leur fut ordonné de rester trois mois entiers a leurs regimens, sans égard aux revües qui se font ou plutôt ou plus tard; d'y maintenir la discipline la plus exacte d'y faire faire les manoeuvres de guerre journellement, d'avoir l'oeil et [198. p.] attention pour que le maniemment des armes s'apprennent aux soldats qui ne le sçavent pas bien et aux recrües, ce ne peut être que l'exactitude des chefs, qui mettront les troupes du roy, au point de perfection ou elles doivent être je pense qu'il doit y avoir une ordonnance du roy, laquelle sera envoyée dans toutes les places a tous colonels et majors, ou seroit inseré le devoir de chaque officier en particulier, laquelle ordonnance [199. p.] seroit courte, et ne renfermeroit que le nécessaire; il y auroit dans cette ordonnance un article concernant la subordination sans laquelle je n'admet aucune discipline, ordre au colonel, et lieutenant colonel de la faire observer a la lettre; sous peine de chatiment tres severe la premiere fois et la seconde cassé.

Le roy n'aura de bonnes troupes qu'autant qu'il aura des chefs fermes, et qui aimeront leur metier, ces [200. p.] mêmes chefs en maintenant la discipline et la subordination, formeront des officiers capables de le bien servir en tems de guerre. Il faut accoutumer l'officier et le soldat à faire pendant la paix tout ce qu'il doit faire pendant la guerre; si l'on attend ce tems pour les disciplines on aura bien une nombreuse armée et beaucoup d'officiers, les premiers n'en auront que le nom les seconds que le titre : mais on ne pourra s'en [201. p.] servir surement, et utilement, en quoy que j'aye ouï dire a plusieurs personnes probablement peu versez dans le militaire, ou peu amateurs de la discipline, que la valeur suppléoit a la discipline : ce raisonnement me paroît absurde : mais je veux un moment que cela soit, on ne

me refusera pas de m'accorder que si la discipline est jointe a cette valeur, qu'alors les troupes, surtout les françoises deviennent pour ainsi dire indomptables. [202. p.]

Je conclus, en disant que sans la subordination point de discipline, et sans la discipline point de troupes.

Je crois avoir prouvé l'utilité des hussards, et des troupes legeres, la maniere de sen servir avec utilité et avantage, comme ils doivent être composés, formés, augmentés, recrutés, et disciplinez; je ne doute pas que quiconque entreprendra d'ecrire sur ce service n'i reussise mieux que moi : mais comme j'ay dit par l'avertissement [203. p.] qui est en tête de ces observations; que mes idées pourroient peut être Susceptibles de correction; il peut se faire que cela soit ainsi, en tout cas je ne suis pas incorrigible et je me soumettray avec plaisir aux oppinions de personnes plus éclairées.

Mais comme je ne me borne pas au seul service des hussards, j'espere qu'on ne trouvera pas mauvais, les idées que j'ay eu, sur celui des troupes en general, sur les devoirs du maréchal [204. p.] de camp, brigadier, colonel et autres: je serois trop long si je voulois entrer dans tous les details, je finiray donc en disant qu'un royaume quelque grand, riche et puissant qu'il soit ne peut se maintenir dans tous ses avatages qu'en ayant bon nombre de troupes bien exercées, et disciplinées, en formant de bons officiers, et les metants a même, en tems de paix, d'exercer leurs charges, d'en connoitre a fond toutes les parties, a fin d'être [205. p.] utiles au roy, et a l'état en tems de guerre.

fin

Tóth, Ferenc: Éloge des hussards hongrois en France
Un manuscrit inédit du comte Lancelot Turpin de Crissé

Le manuscrit dont le texte intégral est publié ici pour la première fois, se trouve dans la Bibliothèque de l'Arsenal de Paris (Ms. 4077). En fait, il s'agit d'un ouvrage intéressant qui fut incorporé ultérieurement dans l'*Essai sur l'art de la guerre* (Paris, 1754) de Lancelot Turpin de Crissé, mestre de camp d'un régiment de hussards de son nom. Le texte est consacré en majeure partie aux caractéristiques des régiments de hussards et aux possibilités variées de leur emploi. En cette période d'après la guerre de Succession d'Autriche, où le manuscrit fut très probablement rédigé, les régiments de hussards français étaient composés surtout de Hongrois, et en particuliers d'anciens combattants de la guerre d'indépendance du prince Ferenc II Rákóczi. Turpin de Crissé ayant des relations très étroites avec les officiers hongrois, exalte leurs qualités militaires dans cet ouvrage indubitablement destiné à l'imprimerie. Néanmoins, le texte définitivement publié (*Essai sur l'art de la guerre* Livre V) reste plus discret en cette matière. Les changements et les nuances entre les deux textes signifient non seulement le développement intellectuel de l'auteur, mais aussi l'évolution des idées politiques au milieu du siècle des Lumières.

SZAKÁLY ORSOLYA

VAY MIKLÓS ÉS AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Egy közéleti botrány családi levelek tükrében

Az 1807. évi diéta

A napóleoni háborúk időszakában egymást érték a magyar országgyűlések. A bécsi kormányzat kénytelen volt újra és újra összehívni a diétát, mivel nem tudta megkezelni a megyei szerveket az adóbehajtásban és a toborzásban. A ország kiélezett és ellentmondásos helyzetéből adódó feszültségek leginkább ezen alkalmakkor kerültek felszínre. Nem kecsegtetett sok jóval a pozsonyi béke időszakában tervezett országgyűlés sem. Ennek fő célja a szokásos adó és újoncozás megszavazása mellett a birodalom egyre mélyülő pénzügyi válságának megoldása volt.¹

Az először 1806 novemberére tervezett országos gyűlést a következő évre halasztották azzal a kimondott céllal, hogy a rendelkezésre álló idő alatt kedvező hangulatot teremtsenek az udvar követeléseinek számára. József nádor többszöri sürgetése azonban, hogy az udvar orvosolja a legsúlyosabb sérelmeket az országgyűlés megnyitása előtt, nem talált meghallgatásra. A rendek megnyerésére csupán annyi történt, hogy ezúttal Budára hívták össze a diétát 1807 áprilisára.²

Az uralkodó proposíciói kiterjedtek a hadsereg állandó létszámon tartásának rendezésére, a kontribúció felemelésére, a nemesi felkelés szabályozására és egy az államhitel megszilárdításához szükséges segítség kérésére.³ Tették ezt a nádor azon nyomatékos kérése ellenére, hogy vagy csak a katonai, vagy csak a pénzügyi kérdés kerüljön megvitatásra. A megszavazandó pénzsegély összegét előzetes igények 40 millió forintra tették. Sarkalatos kérdése volt még a diétának a katonai állítás, mégpedig nem csupán a kiállítandó újoncok száma, hanem a kiállítás módja

1 Benda Kálmán feldolgozása az 1795–1812 közötti időszakról: Magyarország története, 1790–1848. Főszerk.: Mérei Gyula. I. köt. Bp., 1980. 448. p.; A magyarok változó reakciójára a francia fenyegetésre: *Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. Bp., 1977.; *H. Balázs, Éva*: Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoléon. In: *Annales Historiques de la Révolution Française* (1973) 245–263. p.

2 *Wertheimer Ede*: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. In: *Századok*, 29. (1896) (a továbbiakban: *Wertheimer*, 1896) 296. p.

3 *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. Bp., 1944. (a továbbiakban: *Domanovszky*, 1944) 85. p.

is vita tárgyát képezte. A hagyományos toborzással szemben az udvar az újonc-állítási kötelezettség bevezetésére törekedett.⁴

Az április 5-én megnyíló országgyűlés júliusban megszavazott 12 000 újoncot az udvar által kért módon, de a hadsereg további utánpótlásában ragaszkodott a hagyományos toborzási rendszerhez. A másik fontos ügyben, a pénzhozzájárulásban, a rendek felajánlották segélyként (subsídium) „a földbirtok tiszta jövedelmének hatodát, illetve az ingó vagyon becsértékének 1%-át”.⁵ Az udvar azonban égető pénz- és katonaszükségletének kielégítése után, mint már annyiszor, most sem mutatott hajlandóságot a rendi sérelmek orvoslására.

Ebben a feszült légkörben került sor báró Vay Miklós tábornok (1756–1824) 1807. július 17-i beszédére a felső tábla nyilvános ülésén. Az oly nagy vihart kiváltott beszéd eredeti latin formában már nyomtatásban is megjelent.⁶ A nádor a megvádolt és rangjától megfosztott Vay ártatlanságát akarta bizonyíttatni azzal, hogy utasította a szabadon elmondott beszéd írásba foglalására.⁷ Ez hamarosan meg is történt, a latin szöveg rögtön együtt készült a túlcizellált és egyes helyeken értelemzavaró hibákat tartalmazó német változattal. Ezt a két hasábosan egymás mellett futó szöveget hitelesítették — szintén a nádor utasítására és Vay kérésére — többben, akik tanúi voltak a felsőházi felszólalásnak. Közülük egyesek nyomatékosan ki is jelentették, hogy a beszéd sem az uralkodót, sem a nemzetet nem sértette.⁸

Vay beszédében az 1791:XIX. törvénycikk értelmezése ürügyén a megszavazott segélyen kívül az udvar részére felajánlható ún. „magánadományok” (privat oblat) ellen szólt. Értelmezésében a fent említett törvénycikk ezek adását megtiltja.

4 Wertheimer Ede: Ausztria és Magyarország. Bp., 1884. (a továbbiakban: Wertheimer, 1884) 238–273. p.

5 Uo. 261. p.

6 Domanovszky Sándor: József nádor iratai (Magyarország újkori történetének forrásai.) II. köt. 1805–1807. Bp., 1929. (a továbbiakban: Domanovszky, 1929) 767–769. p.

7 Az esetre vonatkozó iratok egybegyűjtve megtalálhatóak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének Levéltára, A Vay család golopi levéltára (= Golopi lt.) K–I, Kii IV. 3. Ebben található az erre vonatkozó német levél is (kelt: Bécs, 1807. augusztus 8.) Kiadta: Domanovszky, 1929. 766–767. p.

8 Vay beszédének hitelességét aláírási sorrendben a következő személyek igazolták: Ürményi József országbíró, gr. Brunswik József tárnokmester, gr. Haller József, Verhovác Miksa zágrábi püspök, gr. Szapáry János, a nádor főudvarmestere, ócsai Balogh Péter, Zólyom megye főispánja, gr. Szapáry József, gr. Zichy Ferenc főpincemester, kellemesi Melczer László nádori főlélmester, Mitterpacher Dániel püspök és helytartótanácsos, kessellőkői Majtényi László királyi tanácsos, honti követ, Péchy János sárosi követ, Kállay Miklós szabolcsi követ, Ragályi Ábrahám tornai követ, gr. Illésházy István, Trencsén és Liptó megye örökös főispánja.

Az önkéntes felajánlásokban Vay a hivatalok venalitásának távoli veszélyét érzelte és érzékeltette. Elrettendő példaként Franciaországot állította, bár sietve hozzátette, hogy I. Ferenc személye önmagában is biztosíték ezen fenyegetés elhárítására, mégis ez lett a beszéd vitatott eleme.

Vay nyilvánvalóan, mint az az itt publikálásra kerülő levelekből is világosan kiderül, azt akarta szavaival elősegíteni, amit ő az udvar érdekének vélt. Azért szólt a magánfelajánlások ellen, mert úgy vélte, hogy ezzel az eszközzel egyes mágnások — egy jelentős, de vagyonukhoz képest csekély összeg önkéntes felajánlásával — kivonják magukat az országgyűlés által megszavazott subsidium fizetése alól. Vay ugyan név szerint senki ellen nem szólt, de a korabeli közvélemény értelmezése alapján elsősorban gróf Széchényi Ferencre vonatkozott kritikája.⁹

Vayt beszéde miatt a elnöklő nádor megintette, és kijelentette, hogy az ő értelmezése szerint a vitatott törvénycikk csupán az országgyűlésen kívül tiltja meg adó szedését és nem vonatkozik a „privat oblatá”-ra. Ezzel az ügy azonban még korántsem zárult le. A nem eléggé taktikus és rosszul időzített beszédet és az ezt sérelmező magánfeljelentést egyes udvari körök egy József nádor elleni akcióra használták fel. Mi több, megfosztatták frissen szerzett tábornoki rangjától¹⁰ Vay Miklóst, a nádor legfőbb tanácsadójának, Vay Józsefnek édestestvérét. József nádort felháborította a jogkörébe nyilvánvalóan beavatkozó döntés. Az országgyűlés mindkét házában nagy volt a felzúdulás. Joggal vetődött fel a követek és felsőházi tagok sérthetlenségének kérdése: az, hogy Vay, aki nem katonai minőségében vett részt a diétán, egy beszéde miatt, meghallgatás nélkül bűnhődött katonai rangjának elvesztésével. Az ezt sérelmező feliratot József nádor csupán sok manőverezés árán tudta egyre későbbre halasztani, mivel félt, hogy a rendek erőteljes fellépése rontani fogja Vay kegyelmi esélyeit.

Vay Miklós a kegyvesztés híréül vétele után nyomban Bécsbe sietett, hogy a nádor segítségével visszaszerezze elvesztett katonai rangját. Szeptember 9-én írásban alázatosan bocsánatot kért uralkodójától meggondolatlanságáért, és biztosította őt feltétlen hűségéről.¹¹ Vay folyamodványát a nádor maga terjesztette I. Ferenc elé, aki hajlott a megbocsátásra, de csupán azzal a feltétellel, hogy a visszahelyező irat tartalmazza az „aus besonderer Allerhöchsten Milde und Gnade geschehene

9 A felsőházi reakcióra Vay beszédére: Kazinczy Ferenc Cserey Farkashoz, Széphalom, 1807. okt. 7. Kazinczy Ferenc összes művei. Levelezés. V. köt. 1807. május 1.–1808. június 30. Közzéteszi: Váczy János. Bp., 1894. 179–181. p.

10 Vay Miklóst 1807 márciusában léptették elő tábornokká (Generalmajor).

11 A bocsánatkérés szövege latin és német, a két szöveg hasábosan fut egymás mellett. Kelt: Bécs, 1807. szept. 9. Golopi lt., K–I, Kii IV. 3. Kiadva: Domanovszky, 1929. 805. p.

Wiedereinsetzung” (különös királyi jóindulatból és kegyből történő visszahelyezés) kifejezést. Bármennyire igyekezett is, a nádornak nem sikerült töröltetnie ezt a rendi önérzetet sértő kitételt.¹²

A visszahelyezést elrendelő iratot az uralkodó végül szeptember 13-án hagyta jóvá.¹³ Bár a rehabilitáció kihirdetése szeptember végéig húzódott¹⁴, már ekkor véget ért Vay személyes kálváriája. Utolsó levelét szeptember 7-én írta Bécsből, és a kegyelmi folyamodvány beadása után — már minden bizonnyal egy kedvező elbírálás ígéréssel — tért vissza családjához Pestre.

Az országgyűlést és ebben Vay beszédét, illetve annak következményeit: Vay katonai rangjától való megfosztását és az azt követő felzúdulást, József nádor Vay mellett való határozott kiállását, majd Vay visszahelyezését már részletesen feldolgozták.¹⁵ Ezek a tanulmányok azonban elsősorban az eseménytörténetre koncentráltak, ezért jelen dolgozat szeretné az ügyről kialakult képet a királyhú, lefokozásától kétségbeesett Vay Miklós személyes érzéseiről árulkodó források közzétételével kiegészíteni. A megpróbáltatásaira vonatkozó hivatalos iratokat Vay Miklós még életében egybegyűjtötte, és csatolta ezekhez az ügyet érintő családi levelezést is. A 34 személyes levélből álló gyűjteményből 14 kínál a politikai viharon túlmutató tanulságokat is.

Ezen 14 levél közreadásának célja bemutatni a szűk család reakcióját erre a rendkívüli csapásra. Fény derül ezekből a férj és felesége közötti harmonikus és szoros kapcsolatra, a Vay fivérek közti meleg és gondoskodó szeretetre. Nyilvánvalóvá válik az is, hogy hogyan karolta fel a Bécsben a rehabilitásért küzdő Vayt,

12 A kegyelem szövegére vonatkozó levelezést l. *Domanovszky*, 1929. József nádor Ferenc császárhoz, Bécs, 1807. szept. 9.; és József nádor Ferenc császárhoz, Bécs, 1807. szept. 10. 806–815. p.

13 A kegyelem végleges szövege (Golopi lt., K–I, Kii IV. 3.): „Miután báró Vay Miklós Hozzám folyamodott a mellékelt folyamodványban, amelyben beismeri botlását, amelyet az országgyűlés július 17-i nyilvános ülésén megtartott meg gondolatlan beszédével elkövetett; és elvesztett kegyem miatti fájdalommal és az uralkodója és hazája iránti hűségét és tisztességes érzelmeit újból bizonygatva azért könyörgött, hogy helyezzem vissza korábbi katonai rangjába. Így hát arra a döntésre jutottam, hogy az említett Vay Miklóst újra kegyembe fogadom, és kegyesen ismét neki adományozom a tőle elvett tábornoki rangot.” A teljes német szöveget l. *Domanovszky*, 1929. 814–815. p.

14 A karok és rendek köszöntő felirata Vay Miklós és a szőlásszabadság ügyében 1807. szept. 29-re datálva: Golopi lt., K–I, Kii IV. 3. Kiadva: *Domanovszky*, 1929. 836–837. p.

15 *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VIII. köt. Bp., 1873. 318–320. p.; *Domanovszky*, 1944. 63–148. p.; *Wertheimer*, 1884. 238–273. p.; *Wertheimer*, 1896. 293–309. p. és 396–412. p.

illetve személyében a végig Pesten tartózkodó Vaynét a tágabb család, a vajai Vayokkal szövevényes rokon kapcsolatban álló Telekiek és nem különben a protestáns közösség prominens tagjai is.

A levelek túlnyomó részben magyar nyelvűek. Vay Miklós badeni születésű hitvesének mindig magyarul írt. Vayné pedig hol magyarul, hol németül tudósította férjét. Teljességgel magyar nyelvű azonban Vay Miklós levélváltása fivérével. A magyar levelek közzétételakor pótoltam az értelemzavaró ékezetelhagyásokat, illetve a sokszor hiányzó központosítást. A mindenkori levélíró által eszközölt egyértelmű javításokat nem jelzem külön.

A levelek teljes megértéséhez szükségesnek látszik Vay Miklós életpályájának felvázolása. Annak az embernek az életpályáját, aki élete során az ország minden sorsfordító eseményében részt vett, de valójában az érdeklődés középpontjába csúpan az 1807. évi diéta ezen általa távolról sem kívánt eseményei állították.

Vay Miklós élete

Sajnos csupán apró töredékekből állítható össze vajai Vay Miklós borsod-zeplén megyei református birtokos élete. Legfontosabb kiadott forrásunk feleségének, Adelsheim Johannának életírása, amely előbb német, majd rövidített formában magyar nyelven is megjelent.¹⁶ A Vay család golopi levéltárának csupán 29 csomót kitevő anyaga vészelte át az elmúlt közel kétszáz év hanyattatásait, ma ezt a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének Levéltárában őrzik.

Vay Miklós 1756. szeptember 6-án született nagyanyja házában, Serkén.¹⁷ Apja Vay Ábrahám királyi tanácsos volt, aki 1762-ben halt meg. Anyja, a szintén Vay családból származó Wass Anna a „kuruc” Vay Ádám unokája volt. Legidősebb fivére, a más anyától született Vay István (†1800) mellett, két édesbátyja volt: Dániel (†1798) és József (1752–1821).¹⁸

Vay Sárospatakon kezdte iskoláit, majd nagybátyja, Vay László ezredes biztatására 1776-tól a Bécs melletti laimgrube-i hadmérnöki akadémián tanult tovább.¹⁹

16 *Jókai Etelke* (ford.): Emlékek B. Vay Miklósné, Adelsheim Johanna báróné leveleiből. Bp., 1888.

17 Uo. 45. p.

18 *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. XII. köt. Bp., 1865. 103. p.

19 A hadmérnöki akadémia matrikuláit közli: *Gatti, Friedrich*: Geschichte der k. k. Ingenieur-

Arról is tudomásunk van, hogy ebben az évben lépett be a bécsi Koronázott Reményhez szabadkőműves páholyba, valószínűleg atyai barátja, Báróczy Sándor hatására.²⁰ Az iskola elvégzése után Vayt Aradra, majd a Theresienstadti várhoz²¹ (Csehország) vezényelték. 1783-ban bátyjával, Dániellel együtt bárói címet kapott. Később egy tábornok kísérőjeként Németalföldre került, innen indulva 1785 telétől 1788 januárjáig bejárta Franciaországot és Angliát, ahol mohó érdeklődéssel tanulmányozta a technikai és természettudományos újdonságokat.²²

1788-ban visszatért ezredéhez. Belgrád ostrománál amúgy is gyenge jobb szeme megsérült, sőt szembaja olyannyira elhatalmasodott rajta, hogy megduzzadt jobb szemét becsukni sem volt képes. Ez arra készítette, hogy Európa legnevesebb szemorvosainak véleményét kérje ki. Elutazása előtt azonban még aktívan részt vett követként az 1790–91. évi országgyűlés munkájában.²³

Vay számára nagy anyagi megterhelést jelentett az újabb nyugat-európai utazás. Az út fedezetét csak úgy teremthette elő, hogy eladta gr. Batthyány Károlynak egy — korábban Angliából hozott — gyapjúfonógép szabadalmát²⁴ és egy másik, 2000 orsóval működő pamutfonógép mintáját 15 000 forintért.²⁵ Vay utazása során jeles orvosprofesszorokat keresett fel: először a göttingai Richterhez, majd a londoni Hunterhez és a bécsi Prochaskához fordult. Szeme menthetetlennek bizonyult, végül Prochaska doktor végezte el jobb szemének eltávolítását 1796-ban.²⁶ Vay fogyatékosságára hivatkozva 1793-ban kapitányként szerelt le a hadseregből.

und k. k. Genie-Akademie, 1717–1869. Wien, 1901. 309. p.

20 *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1993. (Reprint kiadás) 119. p.

21 Itt találkozott vele Kazinczy László. Erről számol be egy levelében (Drezda, 1782. május 8.), valószínűleg Kazinczy Ferencnek. In: Kazinczy Ferenc összes művei. Levelezés. I. köt. 1763–1789. Közzéteszi: Váczy János. Bp., 1890. 28 p.; Vay áthelyezéseiről, illetve szabadsága meghosszabbításairól: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (= ÖStA KA) Protokoll des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Prot.) 1781: J 1198; J 1405; Uo. 1785: G 1250; G 3499; J 862; 1787: J 239–240.

22 A hosszú nyugat-európai utazás feldolgozását külön tanulmányban végzem majd el.

23 *Marczali Henrik*: Az 1790–91. országgyűlés. II. köt. Bp., 1907. 120. p.

24 A szabadalomról beszámol: Hadi és más nevezetes történetek. Bécs, 1789. I. 43–44. p.

25 A gyapjúfonógépet Battyány Burgón munkába is állította, Vayjal többször konzultált ennek működéséről, személyesen és levélben egyaránt. Battyány meleg hangú baráti levelei Vayhoz megtalálhatók: Golopi lt. M-15, Kii. IV. 4. és M-17, Kii. IV. 4.

26 *Bendefy László*: Orvostörténeti adatok a Vay család golopi levéltárából. In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 20. (1961) 207–208. p.

Nyilvánvaló, hogy Vayt nem törte meg ez a fájdalmas és hosszan elhúzódó betegség. Még akkor is az újdonságra nyitott és tanulni vágyó volt, amikor utazásának fő oka már a gyógyulás keresése.²⁷ Külföldi utazásait ügyesen felhasználta arra, hogy a birtokán is termelt tokaji borokat külföldön népszerűsítse. Tudunk elképzeléséről, hogy esetleg rendszeres borkereskedelemet épít ki, de konkrét adatunk csak arra van, hogy 1790-ben és 1791-ben Bécsbe és Londonba maga után kéretett speciális „butellák”-ban szállított aszúborot. Ezek főleg baráti ajándékuul szolgáltak.²⁸

Vay — feleségének utólagos beszámolója szerint — 1792-ben Párizson keresztül tért haza, és otthon emiatt gyanúba is keveredett, később köztársasági hajlamokkal vádolták. Olyannyira, hogy a jakobinus összeesküvéssel kapcsolatban ki is hallgatták. Egykori csegei udvarbírája — egy bizonyos Babocsay János — jelentette fel.²⁹ Később elejtették ellene a vádat.

A leszerelt katona gazdasága fellendítésébe fogott. Ebben is korszerűsége törekedett. A kor modern ekéit és vetőgépeit használta, ebben néhány követőre is talált.³⁰ Csegén és Nádudvaron 18 évre elengedte néhány jómódú paraszt robotját bizonyos számú fiatal igavonó barom beszoigáltatása fejében. Legnagyobb sikerének a burgonya- és lóheretermesztésben elért eredményeit tekintette. Újító szellemére jellemző, hogy igen örült, amikor bugonyaföldjeit a parasztok dézsmálták.³¹ Ezt is a burgonya népszerűsítése egyik módszerének tekintette.

27 Vay özvegye így számol be férje tevékenységéről: „Még azt az utazását is hazája javára és saját tapasztalatai gyarapítására iparkodott fordítani! Különféle szántó-vető eszközöket, ugy-szinte az akkoriban nagyon magasztalt Cook-féle vető gépet szerzett; azonkívül vett egy odométerrel ellátott kocsit, hogy a tiszántúli rendezetlen előfogatok és pósta közlekedésen segítsen vele. Ezt a kocsit azután felpakolta mindenféle, Magyarországon részint nem ismert, részint figyelembe nem vett, különféle vetőmagvakkal; még egy mérő jól szállítható burgonyáról sem feledkezve el; a burgonya iránt hazánkban még általános volt akkor az ellenszenv, de neki sikerült, azt Szabolcs-, Borsod- és Zemplén megyékben meghonosítani és kedvelté tenni.” *Jókai E.*: i. m. 50. p.

28 *Dobrossy István*: Egy hegyaljai főúri család (a Vayak) kapcsolata a miskolci görög borkereskedőkkel a 18. században. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Studia Miskolciensia. 1. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, 1992. dec. 15–16. Miskolc, 1994. 146. p.

29 A magyar jakobinus mozgalom iratai. S. a. r.: Benda Kálmán. Bp., 1957. LXXXI. p.; *Domanovszky*, 1929. 291–292. p.

30 Gr. Kállay János levele Vay Miklóshoz, Biri, 1792. szept. 27., amelyben Kállay új típusú ekét kér Vaytól. Golopi lt., M-16, Kii. IV. 4.

31 *Jókai E.*: i. m. 52. p.

Vay Miklós későn házasodott, 1799. június 1-jén vette el a badeni nagyhercegségből származott báró Adelsheim Johannát (1776–1863). A bárói családból származó hölgy a badeni tartománygrófi udvarnál nőtt fel,³² innen eredtek előkelő társadalmi kapcsolatai.³³

Adelsheim Johannának ez már második házassága volt. 1796. január 10-én kötött házasságot a jómódú Puky András gránátos kapitánnyal, aki Napóleon itáliai hadjárata során 1797-ben elesett.³⁴ Az alig 21 esztendőes gyermektelen özvegy volt férje rokonaihoz költözött, és Vay Miklóssal 1798 októberében ismerkedett meg egy szüret alkalmával Zsolcán.³⁵ Házasságukból két fiú született, a később nagy közéleti pályát befutó Miklós 1802. április 29-én és Lajos 1803. november 8-án.³⁶

Az energikus és kísérletező hajlamú Vayt 1802-ben, amikor az országgyűlésen Borsod megyét képviselte, I. Ferenc császár megbízta a Körös szabályozásának felügyeletével.³⁷ A kultúrapártolástól sem idegenkedett, adakozott a Nemzeti Színház javára, sőt Csokonai síremlékére is.³⁸ Ezenkívül ő is tervezte egy álló híd építését Pest és Buda közé.³⁹

Nem szakadt el a katonáskodástól sem, fél szemmel is végigszolgált a nemesi fölkelést, 1807 márciusától tábornokként.⁴⁰ 1809-ben azonban végleg leszerelt a hadseregtől.⁴¹ Ezentúl haláláig már csak gazdasága és a Debrecen mellett alapított

32 Vay Miklós: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Bp., 1899. 12. p.

33 Együtt nevelkedett a későbbi bajor királynéval, illetve a jövőendő orosz cárnéval (Erzsébettel).

34 Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Bp., 1914. 1013. p.

35 Vayné így jellemzi férjét: „Meg voltam győződve, hogy Vay nem tartozik a mindennapi emberek közé, hogy nejtől sokat fog követelni, s hogy hosszú nőtlensége és contemplatív élete folytán, olyan eszmék gyökereztek meg lelkében, melyek a mindennapi élettől nagyon eltérők; azonban nemes szívhajlamával s a közjóért minden fáradsággal megküzdő törekvéseivel úgy megnyerte egész vonzalmamat, hogy elfogadtam házassági ajánlatát.” *Jókai E.*: i. m. 56. p.

36 Wurzbach, Constant von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 50. Theil. Wien, 1884. 38. p. és a családfa.

37 A folyószabályozásnál Angliából hozott szintezőműszert alkalmazott. Erről: Bendefy László: Szintezési munkálatok Magyarországon, 1820–1920. Bp., 1958. 47–48. p.

38 Kis Imre levele Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1807. jún. 21. In: Kazinczy Ferenc összes művei. Levelezés. V. köt. 1807. május. 1.–1808. június 30. Közzéteszi: Váczy János. Bp., 1894. 505. p.

39 Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig (Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIII. 7) 16–17 p.

40 Vay M.: i. m. 11. p.

salétromüzeme ügyeinek szentelte energiáit. 1816-ben véglegesen Pestre költözött. 1824-ben májusában halt meg — a halál oka tüdőelégztelenség volt.⁴²

FORRÁSOK

1. Vay József Vay Miklóshoz, Pest, 1807. augusztus 13.

[Vay Miklós írásával:] A bátyám Vay József Úr levele
13 Aug.

Édes Ötsém.

Ime küldök 3. rendbeli Attestatumokat. Az a mellyen a Proto Notarius⁴³ van, előttem leg többet nyom. Szükségesnek véltem némelly jelen volt Vármegyék Követeitől is vinni⁴⁴. Mert e próbája, hogy a Nemzet se volt sértve. Meg próbáltam G. Széchényi⁴⁵ is. Olyanok voltak minei, mint írása. Abba meg vagyok győződve, hogy tudott ezen Delatióról. Úgy láttzik nekem a matskát akarták ütni, hogy a Nádor Ispány érezze. Alacsonyságok ezek. Bizony jobban meg érdemlené az úton állónál a büntetést mind az a ki a Fejedelemnek hazud. Annyival inkább a Királyi Ház egymáshoz való bizodalját gyengíti.

Nem tudom meg van e nállad a Babotsai⁴⁶ Sententiája. Vallyon nincsenek e a mostani dolgok a Németh János⁴⁷ hitetlen Relatióival nexusba.

41 ÖStA KA Verzeichnis der kaiserlichen Generals bis zum Jahre 1815. Archiv-Behelf. 339-3-39.

42 Horváth Gábor prédikátor halotti beszéde Vay temetésén Zsolcán: Golopi lt., F-4, Kii. IV. 6. A katonai hatóságok jelentése Vay haláláról, amely kimondja, hogy nem jár neki katonai végtisztesség: ÖStA KA HKR Prot. 1824. G I 14/13. Haláláról a következő tudósítások számoltak be: Tudományos Gyűjtemény, 1824. IX. köt. 123. p.; Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, 1824. Nr. 40. 558–559. p.

43 Kellemesi Melczér László nádori ítélmester.

44 Az aláíró vármegyei követek: kesellőközi Majtényi László királyi tanácsos honti követ; Péchy János sárosi követ; Kállay Miklós szabolcsi követ; Ragályi Ábrahám tornai követ.

45 Gr. Széchényi Ferenc (1754–1820).

46 Vay Miklós csegei birtokának udvarbírája elbocsátása után feljelentette Vay Miklóst, hogy részt vett a jakobinus összeesküvésben.

Eseted itt attentiót csinál. Amint hallom a Katonáknak nem kevesbé tettzik vissza, mint nekünk, minden meg halgatás nélkül esett büntetésed. Az enyimek köszöntenek. Adjon a jó Isten erőt ezen Kereszt békességes el hordozására. Tancson⁴⁸ meg se többet, se kevesebbet nem szólni, mint a mennyi szükség. Mutassa meg a' módot, mellyen a Király cum dignitate tehessen igazságot. Én egyetlen egy útnak látnám a hamis delátor ki adását, és publica actio alá rekesztését. Még pedig ha a' Diaeta Tagja cum citatione ad Triduum. E lenne az a mi a Nemzet Sérelmét is orvosolná, a Király igazságát is tündököltetné. De félek tőlle azok között kik az ál utakat szeretik kevés aprobatiót kapna ez a vélekedés. Én benne meg vagyok győződve, hogy a Fejedelemre nézve ennél jobb effectust semmi se tenne. Várom tudósításodat, 's lések míg élek

Pest 13. Aug 1807.

hiv testvéred 's szolgád
Vay Josef

P. S. Ide rekesztem az éppen ez órában vett rendelét Zabolcsnak in Paribus. Talán jó lenne ezt a Palatinusnak, ha szükség Deákra fordítva közlened. Meglátná, hogy nem magadé Opiniod. Mit tegyünk mi? Kiknek kötelességünk a benned büntetett vélekedést oltalmazni.

G. Sziráky⁴⁹ nem volt azon Sessióba. Püspök Somogyi⁵⁰, G. Nádasdi⁵¹ nem leltem. Úgy a többit.

2. Vay Miklós levele Vay Miklósnéhoz, Bécs, 1807. augusztus 14.

[címzés:] Madame
Madame la Baronne de Vay neé Baronne d'Adelsheim
à Pesth⁵²

47 Királyi jogügyi igazgató, a jakobinus per ügyésze.

48 tanítson

49 Gr. Cziráky Antal Mózes (1772–1852), a magyar kamara elnöke, később országbíró.

50 Perlaki Somogyi Lipót, 1806. június 15-től szombathelyi megyés püspök, (†1822).

51 Valószínűleg Nádasdy Lipót gr. (1772–1836), valódi belső titkos tanácsos, komárom megyei főispán, helytartótanácsos.

52 A címzés ugyanez az összes Vaynéhoz írt levélen.

Édes Angyalom!

A Palatinus az én dolgomat egészen a magáénak tette. Principiumai ezen dologba ezek. A Diaetának Feje a Palatinus, és hogy minden a maga rendin mennyen arról a Palatinus responsabilis. — A Palatinusnak van hatalma, hogy kit kit, ha az közszendesség, illendőség, annyival inkább az Királyi Felség tekintete ellen vétne, nem csak meg intse, de azonnal a Királyi Tábla által meg csitíttesse.

Ha én vétettem volna az ővé lévén a Responsabilitas, ő hibázott volna, hogy meg nem büntet[te]m. — Nem büntetett meg *Actióval* mert ok reá nem volt. Azt tartya, hogy bár melly Capitalis hibát tenne is valaki a Diaetalis Sessióba azt nem más, hanem az ott helybe lévő Királyi Tábla ítélné meg. Ezen Judicatus alól ki venni lehetetlen. Mit mondtam én a Diaetán azt mindjárt akkor másnap a Palatinusnak által adtam, ezt most ő Felségének által adta ő Császári Hertzegsége. (A subscriáltakat pro meo usu vissza adta). Kérte ő Felségét, hogy ártatlanságomat mentől előbb publicáltassa, s vegye le róllam a' gyalázatot. — Úgy láttzik sokan sajnálják esetemet, kívánnák, reménylik ártatlanságom megesmerését. Én Istenbe, s jó Királyomba bizom. Ezerszer tsókollak Angyalom, Mitzit és Lajost is.

S vagyok hív férjed barátod

Vay Miklós

Béts 14 Augusty 1807

Két éjtzaka és egy nap útaztam, reggel 8 órakor érkeztem ide. Azonnal mentem a Palatinushoz, ma is voltam 7 órakor nálla, még másutt nem voltam tsak G. Telekynél⁵³, ki is köszönt.

3. Vay Miklós levele Vay Miklósnéhoz, Bécs, 1807. augusztus 25.

Édes Angyalom!

Ebbe az órába vettem a Postáról 17 és 20 írt levelidet. — Én még se vigasztalhatlak az várt, engem meg igazító Királyi kegyelmes Resolutióval. Úgy tudom Felséges Királyom is láttya ártatlanságomat, de vagynak kik azt tartják hogy ártatlanságom megesmerése az udvart Compromittállyá a publicum előtt. Istenem! mi emelheti jobban az Uralkodás ditsősségét, mint az Ártatlanság ki tapogatása, megesmerése és oltalmazása. Én bizom Jó Királyunk igazságába, reménylven,

53 Teleki Sámuel (1739–1822), udvari kancellár.

hogy utóllýára is önnön szívét veszi tanátsadóul. Nem tsak nem ártottam én, de tellyes erővel igyekeztem szolgálni, használni ő Felségének. Minden ember tudja, mint igyekeztem a Recruták adásába szolgálni s Károly Hertzeg⁵⁴ kívánságát bé tellyesíteni. Lehetetlen, hogy ez utóllýára az udvarnál ki ne tudódjon. Ha tovább szenyvedek is de utóllýára ki kell világosodni Ártatlanságomnak. Ne epeszd magadat Édes Szivem, a jó Isten el fordítta még róllam ezt a bestelenítésemet, mellynek ellenkezőjét érdemlettem. Tisztelem az Ángyom⁵⁵, a Bátyám, tsókolom a Hugom Pélynét⁵⁶ és a kis Louisét.

Téged Angyalom, Mitzit és Lajost Ezerszer ölel és tsókol

hiv férjed barátod

V. M.

Béts 25 Augusty 1807

4. Vay Miklósné levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. augusztus 25.

[címezés:] de Pesth

Monsieur

Monsieur le Baron Nicolas de Vay Chambellan de S.[a] M.[ajesté]

I.[mpériale] R.[oyale] Aposth.[olique]⁵⁷

Pesten 25^{dik} Aug 1807.

Édes Kintsem!

Tegnap estve vettem nagy vigasztalásomra pénteken irt leveledet; reggel én is irtam néked egyet a mellybe kértelek, hogy irj nékem gyakran mert a' bú maid meg emésztet hogy 6 nap a nélkül vóltam, annival inkább hogy Vitéz⁵⁸ azt irta a' Testvérednek, „hogy jobb a' reménység mint az egészséged”. Az is rossz, hogy aludni nem tudsz édes szivem, kivált a' szemedre való nézve, az Istenért légy nyugodt elmével, gondolj, ha le fekszel, nem az olly ártatlanul megsértet betsületedről,

54 Károly Lajos János főherceg (1771–1847), 1806-tól hadügyminiszter és a császári hadak főparancsnoka.

55 Vay Józsefné, bocsári Mocsáry Erzse.

56 Pély (Nagy) Jánosné, Vay Erzse. Vay József leánya.

57 A címezés ugyanez az összes Vay Miklóshoz írt levélen.

58 Vitéz József, magyar udvari ágens Bécsben, bihar megyei táblabíró és a református gyülekezet bécsi ülnöke.

hanem rólam, a' gyermekidről, arról hogy szeretünk mi téged és hogy várunk minden boldogságunkat te tőled.

Az én egészségem meglehetősen, Szombathy⁵⁹ minden nap eljön és ma minden harmadik nap ebédel nálam. Nem igen vagyok magamra hagyva, most a' Podmanitzkiné⁶⁰ és Rádayné⁶¹ is bejöttek a' vásárba, ma mindég itt van vagy az egyik vagy a' másik. Pélyné még el nem jött, félek, hogy vagy ő, vagy a' gyermeke meg betegedett.

Ma még egyszer irok estve felé, de mint hogy bizonyos nem vagyok meddig leszel Bétsbe, Vitéznek küldöm a levelemet, mond meg néki hogy küldje utánad, ha vissza találnál jönni. Ma vagy hólnapra várják a' Palatinust, e' nekem rossz hír; szeretem volna hogy addig maradt volna, míg vége nem lesz, vagy eggy vagy más módon. Tsókolak ezerszer.

J.

Karlsruh[é]ből azt írják, hogy az öreg Hertzeg⁶² talám Sweitzer König lesz, das heißt aber nur von dem deutschen Theil der Schweiz. Die Königin von Baiern⁶³ ist jezt dort. — ich möchte auch lieber dort sein! aber mit dir.

5. Vay Miklósné Vay Miklóshoz, Pest, 1807. augusztus 25.

Pest den 25^t Aug. 1807.

Lieber theurer Mann!

Ich benutze diese mir durch G. Szirmay⁶⁴ verschaffte Gelegenheit dir zu schreiben, wiewohl ein wenig mit der Besorgniß daß du diesen Brief späth erhalten wirst; freilich kann ich mir leider gar keine Idee machen bis wann du zurück kommst, weil ich fühle daß du vor Beendigung der Sache nicht weg kannst und doch wünschte ich dich so sehr hieher zurück. Je länger der Kaiser mit der Resolution darüber zögert, je weniger Hoffnung habe ich da sie günstig ausfallen wird,

59 Cseh-Szombathy József (1748–1815), 1782-től orvosdoktor, Pesten praktizált.

60 Közelebbről azonosíthatatlan.

61 Prónay Ágnes, gr. Ráday Pál (1768–1827) híresen szép hitvese.

62 Károly Frigyes badeni őrgróf (1738–1811).

63 Karolin bajor királyné, Vayné gyermekkori játszótársa.

64 Gr. Szirmay Ádám (1781–?) császári és királyi kamarás.

denn gewiß werden die unseeligen Menschen die dich schuldlos anklagten, die Freude daran finden den Saamen des Mißtrauens zwischen den Monarchen und das Land zu streuen nicht unthätig sein; ich beschwöre dich lieber theuer Mann bei unsrer Liebe, bei dem uns so heiligen Wohl unsrer Kinder, verhalte dich bei der ganzen Sache so ruhig als möglich, es ist gewiß nicht Trotz, du bist es deiner moralischen Würde schuldig; nicht nur daß nie eine unedle That dein Leben befleckte, sondern du widmetest deine Körper- und Seelen-Kräfte von jeher deinem Monarchen und deinem Vaterland, selbst in dem Augenblick thatst du es wo man dich ungehört verdamnte, dieß erkennt der edlere Theil deiner Mitbürger, sie werden es noch öffentlicher Erkennen wenn es die Noth erfordert, wie wohl ich wünsche daß es nicht so weit komen möge. Alles wünscht daß wenn der Palatin nicht durchdringen könnte, du doch ja bald zurückkommen mögest weil deine Bestrafung nicht deine Sache sondern die des ganzen sei, nach meinem Sinn mußst du aber thun was dir der Palatin anrath. Man streitet sich hier noch viel wer die Urheber der Anklage sind, ich wünsche es nicht einmal recht zu wissen, aber so viel scheint sicher daß ein groser Herr in Wien, dem du dich auch jezt mit Zutrauen nähertest, dem eignen Geständniß seines Bruders nach, nicht ohne Antheil daran ist; du sagtest ihm hier einige mal die Wahrheit zu trocken; nehme dich in Acht lieber Engel wem du deine Anliegen vorträgst, nicht die allein sind oft gefährlich die die allgemeine Stimme dafür erkennt.

Weidenfeld⁶⁵ und seine Frau zeigen mir viel Theilnahme und Freundschaft, sie empfehlen sich dir herzlich so wie viele unsere Freunde; vielleicht einige Hl. Generale ausgenommen, erweckt deine Lage auch bei dem Militär Theilnahme, denn ungehört meinen sie sollte nicht gestraft werden; ich bleibe immer bei der Antwort da ich fest überzeugt sei Se Majestät würden deine Unschuld anerkennen, und lasse mich übrigens nicht irre führen. In dem Vertrauen auf diese Gerechtigkeit lehne ich auch alle Winke und Aufträge ab die mir manche für dich geben wollen.

Hier wurde ich durch eine Visite des Podmanitzky unterbrochen, er hofft alles Gute und beruhigte mich sehr dadurch daß er sagte der Palatin würde erst den 28ten kommen.

Unsere Kinder küssen dir tausendmal die Hände, ich umarme dich in Gedanken und bin ewig

deine

treue Jeanette

65 Br. Weidenfeld, Karl Philippi (1741–1811) altábornagy, 1800-tól a budai vár parancsnoka.

Noch eines lieber englischer Mann, du zeigtest meinen Brief durch G. T.[eleki] dem Kanzler⁶⁶ und auch Karl Gegling brummen d[arf]⁶⁷ ich jezt nicht mit dir, aber die Ergießungen meines Herzens sind nur für dich; Gegling schrieb mir sehr hübsch und theilnehmend, ich werde ihm nächstens antworten.

6. Vay Miklós Vay Miklósnéhoz, Bécs, 1807. augusztus 27.

Édes Angyalom!

Dolgom tsak ott van a hol vólt, reménylem ezen a héten decidáltatódik. Károly Hertzeg, úgy hallom reám haragszik — Istenem melly szívesen kívántam a Diaetán, a recrouták adásába kívánságát tellyesíteni. Mennyit beszéltem, mennyit jártam, fáradtam én abba, bizony senki se igyekezett jobban nállamnál ezekbe az udvar Kivánságát tellyesíteni. Valamint az Oblatum adásába is a leg tisztább szívvvel szolgáltam. De nints út és mód, mellyen Károly Hertzegnek tett szolgálatomat bé bizonyithassam.

A Bellicumnál már publickálódott, hogy a Salétrom ára à 1^a Septembris Másája 13 forinttal fellyebb fizetődik, ezt meg irtam Szunyoghy Demeter Úrnak, meg küldöttem az szükséges Instructiót. A melly levél ezen dologba nekem irodott Pestre vidd magadhoz, bontsd fel, s tartsd magadnál mig le megyek.

ÉN G. T.[eleki]től küldöttem le egy írást az Ötsém[ne]k G. Kemény Sámuelnek,⁶⁸ olvasd meg magad is és írasd le magadnak, de magad ne ird le Angyalom, mert az mellyidnek ártand, de ha magadnak is le iratod, jól teszed.

A Tordasi processusról írtam a Testvéremnek, s kértem hogy irjon G. Keménynek, mert én most ezekről írni alkalmatlan vagyok.

17 és 20 irt leveledet is vettem, de az ólta semmit se tudok felőlletek.

Mitzit, Lajost 's Téged Édes Angyalom Ezerszer tsókol s ölel

Béts 27 Aug. 1807.

hiv férjed barátod

Vay Miklós

Az Anglus Órámat hozasd el Angyalom az Órás Zeifertől, Ő az Kigyó Úttzába lakik. Én magam attam nékie által, az ólta mindég nálla van az arany lántzával.

66 Gr. Pálffy Károly (1735–1816), magyar kancellár.

67 Ez a rész kitört az eredeti levélből.

68 Kemény Sámuel, 1804-től gróf, 1810-ben a rendek táblai elnöke (†1817).

7. Vay Miklós levele Vay Miklósnéhoz, Bécs, 1807. augusztus 28.

Édes Angyalom!

Ma sokkal több reménységem vagyon, mint e napokba volt; hogy ártatlanságom Ő Felsége előtt ki fog világosodni. Most többet nem írhatok, de ezen reménységnek jó fundamentoma van. Mentől többet vizsgálják esetemet, és tselekedetimet, anynyival inkább ki kell az igazságnak jönni a világosságra.

Ma vettem mind a te leveled, mind a József levelét de dato 25. Ez elég hamar jött. Egészségem meglehetősen, esetem szerentsétlenségibe ártatlanságom vigasztal. — Úgy hallom az enyiméhez hasonló eset volt, már nem tudom 1650 vagy 1750 Diaetán Eszterházy József Generálissal⁶⁹, a ki diaetán fosztatott meg hivatallyától, de megint vissza tétetett. Keresse ki ezen Casust a testvérem, s küldje meg mindjárt Estafétán, mért ezen Casust nagyon szeretné tudni jó Palatinusunk is, a ki érettem mindent a mit lehet teszen. Én reménylem három vagy 4 nap dolgom el válik és reménylem jól. — Nagy szerentse, hogy a Diaeta olly mérséklett lépéseket tett, mellyekben belé kötni nem lehetett senkinek. Ezen tsendesség Ő Felségének nagyon tettzik.

V. M.

Igaz férjed

Pénteken talám 28

8. Vay Miklósné levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. augusztus 30.

Pest den 30ⁱ Aug. 1807.

Gestern lieber theurer Engel erhielt ich deinen Brief vom 25ⁱ; es schmerzt mich sehr daß du so lange in Ungewißheit über dein Schicksal bleiben mußst und doch liegt so viel hohes beruhigendes in dem Gedanken daß deine Unschuld an Tag komen muß, man mag dagegen arbeiten wie man will. Alles ist in der gespanntesten Erwartung was aus der Sache wird und in der Ungedult über die Verzögerung verbreitet man verschiedene Gerüchte die man mir jedes mal hinterbringt, ich lasse mich aber nicht irre machen, sondern halte mich an das was du mir schreibst, denn übel kann es auf keinen Fall aus fallen, das läßt die Gerechtigkeitsliebe des Kaisers nicht zu.

69 Valószínűleg hg. galántai Eszterházy József, tábornok (†1759).

Die Pelyn kam vorgestern Abend an und geht morgen in Begleitung ihrer Mutter und Schwestern nach Kálna zurück, sie wollten auch ich sollte mit, bis ich aber nichts bestimmtes über unser Loos weiß gehe ich nicht von hier weg, wenn auch alles was⁷⁰ ich kenne weg gehn sollte; unsre Kinder sind mir Gesellschaft genug und das ruhige Bewußtsein daß man dich ohne die größte Ungerechtigkeit nicht ganz unterdrücken kann, da vielleicht niemand wegen den Rekruten und Subsidien so viel für den Hof arbeitete wie du, hält mich aufrecht; manchmal schmerzt es mich aber hören zu müssen, „miért beszélt mindég az udvar mellett? már meg van a' Köszönet.“ Ich antworte immer daß es wenigstens dem Land zum Beweiß dient daß du nicht aus neben Absichten sondern aus innerer Überzeugung sprachst, du würdest auch jezt, da du so tief gekränkt bist, eben so für jede Aufopferung stimmen die du zur Erhaltung des ganzen nöthig erachtetest; hättest du dich dadurch einschmeicheln wollen, so hättest du auch Weege finden können dein Bemühen am rechten Orte anrühmen zu lassen.

Mitzi und Lajos küssen dir die Hände, wir sehnen uns herzlich nach dir; wenigstens lieber theurer Mann schreibe recht oft, wenn du auch weiter nichts zu sagen weit als „ich bin gesund und liebe euch.“ Adieu ich umarme dich tausend mal.

J.

Ich grüße den Szabó⁷¹ und danke für seinen Brief.

9. Vay József levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. szeptember 1.

Kedves Ötsém!

Augustus 26^{dikán} hozzám botsájtott Leveledet vettem. Vóltam G. Szapáry⁷² ő Excellentiájánál is. Nagyító Üvegen nézed szerencsétlenségedet. Jó Királyunk látytya sérelmedet; Hazafi Társaid meg esmérik ártatlanságodat; Lelked ismerete is azt mondja: Hát mi hibáz becsületedben? A Posztó fejér fonalában csak oly becsüllet lakik, mint az én fekete mentém szinetlen fonalában. Nagyobb a Delátorok baja. Mert rettegnek ártatlanságod meg esmerésétől. Kiknek Herczeg Károly bár oly hamar ne hitt volna. Nem állottál útyában. Sőt kívánságát az elegen túl is sürgetted. Innen a Comandirozon kívül más ki informálhatná Károly Herczeget nincsen. E

70 helyesen wen

71 Váradi Szabó János (1783–1864), a Vay gyerekek nevelője, Pestalozzi legismertebb magyarországi követője, 1822-től a debreceni salétromgyár felügyelője.

72 Gr. Szapáry János Péter, ekkor a nádor főudvarmestere.

tudod mint öreg Úr nehezen avattya magát abba a mit el kerülhet. Úgy tudom egyszer irt. Hanem a Bán⁷³ tehetne valamit, ha a Palatinussal jobban vólna. Ezt magára nézve is igen jól tenné. Ő most ott leszen Bécsbe.

A Körös körül tett operátiod felül itt nem szükség sokat beszélni. Tudja a Publicum a Collaudatoriumot. És az annak elég.

Ide az a Hir érkezett, hogy Gyürky⁷⁴ ő Exc. a Bánátba meg holt. Azt tartom ezt a Palatinusnál meg tudhatod.

Attól félnek némellyek, hogy addig húzódik a Resolútió az Ország Repraesentatiójára, míg a császár Bécsből el utazik.

Az enyimek tegnap el mentek Kálnára.

Hogy mindenünknek 1/100. részét adjuk a Fejedelemnek az én Ideám volt. De a hogy azt kivált Épületeink ki hagyásával 's a. t. meg nyesték, 's el czifrázták magaménak nem esmerhetem. Jót kívántam. Ha véghez vinni egészen nem lehetett, rólla nem tehetek.

A Vas Kemenczémről, el ne felejtkez, Belül fűtő kel cselédeim szobájában. Tsak olyan lapos tetejű legyen. De ajtajával, 's csőjével készen.

Az én Francia újságom már régen ki maradott. Talán fél esztendőre praenumerált Vitéz Úr. Tud meg. És ha lehet à 1^a Oct csak constituáld az utolsó fertály Esztendőre is. Ha egy fertályra már nem lehet maradjon új Esztendeig.

Mig élek leszek

Pesten 1. Sept. 1807.

hiv testvéred szolgád

Vay József

10. Vay Miklósné levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. szeptember 1.

Pest den 1ten September 1807.

Die gute Adam Szirmay⁷⁵ verspricht mir dir diesen Brief selbst in die Hand zu geben und so kann ich dir lieber theurer Mann alles sagen was ich auf dem Herzen habe, vielleicht kannst du einiges davon brauchen, vielleicht auch nicht. Dein Bruder war gestern lange bei Z. er weiß aber auch nicht mehr wie wir; nur das einzige fügte er hienzu daß er fürchte man würde die den Landtag betreffende

73 Gr. Gyulai Ignác altábornagy, 1806. április 18-tól horvát bán.

74 Gyürky István, torontál megye főispánja, belső titkos tanácsos (†1807).

75 Gr. Szirmay Ádámné, feltehetően Podmaniczky Teréz (†1841).

Conferenz von einem Tag auf den Andern verschieben und auf einmal würde es heißen jezt müsse der Kaiser seine Reise nach Steyermark antreten und der Palatin und du würdet unverrichteter Sache zurück kommen. Die Stände fangen an sehr unruhig zu werden, theils weil sie so lange unbeschäftigt bleiben, theils wegen deiner Sache; sie sprechen schon davon daß sie darinnen eine Circular Sitzung halten wollen und nur die Sorge dir vielleicht mit dem besten Willen zu schaden hielt sie bis jezt zurück; ohngefähr 8 Tage nach deiner Abreise fíng an alles an ruhig zu werden und dein Bruder sagte einigemal „so sind sie, nur der Eindruck des ersten Augenblicks wírk und bestimmt zum Guten;“ jezt kommen aber die Abwesenden nach und nach zurück, N. P. — P. D. — B. und dergleichen Köpfe bringen alles in Gáhrung, kein Tag vergeht wo nicht einige zu mir kämen, um zu wissen wie die Sache steht und mir Ideen mittheilen die mich oft schaudern machen; ich wünsche von ganzer Seele daß du deine Ehrenrettung blos allein der Gnade deines Monarchen zu danken haben sollst, beginnge aber Erzherzog K. die Ungeerechtigkeit dich zu unterdrücken so mache daß du Wien verläßt ehe hier Sitzung gehalten wird, alle sagen es wäre nicht gut wenn du damals oben wárst; ob du aber hier sein sollst ist auch eine Frage, vielleicht solltest du es in Kálna abwarten; dein Bruder ist auch halb und halb der Meinung. Auch im Fall du völlige Genugthuung erhältst, will man doch darauf dringen daß der Hof die Denuntianten heraus gebe, was aber wohl nicht geschehn wird. Der Banus ist der allgemeinen Meinung nach auch unter der zahl, ich kann mir aber diese Niederträchtigkeit nicht denken; freilich sagt man es ist nicht aus Haß gegen dich, aber der Effect ist je doch gleich, könnte man ihm trauen so wäre vielleicht durch ihn in der Cancellary des Erzherzogs was zu machen, oder auch bei ihm selbst; Alvintzi⁷⁶ ist zu furchsam um sich der Wahrheit anzunehmen. Dein Loos mag sein wie es will lieber Mann, so raubt dir doch *die* Ehre, die auf Handlungen gegründet ist, kein Machtspruch der Welt, allgemein wird diese anerkannt.

In den Augen der Stände gewinnst du so gar, es versöhnt sie deiner Beharrlichkeit einzahlen und Rekruten stellen wegen, sie sehn es als einen Beweiß an daß du doch noch für das Allgemeine stimmst denn sie glaubten dich wirklich geändert. Herzog Albert⁷⁷ war dir ehemals gut, könntest du nicht durch ihn dem Erzherzog Karl näher komen? ich glaube ihn eigensinnig aber ich kann ihn nicht

76 Br. Alvinczy József (1735–1810), 1797-től Magyarország katonai parancsnoka, 1808-tól tábornagy.

77 Albert Kázmér Ágost (1738–1822), szász–tescheni herceg, 1765–1780 királyi helytartó Magyarországon, 1780–1792 között főkormányzó az Osztrák–Németalföldön, 1795-ben visszavonult és ezután Bécsben élt.

so ungerecht glauben, daß er auch der Überzeugung, wenn sie ihm beizu bringen wäre, nicht nach geben sollte.

Ich wirtschaftete so viel als nur möglich ist, dennoch habe ich aber nicht Muth Kurner die 500 fl auszuzahlen um nicht ohne Geld zu bleiben, im Fall du nicht bald kommen solltest; jezt habe ich gar keine Hoffnung daß etwas nachkommt, das abgerechnet was Boer schicken soll. Heu, Haber, Holz& immer immer viel weg, dann traktiere ich nicht, kann es aber doch nicht vermeiden manchmal jemand anzuladen, so wie z. B. Teleki, Pronyai Sándor⁷⁸ — Unsere Theresa hat Teleki Josi ihre Fanny⁷⁹ zugesagt, sie glaubt wir kommen bald nach Sóltza und will gleich dort sein so wie sie unsre Ankunft erfährt, ihr Brief ist so confus, daß der Styl allein schon zeigt wie sie Theil an unsrer Lage nimmt; dieß ist wieder einmal etwas um sie in Bewegung zu setzen, ich glaube wenn ich unbescheiden genug wäre es zu verlangen, sie käme hieher zu mir. Die Pelyn ist gestern wieder abgerießt und die Schwägerin begleidete sie, jezt habe ich kein weibliches Wesen an was ich mich anschließen könnte wie dieß Podmanitzkyn, die wird aber auch nicht lange wahren; doch das ist das geringste der Himmel soll dich nur bald nach Haus bringen.

Bach soll diese Woche weg gehen, ich muß mich erkundigen was man ihm zu zahlen pflegt; wenn ich nur wüßte ob dein Pferd gut abgerichtet ist; jezt sollte es durch jemand vielleicht geritten werden, der es nicht wieder verdirbt, versteht sich der Reitknecht dazu?

Szombathy und 20 andere lassen dir recht viel Schönes sagen, ich mußte immer ein ganzes Register von Nahmen schreiben. Es heißt der Landtag soll nur bis zu Ende Sept. wahren und im Nov zu Preßburg zusammen kommen.

Den Process werde ich Mara übergeben und das was du verlangst abschreiben lassen; dein Bruder schrieb noch ehe Teleki ankam an G. Kemény in dieser Angelegenheit. Er macht mir bang, seine Gesundheit ist nicht gut, dennoch wohnt er allen Deputationen bei und arbeitet viel, wenn er nur nicht um Ende krank wird; deine Lage geht ihm sehr zu Herzen und wenn man ihn auch durch den Streich treffen wollte, so hat man den zweck vollkommen erreicht; doch wird ja vielleicht bald alles gut werden, oder ist es vielleicht schon. Ich küsse dich tausendmal lieber englischer Mann.

J.

78 Br. Prónay Sándor (1760–1839), császári és királyi kamarás, később az evangélikus egyház főfelügyelője.

79 Gr. Teleki József (1778–1809), császári és királyi kamarás, felesége szigetih Szerencsy Franciska.

11. Vay Miklósné levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. szeptember 2.Pesten 2^{dik} Septembris 1807.

Édes Kedves Lelkem!

Ma délbe vettem Sz: által leveledet, a' melyet mindjárt a' Bátyádnak által küldtem, még nem tudom bé tellyesítheti Kivánságodat, de már egy néhány nappal ez előtt hallottam, hogy említeték az Eszterházy Cassusát és hogy mondták, hogy ennek minden circumstantiákat fel kell keresni, tsak azért írok most előre, hogy ha már meg lenne és hozzám küldődne, a' Staffetta mindjárt el indulhatna. Adná az Isten, hogy ártatlanságod már egyzer világoságra jönné; minnek utánna annyit dolgoztál ő Felségéért lehetetlen képzelni, hogy az meg nem tudódna; a' jó Palatinusunk maga fogja azt meg esmérni, mert többnyire az ő akaratja szerint mentél mindenbe, ezen szerentsétlen rosszul magyarázott beszéden kívül.

Küldök néked itt egy rakás levelet, melyet tegnap vettem, némely dolgokra hamar választ kellene, én pedig nem tudom szándékoz, talám lenne annyi időt Szabónak egy néhány sort dictálni. Alig ha Ormóst nem kell utoljára Tisztartónak fogadni, igaz hogy ő a gőgön kívül nem rossz volt, tsak az Inspektor mehesse ki véle. A Lökiek cránt irtam Désy Úrnak már ez előtt 5 nappal, reménylem, hogy meg fogja vizsgálni mi módon lehet rajtok segíteni a' nélkül hogy mi is igen nagy Kárt vallanánk; a' mint látzik nem sokra fog menni az idén az életbéli jövedelmünk; bár tsak a' bornak jó ára lenne, hogy a' most tett addósságainkat leg alább lehetnének úgy mint a' hátra maradt interesseket is.

A mit G. T.[eleki]-nek G. K.[emény] számára által adtál le iratom, a Processust is el viszi Mara Úr; azt mondja nékem, hogy még ebbe az esztendőbe Erdélybe szándékozol menni, félek, hogy későre maradt.

Estve.

A Bátyánk nálam volt, azt mondja, hogy amit kértél nem lehet küldeni, mert a' Diaetalis Actákba nints, keresik az Eszterházy Archivumba. Meg monda nékem kinek köszönhetünk a' bajunkat, az egyikén nem tsudálkoztam a ki az delátiót fel tette, de a másíkról a ki küldte nem tettem volna fel; most sok világos ellöttem.

Szirmayné tsak holnap indul és lassan utazik, de még is jobb a' leveleket általa küldeni mert nem postára való.

Ezzel maradok

Édes drága Kintsem

hiv Jeannettod.

12. Vay Miklósné levele Vay Miklóshoz, Pest, 1807. szeptember 2.

Lieber Mann!

Morgen reißt unsre Nachbarin von Erdőbénye von hier nach Wien, ihr übergab ich zwei Pakett Briefe von unsern Hofrichtern u. d.[ic]g.[leichen] den 4te Tag wird sie in Wien ankommen u sich bei Hl. Agenten von Sok⁸⁰ gleich nach dir erkundigen, ich bitte dich mein Engel gehe gleich zu ihr um selbst alles zu übernehmen.

Schon seit mehreren Tagen spricht man hier von dem Eszterházy den dein Loos wenn es mir recht ist anno 1740 traf, in den Diaetal akten befindet sich aber nichts davon sondern in dem Familien Archiv wird darnach gesucht; so wie man etwas findet schicken wir es per Estaffette, ich fürchte aber es wird späth werden, oder wünsche viel mehr daß bis jezt alles beendet ist; Gottlob daß du mir wenigstens schon Hoffnung einflößest, auch mich freut sie, aber besonders darum weil ich dich jezt ruhiger glaube; deine Gesundheit ist das einzige was mich immer zittern machte.

Ich habe dir heute schon sehr viel geschrieben, so daß ich ganz erschöpft bin; unsre Kinder küssen dir tausendmal die Hände und ich bin ewig

deine

treue dich bis an

den Tod liebende J.

Pest d. 2te Sept.

13. Vay Miklós levele Vay Miklósnéhez, Bécs, 1807. szeptember 3.

Édes Angyalom!

Még se jött ki dolgomba a Resolútió, de sokára már nem haladhat, tellyes reménységem van az ő Felsége igazság szeretetibe, melly nékem illendő satisfactiót fog adatni. Reménylem 2 s 3 nap alatt vége lessz 3 1/2 héti senyvedésimnek.

A mi jó Palatinusunk szives igyekezetei után, illy Kegyes és jó Kirányunk alatt lehetetlen kételkedni is a felől, hogy a Diaetalis Repraesentációnkra is Kegyes és az Ország meg elégedését magához vonszó feleletet ne Kapjunk. Bizony Confundálni fogja Kegyes Királyunk a hitetlenek álnokságait. Látni fogjátok nyilván melly nagyon utállya az álnokságot.

80 Sók János, volt göttingai diák, Bécsben mint ágens dolgozott a kancellária mellett.

Sokat szenvedtem Angyalom! nevelte szomorúságom az, hogy láttam miattam szivedet sebhettét búslakodásid. — Nagy részt vettél szerentsétlenségemből, melly gyötrelmeid képzelése sokat gyötört engemet. De reménylem nem sokára vége lesz mind ennek, és életünk hátra lévő esztendeit, az Egek legfőbb áldásának házitsendes és leg főbb világi boldogságunknak, s két Kedves gyermekink nevelésinek szentelhetjük. Ezt óhajtya az egektől az álnokok hitelensége által meg sebhettét, és azért elevenen érző szívvvel buzgó hiv férjed s barátod

Vay Miklós

Béts 3 Septembris 1807.

14. Vay Miklós Vay Miklósnéhez, Bécs, 1807. szeptember 6.

Édes Angyalom!

El hozta jó barátnéd Sz[irmay]né 2 leveled és a cipőköti, tellyesítem Commissiódat a Mitzi tzipője tsináltatásába. Három leveleit vettem Testvéremnek.

Dolgom még sins el végezve, de bizonyosan egy két nap elvégződik. Nem haladhat már sokára. Én minden jót reménylek, jó Királyunk igazság szeretetétől. Mihelyest dolgomnak vége szakad azonnal megyek éjjel nappal hozzád Angyalom, szenvedésemnek egyedül a te szived lehetővén Orvosa. Tsak a házi boldogság pótolhatván ki minden viszontagságimat.

Kedves Testvérem, s az Ángyom tisztelem, tsókolom,

Mitzit, Lajost s téged Ezerszer meg ezerszer öleli, tsókollya

hiv barátod s férjed

Vay Miklós

Béts 6. Septembris

1807.

Ezen levelem vétele után ne írj Angyalom. Reménylem leg fejjebb Csütörtökön haza indulok, talám Szerdán is.

A Bánus nints még itt.

HERMANN RÓBERT

A KÖPKÖDŐS FŐHADNAGY, A LYUKAS ZSEBŰ SZÁZADOS, AZ ÖNKÉNYESKEDŐ NEMZETŐR ÉS A TÖBBIEK

Hadbírószági és fegyelmi ügyek a VII. hadtestnél, 1849. február–április¹

Az 1848–1849. évi forradalom kevésbé feltárt területei közé tartozik a katonai igazságszolgáltatás története. Pedig a különböző hadbírószági és fegyelmi eljárások története nemcsak a katonai jog és jogfelfogás, hanem a korabeli erkölcs történetéhez is hasznos adalékokat nyújt. Amikor Görgei Artúr 1848–49-es iratainak összegyűjtése és sajtó alá rendezése során a Hadtörténelmi Levéltár 1848–49-es gyűjteményében, illetve a Magyar Országos Levéltárban, az 1848–49-es hadügyminisztérium anyagában ezekre az iratokra bukkantam, érdekes és groteszk történetek sora rajzolódott ki előttem. 1848–1849 krónikájához ezek az epizódok is hozzátartoznak. A „hagyományos” fegyelmi vétségekről szóló tudósítások mellett a feldunai hadtest tisztikarában 1849 januárjában végigsöprő lemondási hullámról is több értékes tudósítást találunk közöttük. A szereplők között van huszárezredes és nemzetőr főhadnagy, század- és légióparancsnok. Az ítéletek és tudósítások között találkozunk olyanokkal, amelyek Görgei túlzott szigorúságáról tanúskodnak, s olyannal is, amikor a katonai függelmi viszonyok megsértését is méltányolta. Az ügyek szenvedő alanyainak további életpályája pedig azt mutatja, hogy egyetlen ügy alapján még ilyen rövid történelmi időszak során sem érdemes véleményt mondani valakiről.

A köpködő főhadnagy és a huszártiszt gyöngéd becsületérzete

Üchtritz Emil, a 12. (Nádor) huszárezred őrnagya 1849. február 13-án Tornáról jelentette Guyonnak, hogy amikor egy kiküldetésből Szepsinél a 8. dandárhoz visszatért, a 2. század parancsnokát, Buró Jánost olyan rossz menetkészültségi állapotban találta, hogy kénytelen volt elvételni a kardját. Az 1. század 1. szárnyát tiszt nélkül lelte, s amikor a visszatérő Takáts János főhadnagytól megkérdezte, hol volt, kiderült, hogy személyesen kézbesítette Kompóly Ágoston őrnagy egy leve-

1 A közlemény az OTKA F 013416. kódszámú, Görgei Artúr 1848–49-es iratainak összegyűjtését célzó pályázati támogatásával készült.

lét Szodtfridt Ferdinánd alezredesnek, holott a szárnynál (fél század) ilyen futár-szolgálatra elegendő közember volt. Üchtritz utasította Takátsot, hogy csapatával együtt vonuljon a 7. dandár után. Fél óra múlva Hollán Hugó százados jelentette neki, hogy Takáts és Buró a fiatalabb tiszteket a legénység előtt nyíltan és hangosan arra szólították föl, ne hagyják magukat egy svábtól (Üchtritztól) utasíttatni és megfeddeni, aki nem magyarul beszél. Amikor később Sepсібен az osztálykihallgatás alkalmával Üchtritz mindkét tisztet megrótt a ellenség előtti vétségükért, Buró nem akarta elfogadni a kirótt fogságot, s a szobában akart maradni, hogy a többi tisztekkel beszélhessen, s csak Üchtritz kényszerítő rendszabályai hatására távozott. Üchtritz megnevezte a történetek tanúit is.² A jelentést Guyon Richárd ezredes, hadosztályparancsnok a következő kísérőirattal küldte át Görgeinek:

Mai napon a Palatinus huszároknál őrnagy báró Isztricz³ úr ellen némi összeesküvés keletkezett, különösen Takáts János és Buró János főhadnagyok nyilvánosan és rossz következtetést maga után vonó lázítási bűntényt követvén el: méltóztassék az ellenek tartandó törvényszéket mellettem levő hadbírámnak megrendelni, s egyúttal aziránti akaratját nyilvánítani, valljon a bűnösök feletti ítélet megerősítését magának tartja-e fenn, vagy reám bízni méltóztatik.

Illő tisztelettel maradok

Guyon Richard ezredes

A tényleírást tisztelettel /. alatt melléklelem.

Görgei a kísérőiratra február 13-án a következőket írta:

Guyon ezredes s hadosztályparancsnoknak

Takáts János és Buró János főhadnagyok ellen, közönségesen és alattvalói jelenlétében elkövetett lázítási bűnök miatt a rögtönítélő törvényszéki eljárás megkezdendő, s az ítélet Guyon ezredes által történt megerősítése után, közönségesen a nevezett két bűnös pajtásai s alattvalói elrettentésére végrehajtandó.

Kelt mint fent

Görgei tábornok⁴

Guyon február 14-én Tornáról jelentette, hogy a két tisztet aznap rögtönítélő törvényszék elé állította, de mivel az nem találta őket „elsőfokú lázítást elkövetet-

2 HL 1848–49. 13/425b.

3 azaz Üchtritz

4 HL 1848–49. 13/425c.

teknek”, ügyüket a rendes haditörvényszék útjára utasította. Egyben a keletkezett iratokkal együtt beküldte a két vádlottat a főhadiszállásra további rendelkezés végett.⁵ Takáts vallomásában elmondta, hogy az említett levelet azért ő vitte Szodtfridthoz, mert sajnálta „ügyis kifáradt” közembereit. Üchtritz ezután ráripakodott: „marschieren Sie weg”. Február 13-án este az osztálykihallgatás előtt közölte, hogy meg kíván jelenni, mert Üchtritz őt három ízben megsértette, mire Üchtritz levetette vele a kardját és fogságba küldte. Buró elmondta: ő, Takáts és Várady főhadnagy és Nemes hadnagy 13-án arról beszéltek, hogy Üchtritz „igen gorombán” bánik velük, s ezért felsőbb helyen jelentést kellene tenni, „hogy vagy bennünket tőle elkülönítsenek, vagy őrnagy úr változtassa meg természetét”. Eziránt előbb Üchtritzzel akartak beszélni, mire az őt és Takátsot lecsukatta. Buró kérte Üchtritzt, hadd várja meg a kihallgatás végét, s akkor elmegy a fogságba, mire Üchtritz zsebéből „egy kis pisztolyt kivevén, azt mindkét sarkányára felhúzta”, s ezzel kényszerítette Burót a távozásra.⁶

Még ezen a napon Tornán kihallgatták a tanúkat, Hollán Hugó századost, Lázár Sándor főhadnagyot, Rozsnyai József, Tóth Sándor és Mohári Gyula hadnagyot. A vallomások lényegében megerősítették a két vádlott vallomásait; a „sváb őrnagyra” vonatkozó megjegyzésről senki sem tudott. Az ítélet ennek alapján mentette fel őket. A haditörvényszék résztvevői közül egyedül Gúthy Elek hadbíró tekintette lázítási bűnténynek Takáts és Buró tettét, s javasolta azonnali agyonlövését.⁷

A két tisztet ezután Kassára vitték, ahol a haditörvényszék felmentette őket, mire visszatértek alakulatukhoz.⁸ A tisztikar tagjai azonban — Üchtritz február 27-én, Miskolcon kelt jelentése szerint — kijelentették, hogy a két tiszttel nem hajlandók a továbbiakban együtt szolgálni. Erre volt bajtársaik azt a tanácsot adták nekik, hogy tétessék át magukat egy másik alakulathoz, s Guyon ezredes, hadosztályparancsnok is arra utasította őket, hogy ügyük tisztázódásáig maradjanak a hadosztályparancsnokságnál. Ennek ellenére a két tiszt február 24-én, a Guyon-hadosztály elvonulásakor önkényesen Debrecenbe távozott. Üchtritz kérte Görgeit, hogy intézkedjen vagy a két tiszt haditörvényszéki úton történő megbüntetéséről, vagy más alakulatba történő áttételükről. Takáts bűnlajstromát kiegészítette azzal, hogy az

5 HL 1848–49. 13/425a.

6 HL 1848–49. 13/425d.

7 HL 1848–49. 13/425e., f.

8 Ez nyilván febr. 24. után történt, mert az ezred 1. osztálya tiszti névsorában febr. 24-én még mindkét tiszt úgy szerepel, mint akik „hadi törvény alatt” állnak. MOL HM Ált. 1849:4604.

február 14-én Tornán több mint húsz tanú előtt a neki kezét nyújtó Várady Sándor főhadnagy markába köpött, s hogy 7 forinttal adósa Csősz Ambrus közlegénynek. Buró pedig fogsága idején kidobta a fogsága színhelyéül szolgáló szobából az utcára Üchtritz köpenyét, amit Fejér István közlegény talált meg.⁹ Guyon február 26-án Mezőkövesdről jelentette, hogy Takáts János és Buró János jelentés és engedély nélkül Debrecenbe távoztak.¹⁰

Takáts és Buró február 28-án Debrecenben nyújtották be a velük történekről szóló jelentésüket Mészáros Lázár hadügyminiszternek. Ebben közölték, hogy Üchtritz nem engedte meg korábbi állásuk elfoglalását, s Görgeihez azért nem fordultak, mivel az csapataival együtt „elutazott, hogy hová, nem tudjuk”. Ezért jöttek Debrecenbe. Kérték Mészároost, tisztázza ügyüket, s utána helyeztesse át őket valamelyik más lovasscaphoz.¹¹ Mészáros a folyamodványt március 1-jén továbbította Dembińskihez azzal, hogy vizsgálta ki a történeteket.¹²

Dembiński közölte velük, hogy el fogja rendezni az ügyüket, de a tiszafüredi események, azaz Dembiński leváltása miatt erre nem került sor. Március 7-én Üchtritz Takátsot és Burót délután 4 órára magához hívatta, de mivel Üchtritz nem ért rá, este 8-ra ismét berendelte őket. Takáts azonban odafelé menet megbotlott és megrándult a lába, s ezt Buró útján közölte Üchtritzcel, hozzátéve, hogy másnap már jobban lesz. Erre Üchtritz — Takáts jelentése szerint — hozzá küldte Hollán századost, Lázár Sándor és Várady főhadnagyokat, akik este 10–11 között rátörtek, s követelték tőle, hogy azonnal írja meg kilépési nyilatkozatát. Takáts könyörgött nekik, s kérte, hogy várjanak másnapig, erre Tóth hadnaggyal megírátták, és Takáts csál aláírátták a nyilatkozatot. Takáts március 8-i beadványában kérte Görgeit, mint „hadi nemes atyát”, soroztassa be őt valamely más lovassági alakulatba.¹³ Hollánék eljárására vonatkozóan mellékelte szállásadóinak, Várady Mihálynak és Miklósnak a bizonyágtételét is.¹⁴

Buró megjelent az esti tiszti gyűlésben, ahol bajtársai úgy határoztak, hogy egy hónapon belül vagy tétesse át magát más alakulathoz, vagy cseréljen egy másik alakulathoz szolgáló bajtársával. Megírátták vele a kilépési nyilatkozatát is, azzal, hogy egy hónapig bepecsételve tartják. Közölték vele, hogy ha nem hajlandó magát

9 HL 1848–49. 13/425g., h., i., j.

10 HL 1848–49. 13/425j.

11 HL 1848–49. 13/425m.

12 HL 1848–49. 13/425k.

13 HL 1848–49. 13/425k., 13/425p.

14 HL 1848–49. 13/425r.

a végzéseknak alávetni, nyolc bajtársával azonnal meg kell vívnia. Buró aznap Görgeihez írott beadványában kérte, hogy tekintettel eddigi érdemeire (egyike volt a hazaszökött Nádor-huszárokat vezető tiszteknek), eszközölje ki áttételét egy másik lovassági alakulathoz.¹⁵ Takáts kilépési kérelmét Üchtritz március 8-án továbbította Görgeihez:

Im Anbuge wird anmit einem hohen Oberkommando der Mittleren Theisz Armee der den aus besonderen Privatrücksichten eingereichten Quittirungs-Revers des Herrn Oberl[ieu]t[enan]t. Takáts obigen Regiments zur hochgefälligen weiteren Verfügung gehorsamst unterbreitet.¹⁶

Unter einem erlaubt sich der Gefertigte an die abgängige Stelle des Ob[er-]l[ieu]t[enan]t. Takáts den Rangältesten Herrn Unterlieutenant Ignatz Lauber zum Oberlieutenant und an dessen Stelle den in vielen Gelegenheiten vor dem Feinde sich auszeichnenden Wachtmeister Franz Huszka zum Unterlieutenant in Vorschlag zu bringen.

Üchtritz Major

Az iratot Görgei március 8-án, Tiszafüreden a következő hírattal látta el:

An Herm Oberstwachmeister v. Üchtritz mit der Auftrage benannten Oberlieutenant Takáts, wenn es derselbe ist, welcher während der Kaschauer Dislozierung schon in einer standrechtlichen Untersuchung war, — in Arrest zu nehmen, um gegen denselben das gerichtlichen Verfahren eintreten lassen zu können, da er einer frühere Meldung nach mit seinem Kameraden Buró eigenmächtig seine Truppe verlassen hatte.

Görgei G.¹⁷

Ensel hadbíró úrnak

Takáts március 11-én Debrecenben Mészáros hadügyminiszterrel is tudatta a történetet, s kérte áttételét valamely más lovascsapathoz.¹⁸ Mészáros március 13-án a panasz kivizsgálására utasította Vetter Antal altábornagyot, fővezért. Vetter az utasítást és Takáts beadványát március 15-én Cibakházáról azzal küldte meg Görgeinek, hogy vizsgáltassa ki az ügyet, s az credményről tegyen jelentést. Görgei

15 HL 1848–49. 13/425t.

16 L. HL 1848–49. 13/425o.

17 HL 1848–49. 13/425n.

18 HL 1848–49. 13/425v.

március 20-án Mezőkövesden kapta meg az iratokat, s átadta kivizsgálás végett Ensel Kálmán hadbírónak.¹⁹

Buró március 9-én Tiszafüredről jelentette Aulich Lajos ezredesnek, a II. hadtest parancsnokának, hogy Rajcsányi István 54. honvédszászlóalji főhadnagy cserélni kívánna vele. Aulich a kérést pártolólág terjesztette fel a hadügyminisztériumhoz.²⁰ Menyhárt Antal ezredes, a hadügyminisztérium katonai osztályának vezetője március 11-én nyugtázta a kívánságot, értesítette erről a 12. (Nádor) huszárezred osztályparancsnokságát, s utasította azt a csere lebonyolítására.²¹ Rajcsányi március 19-én ismét kérte a csere lebonyolítását, de az ezred tartalék századához.²² Május 8-án Burót áthelyezték az 54. honvédszászlóaljhoz.²³

Takátsot április 18-án kinevezték a 12. huszárezred alszázadosává, majd ezrede 4. századával a IX. hadtesthez irányították. Görgői erről a tényről csak június elején értesült, s június 7-én felháborodott hangvételű levélben vonta felelősségre Farkas Károlyt, a 12. huszárezred parancsnokát:

Tudtomra esett, hogy Takáts János volt 12-ik huszárezredbeli főhadnagy, aki egy huszártiszt gyöngéd becsületérzetével semmiképp meg nem egyeztethető magaviselet következtében a VII. hadtest egykori parancsnoksága által egyszerűen s tulajdon kérelmére elbocsájtatott, újra a 12-ik huszárezred egyik osztályánál kapitányi minőségben soroztatott be, s ezen besoroztatásának tulajdon állítása szolgált volna alapul, miszerint ő a hadügyminisztérium által mostani minőségben alkalmaztatott légyen.

Rendelem:

Hogy Takáts János jelenlegi XII-ik huszárezredbeli alszázados ezen rendelet vétele után hivatalosan a hadügyminiszter személye elé állíttassék, tulajdon igazolása érdekében.

Farkas június 17-én Nagykárolyból küldte tovább a rendeletet a IX. hadtestnél szolgáló alezredesi 2. századhoz azzal, hogy Farkast küldjék Pestre.²⁴ Mire azonban a rendelet odaérkezett, megtörtént az orosz csapatok betörése, s a IX. hadtest megkezdte visszavonulását az Alföld felé. Így aztán Takátsra mint tisztre alakulatánál volt szükség, s itt is maradt egészen a déli hadsereg felbomlásáig. A fegyverletétel

19 HL 1848–49. 13/425u.

20 MOL HM Ált. 1849:5781.

21 HL 1848–49. 13/425s.

22 MOL HM Ált. 1849:6799.

23 Bona Gábor szíves közlése.

24 Másolat. MOL H 147 Vegyes iratok. 11. doboz. 22. tétel.

után besorozták, majd elbocsátották. 1867–68-ban a Pozsony megyei honvédegylet tagja volt, s 1887-ben bekövetkezett haláláig uradalmi gazdatisztként dolgozott szülőhelyén, a Pozsony megyei Nagyfödémesen.²⁵

Fischer főhadnagy és az üteg pénztára

Psotta Mór alezredes, a VII. hadtest tüzérparancsnoka 1849. február 16-án, hely és dátum nélküli jelentésében közölte Görgeivel, hogy Fischer Ferenc tüzér főhadnagy, aki 1849. január 4-ig a 6. honvéd lovasüteg parancsnoka volt, aznap megérkezett Debrecenre át Pestről. Fischer néhány nappal azelőtt, hogy a magyar hadsereg elhagyta Pestet, leesett a lováról, megsérült a keze (valójában a lába — H. R.), s hátramaradt Pesten. A hadsereg körében a legrosszabb hírek terjedtek el róla, mint ezt Zankó Ágoston, a 9. (Miklós) huszárezred századosa és az üteg legénysége is tanúsíthatja. Január 4-én délután 4 órakor Székely József, az üteg rangidős tűzmestere, jelenleg hadnagy, felkereste őt a szállásán, s ott Hittig Péter hadnagynak, az üteg szekeresparancsnokának jelenlétében Fischertől azt a parancsot kapta, hogy vételezzon az üteg ellátására pénzt, noha Fischernél ekkor több mint 1000 pengő forint ellátási pénz volt. Fischer ezt a parancsot tagadja, de Székely ezt több tanú előtt megismételte. Fischer azt állítja, hogy ő Budán olyan beteg volt, hogy nem tudott elvonulni a sereggel, s Hittig hadnagynak átadott 350 forintot, s hogy a többi 1000 forintot a rövidesen bevonuló osztrákok elkobozták tőle (ugyanakkor igazán csinos, teljesen új drágaságok láthatók nála). Fischer ma Görgei jelenlétében azt állította, hogy Téténynél kilőtték alóla a lovát. Amikor Psotta ezt a hazug állítást szemére vetette, Fischer bocsánatért esedezett, s bevallotta, hogy hazudott. A hadsereg önkényes elhagyásának és az ellátási pénzek hűtlen kezelésének gyanúja miatt Psotta a törzsfoglárhoz küldte. Hittig Iglón sebesülten visszamaradt.

Görgei február 16-án a következő hírral látta el Psotta beadványát:

An das Armee Auditoriat mit dem Auftrage die gerichtliche Untersuchung hierüber vorzunehmen, die Unters[uchungs] Akten sind mir sodann zur Einsicht vorzulegen, wo ich das Weitere bestimmen werden. Sig. ut supra

Görgei tábornok²⁶

Fischer február 17-én a következő folyamodványt intézte Psottához:

25 Bona, 1987. 594. p.

26 HL 1848–49. 13/568.

Nachdem ich kein eigenes Vermögen besitze um mich zu verpflegen, überdies ich die mir gebührende Gage vons Monaten Jänner und Februar mit Recht zu fordern glaube; bitte E[ue]r Wohlgeboren mit solche hochgefalligst erfolgen zu lassen.
In Hochachtung ergebener

Franz Fischer
Artillerie Oberlieut.

praesent. Kaschau 17. febr. 1849.
Dem Herrn Stabs Auditor zur Würdigung übergeben
Psotta
Oberstlieut.

Görgei ezt a következő háttírával látta el:

Fischer Ferenc főhadnagy ellen a törvényes vizsgálatot megrendelvé, a benn foglalt kérelme azon oknál fogva nem teljesíthető, mert az állománynak kártalanítással tartozik — annál fogva csak a vizsgálat megrendelése napjától, 16-dik febr. fogva kapja a béke idején kimért díjazását. 1849. febr. 18-án

Görgei tábornok²⁷

Fischert Miskolcon, február 22-én hallgatta ki a tábori hadbíróság. Elmondta, hogy január 3-án leesett a lováról, s megsérült a lába, mire bevittette magát Budára, ahol öt hétig betegen feküdt. Január 4-én délután 2 órakor felkereste őt Jóbb tűzmeszter, akinek Fischer átadott 350 pengőforintot azzal, hogy továbbítsa azt Hittig Péter hadnagynak. Ezenkívül Fischernél volt még a legénység ételmezésére felvett 1200 forintból 1068 forint. Délután 4 órakor Székely József tűz mestere felkereste őt a szállásán, s ott Hittig Péter hadnagynak, az üteg szekerészparancsnokának jelenlétében Fischertől azt a parancsot kapta, hogy vételezzon az üteg ellátására 500 pengő forintot csizma és más felszerelési cikkek vásárlására. Január 8-án megjelent nála egy Kis nevű cs. kir. gránátos százados, elvette tőle minden, 700 pengő forint állami és 300 pengő forint saját pénzét. Február 8-án felgyógyulván, Tétényre, majd onnan Debrecenbe utazott. Beismerte, hogy gondatlanságból vétkezett, de kártérítésül felajánlja a feleségétől átvett, 359 forintnyi ékszert, 115 forintnyi követelését és a feleségénél lévő 10 darab magyar aranyat, illetve havonta fizetéséből 50 forint levonást.²⁸ Ezen a napon a hadbíróság kihallgatta Székely Józsefet, a 6.

27 HL 1848–49. 13/568f.

hatfontos lovasüteg hadnagyát, aki megerősítette Fischer vallomását, s elmondta, hogy a Fischer által említett 500 forintot nem tudta felvenni az intendántúrától, azt viszont látta, amikor Jóbb tűzmester a 350 forintot átadta Hittig hadnagynak. További tanúként megnevezte Jóbb Lambert és Kovács Ignác tűzmestereket.²⁹

Kovácsot és Jóbbot február 26-án Mezőkövesden hallgatták ki. Kovács csak annyit erősített meg, hogy Fischer valóban leesett a lováról Sós-kútnál. Jóbb elismerte, hogy valóban átvett Fischertől 350 forintot, s azt átadta Hittig hadnagynak; arra azonban nem emlékezett, hogy ezt Hittig nyugtatványozta-e vagy sem.³⁰

Schütze Tivadar hadbíró ezek alapján készítette el Egyeken, március 1-jén hadbírói véleményét. Ebben a történeteket összefoglalva megállapította, hogy „az önkényes elmaradás és az elsikkasztási büntény nincsen bebizonyítva, de még a tényálladék sincsen megállapítva”. Vannak ugyan gyanújelek, így például az, hogy Fischer sérüléséről nem szerzett orvosi bizonyítványt, hogy a nála lévő állami pénzt nem adta át biztos kezekbe, noha az ellenség közeli bevonulását sejthette; hogy indokolatlanul 500 forintot akart felvételni a hadsereg pénztárából, de ezek túlzottan távoliak. Ehhez járul, hogy Fischer abban a biztos tudatban tért vissza a hadsereghez, miszerint ott „kérdőre fog vonatni, mit, ha bűnösnek érezte volna magát, alig tehete”. Emellett maga ajánlotta a kár megtérítését. Mindezek alapján Fischer ajánlatát elfogadhatónak tartja, „s minthogy az ezen ügyet illető körülmények s adatok utóbb Budapesten sokkal jobban kideríthetendők volnának, az igazság érdekében a végső ítéletet kielégítő próbák felmutathatásáig felfüggesztendőnek vélem”. Görgői a hadbírói véleményre a következőket írta:

A bennfoglalt vizsgálati irományokból, miután a tényálladék tökéletesen meg nem állapítható, — Fischer Ferenc ellen — a törvényszék tartását és azoni tárgyalását e ténynek meg nem rendelem; s azon parancsolat mellett küldöm a vizsgálati iratokat vissza hadbíróságomhoz, hogy további rendeletemig e tárgy próbák hiányából felfüggesztetik, amit törvényszéki ítélettel teend.

Kelt tiszafüredi főhadiszállásomon, márc. 7-én 1849. eszt.

Görgői tábornok³¹

Március 16-án Tokajban a hadbíróság kihallgatta Hittig Péter hadnagyot, a 6. lovasüteg szekerészetének parancsnokát is. Hittig elmondta, hogy Fischert sem

28 HL 1848–49. 13/568b.

29 HL 1848–49. 13/568c.

30 HL 1848–49. 13/568d.

31 HL 1848–49. 13/568a.

játékosnak, sem pazarlónak nem találta, de az több ékszert, közülük két függőt vett Győrben, s elküldte őket a feleségének. A két függőt felismerte a bemutatott drágaságok között. Egyebekben megerősítette Fischer állításait az átadott 350, illetve az intendantúrától kiszolgáltatni kért 500 forintról.³² Fischer további sorsáról kevés adatunk van. A szabadságharcot tűzér századosként fejezte be, s 1867-ben, Budán, nyomorogva halt meg.³³

Sebő Alajos őrnagy ügye

Sebő Alajos, a 13. (Hunyadi) huszárezred őrnagya 1849. január 5-én Vácott leköszönt beosztásáról.³⁴ Ezt február 10-én Eperjesen a feldunai hadtest parancsnokságához intézett kérvényében azzal indokolta, hogy a Nádasról történt visszavonulás alkalmával „egy szennyes kór” tette tönkre. Leköszönését követően Komáromba menekült, s miután meggyógyult, február 5-én a feldunai hadtest felkeresésére indult. Kérte Görgeit, hogy „ha elébbi állásomat, melyet elég szerencsétlen voltam betegségem miatt elhagyni, vissza nem nyerhetném, a főparancsnokság kegyesen kieszközölni méltóztatna, hogy az 1-ő huszár ezredbeni³⁵ tiszti fokomba visszahelyeztetnék”. Görgei 1849. február 14-én Kassáról a következő sorok kíséretében küldte meg a folyamodványt Mészáros Lázár hadügyminiszternek:

Sebő Ernő [!] 13-ik honvéd ezrednél volt őrnagy, ki seregünk Budapestrőli kivonulása után váci főhadiszálláson lemondását beadta, most, midőn dolgaink némileg tán jobban állnának, nevezet úr a ./. alatti kérvényt nyújtá be.

Miután roppant feladatom férfias megoldására szilárd, s nem a viszonyokhoz képest változó jellemekre van szükségem: — az említett kérvényt nem teljesíthetem; — nehogy mégis egyszerűen tagadó válasz adassék, és így hazája szolgálatától előtte az út elzárassék; felkérem a [tisztelet] hadügyminisztériumot, mikint kérelme iránt, más sereghezi alkalmazás által rendelkezni szíveskedjék.³⁶

32 HL 1848–49. 13/568e.

33 Bona, 1988. 211. p.

34 Hadbíróági vallomásában jan. 7-re tette kilépését. HL Abszolutizmus kori iratok. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék. 113/10. csomó. 2/346. 246. f.

35 Sebő korábban századosként az 1. (Császár) huszárezredben szolgált, s 1848. okt. 20-án nevezték ki a 13. (Hunyadi) huszárezred őrnagyává. Bona, 1987. 292. p.

36 MOL HM Ált. 1849:3495. Mellette Sebő folyamodványa és az Entresz Ferenc „gyakorló orvos tanár” által Komáromban 1849. febr. 1-jén kiállított orvosi bizonyítvány.

Görgei a kemény válasz ellenére is Sebőre bízta a hadtesténél tett tisztí kinevezések listáját, s március 5-én sürgette közzétételüket. A minisztérium március 8-án közölte, hogy „a felhozott kinevezéseknek itt semmi nyoma nem találtatván, hihetőleg az vagy nem is jutott a hadügyminisztériumhoz, vagy a Budárólí eljövétel alkalmával történt zavarban eltévedett”, s ezért kérte Görgeit azok újólág történő felterjesztésére azzal, hogy a felterjesztett kinevezéseket az illető tisztek megnyugtatóására azonnal a Közlönybe fogja iktatni.³⁷ Sebőt ezután valóban visszahelyezték az 1. (Császár) huszárezredhez, s április 4-én a tápióbicskei lovasrohamban ki is tüntette magát: párviadalban ő végzett Hermann von Riedesel báróval, a horvát báni huszárok őrnagyával (az eseményt Than Mór festményen örökítette meg).³⁸ Az összecsapásban maga is súlyos sebet kapott, egy hónapig szolgálatképtelen volt. Április 30-án megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát, május 25-től az 1. (Császár) huszárezred ideiglenes parancsnoka volt a világosi fegyverletételig. Aradon 16 év várófságra ítélték, majd 1853-ban kegyelmet kapott, 1867–1868-ban a győri honvédegylet tagja volt, s Bősön dolgozott mint uradalmi gazdatiszt. 1882-ben a Győr megyei Nyáradon, szülőfalujában halt meg.³⁹

Ki az ezredparancsnok?

1849. január 3–4-én a feldunai hadtest több tucat tisztje, köztük hadosztály-, dandár-, ezred- és zászlóaljparancsnokok sora hagyta el a szolgálatot. Volt közöttük olyan, aki nyíltan megmondta Görgeinek: úgy érzi, hogy a magyar kormányzat lelépett a legalitás teréről, s ezért nem vállalhat további szolgálatot. Volt olyan, aki a bejelentéstől is megkímélte hadtestparancsnokát, s egyszerűen a fővárosban maradt. Volt olyan, aki betegségére hivatkozva kért szabadságot, s maradt a fővárosban, s olyan is, aki hasonló ürüggyel a Debrecenbe menekült magyar kormányt követte. Ez utóbbiak közé tartozott Ferdinand Karger ezredes, a 4. (Sándor) huszár-

37 MOL HM Ált. 1849:5278.

38 Közli: A szabadságharc kilenc nagy csatája. Szerk.: Katona Tamás. Utószó: Cennerné Wilhelm Gizella, a képmagyarázatok: Barcy Zoltán. Bp., 1978. a 28–29. p. között. Sebő hőstettét részletesen leírja *Görgey István* II. 90. p., *Karsa Ferenc*: Szabadságharcos napló. „A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események”. S. a. r. Bona Gábor. Bp., 1993. 163. p.; *Egervári Ödön*: Bátorí Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból. Pest, 1870. 55. p.

39 Bona, 1987. 292. p.

ezred parancsnoka, aki még december 31-én jelentett beteget, s adta át dandárának és egyben ezredének parancsnokságát Ernst Poelt Ritter von Poeltenberg (Poeltenberg Ernő) alezredesnek. Karger január 13-án Nagyváradról írott kérvényében tüdőhártya-gyulladására hivatkozva négy hét szabadságot kért a hadügyminisztériumtól, amely ezt január 17-én meg is adta.⁴⁰

Görgei még 1849. február 1-jei napiparancsában léptette elő ezredessé Poeltenberget.⁴¹ Február 16-án több más alakulathoz, köztük a Sándor-huszárokhoz kinevezett tiszttel együtt az ő kinevezését is felterjesztette a hadügyminisztériumhoz megerősítés végett. A minisztérium katonai osztálya február 20-án közölte, hogy mivel a 4. huszárezrednél a kinevezések szerint az alszázadosok száma „a rendes szabály szerinti mennyiségét sokkal meghaladja”, azokat csak a hadtestparancsnokság erre vonatkozó tudósítása után erősítheti meg. Szintén a katonai osztály vélte úgy, hogy elképzelhetők esetek, amikor „a honnak leghűbb fia a körülmények miatt kényszerül állomását elhagyni”, s az ilyeneket nem lehet „annyira lakoltatni, hogy azok állomásuktól azonnal elmozdítottassanak”. Ezért nem erősítheti meg a 4. huszárezredhez javasolt törzstiszti kinevezéseket. Az utalás egyértelműen Ferdinand Karger ezredesre vonatkozott. A minisztérium egyébként nyilatkozatra szólította fel, hogy február 28-ig képes lesz-e átvenni az ezred parancsnokságát.⁴²

Görgei 1849. február 21-én Miskolcra a következő jelentést intézte Mészáros Lázár hadügyminiszterhez:

A hadügyminisztérium katonai osztálya 3228. szám alatt Karger ezredes előterjesztése nyomán a 4-ik huszárezrednél tett előléptetések jegyzékét vélem közlém.⁴³

Karger ezredes úrnak a minisztériumhoz tett felterjesztése febr. 11-éről szól.

Az általa ajánlott egyének már január 16-án a 4-ik huszárezred itt lévő — s így valószínűs parancsnokának felterjesztésére már ki valának nevezve, s neveik jóváhagyás végett már fel is terjesztettek a hadügyminisztériumnak.

40 MOL HM Ált. 1849:566. Karger egyébként jan. 11-én Földesen átutazva igen elítélő hangon nyilatkozott a kormányzat politikájáról. MOL OHB 1849:311., Kossuth Lajos összes munkái. XIV. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Bp., 1953. 108. p.

41 MOL Görgey-lt. b/45/a. fasc.

42 MOL HM Ált. 1849:3564., OHB 1849:2384., A Hadügyminisztérium (= HM) válaszáának tisztázata: MOL Görgei-ir. I. doboz.

43 A HM Karger ajánlatára már febr. 6-án kinevezte Zám belly Lajost őrnaggyá, s 7-én és 16-án is kinevezett további öt tiszttel a 4. huszárezredhez. MOL HM Ált. 1849:2275., 2348., 2866., 3524.

Úgy látszik tehát, mikint Karger ezredes a 4-ik huszárezred dolgaira nézve kevés tudomással bírhat.

Karger ezredes úr, Budapestről kivonulásunkkor ezredjét anélkül, hogy erre engedelmet nyert volna, — elhagyta.

Ki seregemet oly veszélyes percben, mint volt az akkori, — katona létére gyáván el tudta hagyni, — az többé egy huszárezred vezére nem lehet seregemben.

S ha túrném, hogy tisztsége kényelmeinek élvezése által, más érdemesebb sérelmével előbbeni állását bitorolja; úgy magamra sütném a gyávaság bélyegét.

Karger helyett más vette át az ezred vezényletét, ki viseli a hadjárat terheit, annak leend szava az ezred közvetlen beldolgainak elintézésében is.

Mindezeknél fogva hivatkozva 570-ik szám alatti felterjesztésemre, ismételtlen kijelentem: miszerint azon egyéneket, álljanak azok bármily magasan, — kik seregemet dolgaink veszélyessége miatt elhagyták, soha semmiféle esetben többé vissza nem veendem; sem megengedni nem fogom, mikint előbbi állásuknál fogva, dolgainkba bármiképp beleavatkozzanak.

Hadügyminiszter urat pedig felkérem, mikint jelen felterjesztésemet Karger ezredes úrral, — mint előléptetési ajánlatára adott válaszat, tudatni s közölni méltóztassék.⁴⁴

A hadügyminisztérium február 24-én megküldte Kargernek Görgői felterjesztését, s felszólította, hogy az abban szereplő vádak alól tisztázza magát, „mivel ha Ön ezen vádat magáról elhárítani képes nem leend, sajnálattal bár, de kéntelen leendek a felhozott eset megvizsgáztatását a rendes törvényes útra igazítani”. — Karger először január 13-án, majd február 16-án kért négy-négy heti szabadságot a hadügyminisztériumtól, s Mészáros február 19-i válaszában tudatta vele, hogy a szabadságot megadja ugyan, de ezalatt illetményét nem kaphatja. Közölte, hogy Görgői az ezrednél már ezredessé jelölte Poeltenberg alezredest, s ha Karger március 10-ig nem veszi át az ezred parancsnokságát, a hadügyminisztérium kénytelen lesz őt számfelletti állományba helyezni.⁴⁵ Karger február 24-én küldött válaszában közölte, hogy orvosi vélemény szerint téli és tavaszi időben nem teljesíthet szolgálatot, mert félő, hogy betegségéből nem gyógyul fel tökéletesen.⁴⁶ A minisztérium március 20-án arra hivatkozva, hogy Karger mindaddig nem válaszolt az újabb felszólításra, ismét felhívta: nyilatkozzon, „vajon akar-e s egészségi állapota megengedi-e ezredéhez megjelenni annak parancsnoksága átvételére, minthogy jelen harcias időben, midőn sergeink ellenség előtt állnak, egy ezredet parancsnok

44 MOL HM Ált. 1849:4183. Mellette a HM utasításának fogalmazványa.

45 MOL HM Ált. 1849:566., 3607.

46 MOL HM Ált. 1848:4340.

nélkül hagyni huzamosb időig nem lehet”. Ha nem jelenhetne meg, a minisztérium kénytelen lenne őt ideiglenesen nyugalmazni.⁴⁷ Karger március 23-án válaszolt. Erre március 27-én Mészáros utasította Láhner György vezérőrnagyot, hogy Nagyváradon egy törzsorvosokból és tisztekből alakítandó vizsgáló bizottmánnyal Karger ideiglenes nyugállományba helyezése érdekében tartasson orvosi vizsgálatot, s ennek eredményét terjessze fel.⁴⁸ Láhner erre kérte a minisztériumot, hogy mivel Nagyváradon egyetlen törzsorvos sincs, küldjön egyet oda, mire a minisztérium egészségügyi osztálya azt válaszolta, hogy „hol annyi jeles tábori orvos egyén létezik, törzsorvos jelenben nem nevezethetik ki”. Erre Láhner április 7-én kérte az egészségügyi osztályt az illető tábori orvosok megnevezésére. Az osztály másnap írott válaszában utasította Láhner, hogy Karger küldje Debrecenbe az április 14-én ott tartandó felülvizsgálatra.⁴⁹ Április 14-én a katonai osztály kérte az egészségügyi osztályt, hogy aznap tíz órára hívja össze Karger megvizsgáltatására „a szokott modorbani bizottmányt”.⁵⁰ Április 20-án Menyhárt ezredes és Töltényi törzsorvos kiállította Karger felülvizsgálati jegyzékét. Eszerint Karger hólyagos himlő következtében a légcső nyálkahártyáinak krónikus ingerlésében szenved. A bizottmány javasolta Karger ideiglenes nyugdíjazását. Május 1-jén a katonai osztály a gazdasági osztályt, 2-án a 4. huszárezredet értesítette Karger nyugdíjazásáról, utóbbit azzal, hogy április 30-tól töröljék őt a tiszti létszámból. Május 3-án Pétery József, a gazdasági osztály igazgatója megküldte a katonai osztálynak Karger felülvizsgálati jegyzékét.⁵¹ A szabadságharc után Karger így is rangfosztással fizetett a honvédseregben betöltött szerepéért.⁵²

A szabadságolt zászlóaljparancsnok

Görgei 1849. február 21-én Miskolcra a következő jelentést küldte Mészáros Lázár hadügyminiszterhez:

47 MOL HM Ált. 1849:7017.

48 MOL HM Ált. 1849:7788.

49 MOL HM Ált. 1849:9393. A katonai osztály 9440. szám alatt még Karger megvizsgáltatását sürgette Láhneről.

50 MOL HM Ált. 1849:9969.

51 MOL HM Ált. 1849:12329.

52 *Bona*, 1987. 361. p.

Éppen most ide érvén főhadiszállással, Inczédy őrnagy és a XIV. honvéd zászlóaljnak volt parancsnoka jelentkezett nálam, hogy be akar kelni, s elébbeni helyét újra elfoglalni.

Én azonban oda utasítottam őt, hogy bárhol másutt szerezzen magának alkalmazást, de hadseregemben azt nem találhatja többé, minthogy:

1-er zászlóalját Hansabégen [!] elhagyni, *mégpedig az ellenség előtt* azért merte, mivel Perczel Mór tábornok őt egy rossz tréfiáért megdorgálta volt.

Akkor ő azt jelentette ki, hogy ily méltatlan bánásmód mellett többé nem szolgálhat, hacsak én elégtételt nem szerezek nekie Perczel Mór tábornoktól.

Ezen magaviselete Inczédy őrnagynak elég lett volna magában is, hogy a nevezett őrnagyot azonnal pör alá vétessem, de hozzájárul még az is

2-or hogy ugyanaznap Hansabégen [!] Kleinheinz akkori százados- és ideiglenes vezérkari tiszttel oly rendkívüli, minden tisztii illedelmet legmélyebben sértő civakodásba ereszkedett, minő még a legműveletlenebb emberek között is botrányt okozna.

3-or Végre Inczédy őrnagy Vácon oly körülmények közt, hol minden igaz hazafinak szégyenlenie kellett a hadseregtől elmaradását, állítása szerint: sebes lába miatt, szabadságra kívánczolt, s azáltal tulajdon jelleme fölött kimondta a végítéletet; mert amint én egy — Karger ezredesre s több effélékre vonatkozó felterjesztésemben már egyszer szilárdul kimondám: mindazok — kik akkori kétes állapotunkban *csekély betegségük miatt* elhagyták seregemet, abbani visszaalkalmazásukra örökre érdemtelenekké tették magukat.⁵³

A minisztérium február 25-i válaszában közölte: bár Görgei ítéletében osztozik, eljárását mégsem helyeselheti, mivel az ilyen eseteknél alkalmazott rendeleteit „az előadott első alkalommal a hadügyminisztériumnak följelenteni fölöslegesnek tartotta”. E mulasztások által a kormány és a hadügyminisztérium a következetlenség látszatába eshet, mint éppen ez alkalommal is. Görgei maga emelte ki Inczédy László érdemeit a dunántúli harcokról szóló jelentéseiben, s amikor Inczédy a megfelelő orvosi bizonyítványokkal ellátva Debrecenben megjelent, a kormány alezredessé nevezte ki. Ez nem történt volna meg, ha Görgei „mihelyt körülményei engedik, hivatalos közlekedésbe veszi magát a kormánnyal és hadügyminisztériummal”. Karger előterjesztéseinek megerősítése is e hiánynak tulajdonítható. (A minisztérium február 13-án éppen Karger ajánlatára terjesztette elő Inczédyt alezredessé, s Kossuth a kinevezést „igen szívesen” helybenhagyta).⁵⁴

Mészáros március 1-jén küldte meg Görgeinek Inczédy László alezredes igazoló nyilatkozatát, „melyben magát, ha bűnös, büntettetni, de ha ártatlansága bebizo-

53 MOL HM Ált. 1849:4152. Mellette a HM válaszában fogalmazványa.

54 MOL HM Ált. 1849:3272., OHB-iktatószáma 1849:1991.

nyosodnék, a rajta elkövetett sérelmet orvosoltatni kéri”. Kérte Görgei ezzel kapcsolatos nyilatkozatát, „mert ha a dolog úgy áll, mint a nyilatkozatban előadatik, úgy a folyamodón méltatlanság követtetett el, mi azonnali orvoslást igényel”. Inczédy nyilatkozata ismeretlen.⁵⁵ Görgei erre a következő választ küldte 1849. március 4-én Tiszafüredről:

A hadügyminisztérium 4653. szám alatti rendeletére Inczédy alezredes úr vissza nem vételéből támasztott panaszt érdeklőleg válaszként a következő:

Katonának előljárója világos parancsa ellenére semmi esetben sem volna szabad ki-rendelt helyétől eltávoznia.

Ki ez elvet akár rosszakarat-, akár hanyagságból sérti meg — egyiránt érdemes büntetésre.

Inczédy alezredes úr Kazimírnál jól viselte magát, s ennélfogva őt alezredessé is ajánlottam.⁵⁶

De ez semmi esetben sem menti őt. — Sőt, ellenkezőleg — megkívánom, miként oly egyén, ki rendet csinálni van hivatva saját körében, — ugyanazt ne rontsa ott, hol arra legnagyobb szükség van, — ne szolgáljon állásánál fogva rossz példa gyanánt.

Méltóztassék hadügyminiszter úrnak bármikint rendelkezni, én kéntelen vagyok ki-mondott szavaimhoz elválszthatlanul ragaszkodni.⁵⁷

Az ügy külön érdekessége, hogy Perczel és Görgei közismerten rossz viszonyban voltak, s Görgei — a katonai függelmi viszonyok figyelembevételével — tábornoktársa és zászlóaljparancsnoka vitájában az előbbi presztízsét védte.

A hadügyminisztérium még február 27-én megbízta Inczédyt az 1849. február 8-i aradi ütközet körülményeinek kivizsgálásával. Inczédy a vizsgálatot március 21-én fejezte be.⁵⁸ Április 3-án a minisztérium Perczel táborába küldte Inczédyt, de nem ment oda, mert április 20-án még Debrecenben volt.⁵⁹ Április 29-én a nagy-károlyi újonctelep parancsnokává nevezték ki, majd május 16-án ő vette át az abrudbányai katasztrófa után alaposan leolvadt zarándi dandár vezérletét. Augusztus 22-én Belényesnél feloszlatta csapatait. A szabadságharcban vállalt szerepéért 10 év várfogságra ítélték, 1852-ben szabadult. A kiegyezés után bebizonyíthatta, hogy

55 MOL HM Ált. 1849:4653.

56 1848. dec. 21-én és 23-án. Közli *Hermann Róbert*: Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai. In: *Századok*, 128. (1994) 958–959. p.

57 HL 1848–49. 16/74. HM-iktatószáma 1849:5280.

58 MOL HM Ált. 1849:15141.

59 MOL HM Ált. 1849:8877., 10916.

három év alatt a börtönben beletanult a „szakmába”: előbb az illavai, majd a nagyenyedi fegyház igazgatója volt. 1882-ben hunyt el Nagyenyeden.⁶⁰

A vétlen nemzetőr hadnagy

Karsa Endre, a zemplén–gömöri önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj hadnagya 1848. december 28-án a bábolnai ütközetben több társával együtt elszakadt alakulatától, s a Csákerényben állomásozó Karger-dandárhoz csatlakozott. Itt Inczédy László, a 14. honvédszászlóalj őrnagya ideiglenesen beosztotta alakulatának 1. századába. 1849. január 2-án Hamzsabégen hagyta el a zászlóaljat, s tért vissza saját alakulatához. Közben Clementis Gábor, a zemplén–gömöri zászlóalj őrnagya azt jelentette a főhadiszállásra, hogy Karsa több más tiszttel együtt elmaradt az alakulattól. Ezért Görgei december 31-én kelt napiparancsában valamennyi tisztet megfosztotta tiszti rangjától.⁶¹ Karsa 1849. február 18-án Inczédy és Clementis öt tisztázó bizonyítványaival jelentkezett Görgeinél, s kérte, hogy hadnagyi ranggal hazamehessen. Görgei erre azt felelte, hogy nem kételkedik ugyan Karsa katonai becsületében, de csak úgy tisztázhatja magát, ha közhonvédként vonul be zászlóaljához.⁶² Karsa ezután hazautazott Zemplénbe, s Tokajban újabb bizonyítványt szerzett be Csepy Dániel nyugalmazott ezredestől, majd mindhárom bizonyítvány kíséretében kérvényt nyújtott be Mészáros Lázár hadügyminiszterhez. Ebben kérte, hogy sorozzák be valamelyik zászlóaljhoz.⁶³ Mészáros március 2-án megküldte Görgeinek Karsa kérelmét. Hozzátette, „hogy miután folyamodó zászlóaljjátóli elmaradását igazolja, s ekképp a felállított azon elv: hogy ki nehéz körülményink közt elhagyja a tábort, ugyanaz a viszonyok kedvezőbb fordulatánál be nem fogadható, — a nevezett esetben ellenkezésbe nem hozatik”, Görgei terjessze fel ezzel kapcsolatos felvilágosítását, „mert helyzetünkben az önkényt ajánlkozó kiképzett védelmi erő nélkülözni célszerűtlenség, s eltaszítani annyi, mint nem méltányolni a hazafiúi szép törekvést”. Ezzel egy időben intézkedett, hogy Karsát mindaddig, míg „ügye tisztába hozatnék”, tiszteletbeli őrmesterként iktassák be a 35. honvédszászlóalj tiszti létszámába.⁶⁴

60 Bona, 1987. 181. p.

61 Karsa, 292–293. p., MOL HM Ált. 1849:5279., Közlöny, 1849. jan. 16. (Itt Karossa Andráséként szerepel).

62 Karsa, 293. p.

63 MOL HM Ált. 1849:5279.

Görgei az ügyről 1849. március 4-én Tiszafüredről a következő jelentést küldte Mészáros Lázár hadügyminiszterhez:

Karsa Endre zempléni önkéntes zászlóaljbeli volt hadnagynak felvilágosító jelentéssel végett hozzám küldött folyamodványa- s az azt kísérő miniszteri leiratra e következőket válaszolom:

Karsa Endre mint hadnagy, Felsőgallánál zászlóaljjától anélkül, hogy távozásra előjáróitól engedelmet kapott volna, elmaradt:

Miután ezt világos rendeletem ellen tette — megnyerte ugyanazon rendeletemben megígért büntetést, — azaz tisztségétől elmozdítottatott, s ez közhírré tétetett.

Karsa Endre úr ez eset után magát nálam jelentette, de miután részére szóló s folyamodványához csatolt bizonyítványai akkoron még hiányoztak: — néki egyebet nem is válaszolhattam, mint mit folyamodványában is érint. — Ezután Zemplénbe utazott, — honnan szerencsénk ismétli kedvezésekor Kassára jött, s a zászlóaljhozi visszamenetelére engedelmet kért. — Ekkor kérdém, vajon miért nem jelentette magát Pestrőli kivonulásunk után rögtön e bizonyítványokkal. — Felelete volt: mert hazamentem nőmhöz.

Én pedig azt hiszem, hogy az, ki Pestrőli kivonulásom nehéz percében nem érzett magában annyi erőt, magát igazolva s becsületét megmentve tisztí állásában visszakíváncozni minden áron; — az nem érdemli, hogy kedvező viszonyaink közt seregem tisztjei közt helyet foglaljon.

Szóval, ki jobban szerette nejét látni, mint becsületét megmenteni, s honáért harcolni, — az maradjon következetes, és ne jöjjön seregembe, mert ily hősökre győzelmi reményeket soha sem fogok építeni.⁶⁵

Görgei végül visszafogadta seregébe Karsát, s március 15-én Tokajban honvéd hadnagyi ranggal kinevezte az első beszercei (később második 51.) honvédszászlóalj hadnagyává.⁶⁶

Századosból hadnagy

Györgyfy Imre, a 10. honvéd zászlóalj 1849. január 12-én Léván leköszönt századosa február 28-án Debrecenben kérte a hadügyminisztériumot, hogy valamelyik lovasezred tartalékánál, ruhatárnál, toborzó parancsnokságnál, kórháznál vagy

64 MOL HM Ált. 1849:4723.

65 MOL HM Ált. 1849:5279. Mellette a vonatkozó iratok.

66 *Karsa*, 293. p.

élelmiszerraktárnál alkalmazzák újra. A minisztérium a beadványt véleményezés végett továbbította Görgeihez. A tábornok március 4-én a következőket válaszolta:

./.. A hadügyminisztérium 4614. szám alatti rendeletére a csatolvány visszarekesztése mellett van szerencsém válaszolni: mikint Györfy [sic!] Imre úr akkor, mikor a magyar hazáért vívni dicső ugyan, de nehéz volt, — seregemet előttem ismeretlen okból elhagyta, tőlem ./.. alatti elbocsátó levelet nyervén.

Ki van a levélben nyilvánosan írva, mikint ő a magyar álladalom kedvezéseire e kilépte után nem fog számolhatni.

Mivégül felkérem Hadügyminiszter urat, mikint a ./.. alatti eredetjét [sic!] nevezett úrtól bekérni, — s válaszát annak értelmében méltóztassék kiadni; hogy ekkint folyamodó, s a hozzá hasonló lelkületű urak átlássák, mikint gyávaságuk felsőbb helyen sem legyeztetik, — és hogy orvosi bizonyítványokkal palástolt lelkük azon szemmel nézetik fenn is, — mint itt.⁶⁷

A hadügyminisztérium a térparancsnokság útján közölte Görgei válaszát Györgyfyvel. Erre adott felelete után, április 5-én a minisztérium továbbította a térparancsnoksághoz Györgyfy lemondási oklevelét. Györgyfy április 15-én betegsége elmúltára hivatkozva ismét kérte újraalkalmazását. Mészáros Lázár ideiglenes hadügyminiszter elutasította a kérést, mondván, hogy „folyamodó is azok közé tartozik, kik a magyar ügynek csak akkor és annyiban baráti, ha és amennyiben a körülmények kedvezők”. Györgyfy május 1-jén arra hivatkozva, hogy február 28-án saját elhatározásából jelent meg Debrecenben, ismét „illő tiszti rangban” kérte magát alkalmazni. Erre Mészáros kinevezte Györgyfyt hadnaggyá az 51. honvédszászlóaljhoz. 1849. május 9-től a kecskeméti újonctelepnél szolgált, a szabadságharc végén a 130. honvédszászlóalj főhadnagya volt.⁶⁸

Az önkényeskedő nemzetőr hadnagy

Kiss Kálmán 23 éves, római katolikus, nőtlen, Sáros megyei, orli születésű, zempléni önkéntes lovas nemzetőr hadnagyot Klapka még 1849 januárjában futárként küldte Görgeihez, de útközben Sáros megyében Semsey Vilmos szolgabíró letartóztatta, majd rögtönítélő bíróság által halálra ítélte. Kiss megszökött a fogásból, de mintegy 4000 pengő forint értékű készpénze, két lova, szekere és minden ruhája Semsey és Medveczky Antal által elkoboztatott. Kiss kártérítést kért az

67 MOL HM Ált. 1849:10889. [5277.] Mellette a vonatkozó iratok.

68 Bona, 1988. 244. p.

OHB-tól, s az március 3-án utasította Szemere Bertalan főkormánybiztost, hogy „mihelyt a harcviszonyok változtával Sáros megye az ellenségtől megtisztul, az érdekelt panaszt szigorúan megvizsgálni s a folyamodó kárának megtérítéséről intézkedni szíveskedjék”.⁶⁹ Kiss Kálmán 1849. március 10-én Büdszentmihályon egy Görgei nevében, Klempai Vilmos névre kiállított, általa hamisított nyílt rendelettel megjelent a Dessewffy grófi család tisztartójánál, és 2000 forint hadisarcot követelt tőle. Amikor a tisztartó ennek kiszolgáltatására nem volt hajlandó, azzal fenyegette meg, hogy a 4. (Sándor) huszárezred 300 emberével tér vissza, s 10 000 forintnyi kárt okoz velük. A helység előljárói gyanúsnak tartották viselkedését, ezért Szeremlei Györgynek, a szabolcsi szabadsapat főhadnagyának közreműködésével elfogták és Polgárra akarták kísértetni. Kiss Kálmán ezután szökni próbált, de elfogták, s átadták a katonai hatóságnak. Vallomásában elmondta, hogy Sáros megyében szenvedett kárát akarta pótolni a „schwarzgelb” Dessewffy birtokán. (A birtok tulajdonosa Dessewffy Emil gróf volt). „Folyó évi febr. 22-én Miskolcon voltam Görgei tábornok úrnál és kértem tőle Sáros megyei káromra nézve kártalanítást. Ő engem a Honvédelmi Bizottmányhoz utasított, melynek panaszomat előadjam, és melytől ügyem eldöntését várjam. Erre azt feleltem, ha ezt tudom, hogy ily úton kaphatom csak meg káromat, még akkor, midőn Sárosba egy szakasz huszárral a tábornok úrtól fentebb említett két Semsey és Medveczki elfogatására kiküldtettem, magamat a Semseyk [sic!] jószágából önhatalmilag kártalanítottam volna. Erre a tábornok úr azt felelte, hogy jó volt nem tenni, mert olyan tettesre főbelövés a büntetés”.

Görgei 1849. március 12-én Büdszentmihályról a következő utasításokat küldte Ensel Kálmán hadbírónak és Poeltenberg Ernő ezredesnek:

Kiss Kálmán ist zu übernehmen, unter strengen Bewachung zu halten und sogleich ein Standrecht über ihn abzuhalten, die dazu nötigen Dokumente folgen mit.
Das Jochtermin hat Herr Oberst Poeltenberg von seinen Division zu bestimmen.

Herr Oberst haben das Urteil (der kein Zweifel stattfinden kann) zu bestättigen, u[nd] gleich vollziehen zu lassen.⁷⁰

A Gózon Lajos őrnagy vezette hadbíróság Kiss Kálmánt kötél általi halálra ítélte, ezt Poeltenberg ezredes kegyelem útján főbelövésre változtatta. Görgei megerő-

69 MOL OHB 1849:2771.; HM Ált. 1849/16809.

70 HL 1848–49. 20/501c.

sította az ítéletet, s azt március 13-án reggel 5 órakor végrehajtották. Kiss temetési költségeit — két forintot — Görgei kézipénztárából utalványozta.⁷¹

Kegyelem az évfordulón

Február 18-án Guyon a hadseregi parancs következtében utasította Kompólyt Ágoston őrnagyot, egyenlítse ki a közte és a 13. zászlóalj tisztikara közötti egyenetlenséget, s tegyen jelentést a sikerről. Guyon magához hívatta a zászlóalj tisztikarát is, s miután a tisztek kinyilvánították ellenszenvüket Kompólyval szemben, megparancsolta, hogy mind Kompóly, mind a tisztek nyújtsák be írásban közléseiket. Ez február 19-én meg is történt. A tisztikar Kompólyt hibáztató nyilatkozatával minden tiszt egyetértett, kivéve Kékesy Mihály századost, zászlóaljparancsnokot.⁷² Február 21-én Guyon Sajószentpéterről jelentette a hadtestparancsnokságnak a történeteket. A tisztikar közléséből kiderült, hogy nemcsak Kompólyval elégedetlenek, hanem az őt korábban helyettesítő zászlóaljparancsnokkal, Kékesyvel is.⁷³ Ennek oka az volt, hogy Kékesy többször a legénység előtt pirongatta meg tisztjeit. Amikor pedig a tisztek kérték Kékesyt, hogy a jövőben tartózkodjon ettől, az február 13-án Szepsin kelt levelében közölte a zászlóalj tisztikarával, hogy „ha valaki megbántodnak [!] érzi magát, szabály szerint adja elő panaszát, ne pedig, mint árva gyermek, gyámatyja kezelése után induljon”, mert legközelebb hasonló esetben az illetőket „katonai törvény elejbe” állítja.⁷⁴ A zászlóalj tisztikara másnap Szilason írott nyilatkozatában kijelentette: miután Kékesy nem hajlandó meghallgatni méltányos panaszukat, „ha Kékesy zászlói parancsnok úr valamellikünket az arc előtt kíméletlenül és méltatlanul megrohanna, az ily megsértés egyiránt mind egyikünket fogja illetni, s előre is a személyesen megbántottnak, annak elbukása esetére pedig a többinek sorshúzás által lesz legszigorúbb kötelessége a tett meg-

71 HL 1848–49. 20/501. a-e. 51/39. — Az esetet némileg eltorzítva leírja *Görgey István* II. 39–41. p. Szerinte az illető (nem nevezi meg Kist) kormánybiztosnak adta ki magát, s egyszer már Sáros vármegyében hasonló önkényeskedései miatt elfogták, de akkor Görgei szabadon engedte, azzal, hogy még egyszer ne kerüljön a kezébe.

72 HL 1848–49. 14/281b-c. — A Kompóly és a tisztikar közötti feszültség okáról a forrásokban nem találtunk adatot.

73 HL 1848–49. 14/281a. Görgei febr. 14-i napiparancsában utasította Kompólyt, hogy adja át a zászlóaljparancsnokságot Keresztes Lajos nemzetőr őrnagynak. MOL Görgei-ir. 1. doboz. d. sz. A fennmaradt iratok szerint febr. 13-án és 19-én Kékesy volt a zászlóalj tényleges parancsnoka, 25-én pedig már Keresztes.

74 HL 1848–49. 14/281d.

sértés végett elégtételt követelni”.⁷⁵ A nyilatkozat valamilyen módon Guyon Richárd ezredes, hadosztályparancsnok kezébe került. Guyon magához hívatta a tiszteket, megkérdezte tőlük, hogy aláírásaikat sajátjuknak ismerik-e el? Amikor a tisztek igennel válaszoltak, Guyon közölte velük, „miképp szerette volna, ha ily kényes ügy, mely a katonai fegyelmet érinti, kezéhez bár soha el nem jut vala, de most már az írásbeli nyilatkozatot hallgatással nem mellőzheti, s kötelességében eljárni tartozván, azt a hadparancsnok Görgei tábornokhoz felterjeszteni kénytelen, aki azután a továbbiak iránt intézkedni fog”.⁷⁶ Guyon haditörvényszéki eljárás lefolytatását indítványozta, s ezt Görgei február 24-én el is rendelte.⁷⁷

Keresztes Lajos őrnagy, a zászlóalj parancsnoka február 25-én Nyékről a mezőkeresztesi főhadiszállásra küldte Ordódy István és Nagy Imre századosokat. Újházi Aladár, Graiziger Rudolf, Zöldi Antal, Parányi Frigyes főhadnagyokat, Hübner Miklós, Jaskula Antal, Szentpétery Pál és Horváth József hadnagyokat. Egyben közölte a fővezérséggel, hogy Szalay Ferenc hadnagy, élelmezési tiszt Miskolcon van, Duschek százados pedig azért nem mehet a főhadiszállásra, mert időközben őrnaggyá nevezték ki, s 22-én Debrecenbe utazott.⁷⁸

Február 26-án a VII. hadtest tábori hadbírósága kihallgatta Szalay Ferenc hadnagyot és Graiziger Rudolf századosot, majd március 4-én Egyeken Duschek Géza századosot, Újházi Aladár, Parányi Frigyes főhadnagyokat, 5-én Zöldi Antal főhadnagyot és Jaskula Antal hadnagyokat, 6-án Szentpétery Pált,⁷⁹ Hübner Miklós hadnagyot, 8-án Ordódy István és Nagy Imre századosot, 11-én Polgárdon Kékesy Mihály századosot, végül 13-án Nagyfaluban tanúként Csikász János és Nedeczky István főhadnagyot.⁸⁰ Március 14-én Tokajban vették fel a rendes vallatási jegyzőkönyvet, majd Müller János hadbíró elkészítette az oktató előadást (votum informativum). Eszerint a vádlottak harmadik fokú engedetlenség, „illetőleg az előjáró iránt tanúsított tisztelet megtagadása” vétkében marasztalhatók el. Súlyosbító körülménynek tekintette azt, hogy „többen összeszövetkeztek”, enyhítő körülménynek, „hogy a vádlottak ezen lépés által megsértett becsületüket helyreállítani kí-

75 HL 1848–49. 14/281e.

76 HL Tanulmánygyűjtemény. 1913. *Jaskula Antal*: Egy 1848/9-i honvéd emlékezéseiből. 10–11. p.

77 HL 1848–49. 14/281a., f., g. Görgei rendelete nincs az iratok között.

78 HL 1848–49. 14/281f.

79 Szentpétery vallomásának tetején márc. 26. szerepel, de ez nyilvánvaló tollhiba, hiszen márc. 15-én már az ítélet is megszületett.

80 HL 1848–49. 14/281g–t.

vánták”, s Kékesy százados „tetteleges megsértései következtében ehhez mintegy elégtételül fogtak”. A hadbíró ezután az eddig kiállt vizsgálati fogságon felül tíznapi porkolábfogsággal javasolta büntetni őket.⁸¹ A haditörvényszék tagjai közül a közemberek, az őrzetők, a tizedesek és Kramer őrnagy, elnök, egyetértettek a javasolt büntetéssel. Emellett voksolt maga a hadbíró is. Az őrmesterek és a századosok a kiállott 18 napi porkolábfogságon kívül további büntetést nem tartottak szükségesnek, a hadnagyok ezen felül 6 nap porkolábfogságot javasoltak. A március 15-én kimondott ítélet végül a hadbíró által javasolt, s a többség által elfogadott büntetést mondta ki. Görgői 1849. március 15-én Tokajban a következő záradékkal látta el az ítéletet:

Kegyelmezési jogomnál fogva a még hátralévő tíz napi fogságot elengedem, annál is inkább, mert az oktató szavazat irata szerint a vádlottak mintegy felhíva voltak a kemény bánásmód által, mi az igazság és jogosság korlátait túlhaladta: s jelen megkegyelmezésem hirdettessék ki.⁸²

Görgői az ítélet kihirdetése után magához rendelte a tiszteket, s Jaskula Antal visszaemlékezése szerint a következőket mondta nekik: „Önök háborús időben katonai fegyelem ellen elkövetett súlyos bűntényért haditörvényszék előtt állottak, s részben főbelövésre, részben pedig várfogságra ítéltettek, most az egyszer kivételes kegyelemből a hozott ítéletet feloldom, vegyék vissza kardjaikat, s menjenek vissza zászlóaljukhoz, de jegyezzék jól meg maguknak, ha még egyszer ily bűntényért haditörvényszék elé kerülnek, mindnyájukat főbelövetem; — jó éjt”.⁸³

Kékesy ekkor már nem volt a zászlóalj parancsnoka, így a tisztakar panaszáinak legfőbb oka is megszűnt. A zászlóalj március elejétől Tokajban állomásozott, s helyőrségi szolgálatot látott el. Később a Henryk Dembiński altábornagy parancsnoksága alatti felső-magyarországi (IX.) hadtesthez csatolták, s ennek soraiban harcolt a fegyverletételig.⁸⁴

81 HL 1848–49. 14/281u.

82 HL 1848–49. 14/281v.

83 Jaskula A.: i. m. 11–12. p. — Jaskula ugyanis — tévesen — azt írja, hogy a hadbírószág által „ellenség előtt fegyelem elleni lázítás és összeesküvés miatt, tiszti rangjainktól való lefokozás mellett ketten főbelövésre, a többiek pedig hosszabb várfogságra ítéltettünk”.

84 Jaskula A.: i. m.

A Szózat zeneszerzője

Bukovszky Péter őrnagy, a 14. honvédszászlóalj parancsnoka 1849. március 4-én, Tiszafüreden a következő jelentést intézte a VII. hadtest főparancsnokságához Polák Vilmos őrnagy, dandárparancsnok és Poeltenberg Ernő ezredes, hadosztályparancsnok láttatásával:

Egressy Benjamin főhadnagy és Nándory Pál alhadnagy urak a múlt hó 27-én történt ütközet alkalmával a csataterőről megszökvén; — alázatosan kérik a hadosztályparancsnokság, hogy ezen két tiszti helyeknek más alkalmas egyénekkel leendő betöltését megengedni méltóztassék.

Görgei március 18-án a következő háttérrel látta el a jelentést:

Ensel hadbíró úrnak oly utasítással, hogy Nándory Pált, ki a 45. számú hivatalos Közlöny és Egressy Benjaming, ki közhír szerint Debrecenben tiszti állásáról lemondott:

a haditörvény ama rendelete értelmében, mely szerint a katona, mindennemű vétségeiért, melyeket mint katona elkövetett, még lemondása után is feleletre vonható: haditörvényszék elébe idézze, s az idézvényt a hivatalos Közlönyben szokott módon közzétesse.⁸⁵

Egressy Béni főhadnagy 1849. március 2-án Ároktőről jelentette a 14. honvédszászlóalj parancsnokságának, hogy megromlott lábai „nem állhatják tovább a hadjárás sanyarúságait”, ezért lemond tiszti rangjáról. (Az életrajzi irodalom szerint Egressy láblövést kapott Kápolnánál).⁸⁶ A beadvány csak március 19-én, Mezőkövesden érkezett meg a zászlóaljparancsnoksághoz. Bukovszky ezt követően még aznap továbbította azt a fővezérséghez további intézkedés végett. Az iratot Mjk százados, segédtiszt továbbította Ensel hadbíróhoz.⁸⁷ Később április 5-én Nándory Debrecenben Mészáros Lázár hadügyminiszterhez írott beadványában szolgálatképtelenségére hivatkozva lemondott tiszti rangjáról. Mint írta, „Iglónál történt ütközet alkalmával a földre teríttettem az ellen lovassága által, s így történt, hogy egész divíziók ugyanazon a helyen történt átvonulása következtében lovak által összetapostattam. Mely alkalommal kiválólag egy ló hátam gerincére tapodván,

85 HL 1848–49. 15/440a.

86 Egressy, 130. p.; Bérczessi, 146. p.

87 HL 1848–49. 15/440., 15/440b.

mellemet össze zuszta [sic!], minek következése az, hogy mellem gyengesége miatt 100 lépést sem tehetek hosszab pihenés nélkül”. A hadügyminisztérium elfogadta a lemondást.⁸⁸

Március 18-án Görgei az ügyről jelentést tett Mészároshoz is:

Nándory Pál és Egressy Benjámin 14-ik honvéd zászlóaljbeli főtisztok a nevezett zászlóalj parancsnokának jelentése szerint a kápolnai ütközet alkalmával a csataterőről megszöktek.

Mielőtt törvényes megfenyítettetésük iránt a szükséges lépések megtétethettek volna: nem csekély megütközésemre, a hadügyminisztériumnak a Közlöny 45. számában A. H. 5020-5041-5086. számú rendelvénye szerint Nándory lemondása, — anélkül, hogy eziránt kérdés tétetett volna közvetlen előjáróságához — elfogadtatott. — S mint értésemre esett, Egressy Benjáminnak hasonlóan kiadatott az elbocsátási levele. Miután az osztály elnökének s a hadügyminisztériumnak a hadsereg előtt közzétett rendelvénye szerint a csataterőről gyáván megszökö főtisztok érdemlett büntetésük vételeül haditörvényszék elébe állíttatni parancsoltatnak:

s miután elbocsátási levelüket egyedül vétkes és hazug reábeszéléssel eszközölhették ki, — mert gyalázatos tettük tudtával a hadügyminisztérium semmi esetre sem bocsáthatta volna el őket büntetés nélkül —

ennélfogva őket, mint szökevényeket, következőleg az ország elnöke, s a hadügyminiszter nyilvános és közhírré tett rendelvényei ellen cselekvőket, április 4-én tartandó haditörvényszékre idéztettem. S felkérem a tisztelt Hadügyminiszter urat, mikint őket az esetre, ha Debrecenben tartózkodnának, mint szökevényeket őrizet alatt seregemhez küldeni méltóztatnék.⁸⁹

A minisztérium igazságügyi osztálya április 6-án írt a katonai és az elnöki osztályoknak. Az elnöki osztállyal tudatta, hogy Egressy és Nándory mindmáig nem érkeztek meg Debrecenbe; a katonai osztálytól pedig megkérdezte, hogy Egressy és Nándory lemondása az osztályigazgatóság tudtával és bejegyzésével történt-e? A katonai osztály április 9-én válaszolta, hogy Nándory március 5-én jelent meg Debrecenben, s nyújtotta be lemondását, amiről az oklevelet személyesen vette át. Egressyről csak azt tudni, hogy nem a 14., hanem a 13. zászlóaljhoz volt kinevezve, de egyik zászlóalj felterjesztett tisztí létszámában sem szerepel. Ennek okát a ka-

88 MOL H 84 Hadügyminisztérium. Igazságügyi osztály. 1849:1072.

89 MOL HM Ált. 1849:7196. „A hadügyminisztérium katonai osztályának oly megkéréssel, hogy e jelentés visszavárása mellett ide tudassa, vajjon bent érintett 14-d honvéd zászlóaljbeli főtisztok szolgálatból elbocsájtóvák-e vagy nem? — Debrecen, március 28-n 1849. — hadi igazságügyi oszt. főnök. — Meirhofer őrnagy, hadbíró”.

tonai osztály nem ismeri, mert a leköszönését sem a zászlóaljparancsnokság, sem maga Egressy nem jelentette.⁹⁰ Április 25-én Egressyt kinevezték zászlóaljához főhadnaggyá, s a még Ónodon lábadozó beteg szekérre ült, hogy bevonuljon alakulatához. Komáromig jutott, s bizonyosan tudjuk, hogy július elején már ott volt, mert a várban találkozott unokaöccsével, Egressy Ákossal, a 47. honvédszászlóalj főhadnaggyával. Egressy Ákos feljegyzése szerint Béni „még mindig szenvedőn, bepólyált lábbal feküdt egy zsúp szalmán az udvaron”. Itt, Komáromban írta meg a nevezetessé vált Klapka-indulót, s mint a II. hadtest zenekarának vezetője fejezte be a szabadságharcot. A kapituláció feltételei következtében büntetlenül távozhatott 1849 októberében az erődből.⁹¹

A légióparancsnok sebesülése

1848. december 28-án Bábolnánál a Görgey Kornél őrnagy vezette utóvédi dandár súlyos vereséget szenvedett a Franz Ottinger vezérőrnagy vezette cs. kir. lovasdandártól. Az ütközetben a 34. (Porosz) herceg gyalogezred 2. zászlóalja egyenlőtlen küzdelem után fogságba esett. A többi alakulat, köztük az 1848 november 6-án szervezett Német Légió megfutott. Parancsnoka, Peter Giron őrnagy elhagyta az alakulatot, s 1849 februárjától Nagyvárad központtal folytatta a légió szervezését.⁹² Görgei 1849. március 24-én Kerecsenden adott utasítást Ensel Kálmán hadbíróknak a Peter Giron elleni vizsgálat lefolytatására:

Nachdem der einstige Kommandant der deutschen Legion Giron des 7-te Armee-korps, vormals Armeekorps an der obern Donau, zu welchem er, in Folge des Herrn Praesidenten Kossuth [!] gehörte, während des Babilnaer Arriergarde Gefechte, verließ ohne sich zu melden, itzt [!] aber in Erfahrung gebracht wurde, daß derselbe Giron in Großwardein abermals als Kommandant der deutschen Legion existieren soll; so erhalten Sie den Auftrag, jene Mannschaft der deutschen Legion des 7-te Armee-korps, welche bei der Babilnaer Gefechte zugegen war, darüber gerechtlich zu vernehmen,

1-tes wenn sie ihrer dermaligen Kommandanten Giron zum letztenmal sehen

90 MOL HM Ált. 1849:9397. Egressyt valóban a 14. honvédszászlóaljhoz nevezték ki, de már okt. 23-án áthelyezték a 13. honvédszászlóaljhoz, hadnagyi rangban. Az iratok tanúsága szerint azonban az áthelyezésre ténylegesen nem került sor.

91 Egressy, 131. p., Bérczessi, 146–148. p.

92 Böhm, 194–212. p.; Sitzler, 1–73., 88–93. p.

2-tes was sie von der Art und der Veranlassung seiner eigenmächtiger Entweichung wissen, und vor Gericht vorbringen können.

3-tes Was ihnen sonst auch von seinen späteren Thun und Lassen bekannt sei.⁹³

Ensel még aznap kihallgatta a német légióból Jakob Noway hadnagyot, Johann Reidel, Leopold Rausch őrmestert, Kariger Rudolf, Georg Ferstl, Heinrich Werle, Karl Schumann tizedest, David Wolmuth, Rudolf Trabeck, Lopitz István, Markus Rima, Ignatz Beßl, Karl Stande, Johann Hermann közvitézeket, s vallomásaikat még aznap felterjesztette Görgeinek. A vallomásokból kiderült, hogy Giron a Bábólnára érkezés után reggelizni ment, s eközben érkezett a hír, hogy az ellenség megtámadta a települést, mire a légionisták menekülni kezdtek Igmánd felé. Giron itt bekötött fejjel fogadta őket, s előbb lehordta őket gyávaságukért, majd azt állította, hogy két dzsidással viaskodva megsebesült a fején, de a sebét megmutatni nem akarta. (Az egyik tanú látta Giront leesni a lováról, de a párviadalról nem tudott). A többség itt, néhányan Bánhidán látták utoljára. Giron Bánhidán kocsira szállt, s elhagyta az alakulatot. Ugyanezt tette mindegyik tiszt is, akik csak Pesten csatlakoztak vissza a légióhoz.⁹⁴ Május 23-án Görgei Budára rendelte Giront, majd másnap August Thomsdorff őrnagyot bízta meg a légió parancsnokságával. Június 4-én igazolásra szólította fel Giront, hogy miért hagyta el a hadsereget Bábólnánál, s miért gyalázta Kőcson a magyar kormányt. A közel egy hónapig elhúzódó eljárás végén Giron július 1-jén kérte elbocsátását a magyar hadseregből. A főváros kiűrtése miatt azonban az elbocsátó okirat kiadására csak július 25-én Szegeden került sor. Szegény Giront azonban már ez sem menthette meg: a szabadságharc után a cs. kir. hadbíróság a bécsi forradalomban való részvételéért, a német légió szervezéséért és általában 1849. április 14., a trónfosztás utáni ténykedéséért halálra ítélte, s október 20-án a szabadságharc két másik külföldi katonájával, a lengyel Mieczyslaw Woroniecki ezredessel és Karol d'Abancourt századossal együtt kötél által kivégezték.⁹⁵

93 HL 1848–49. 18/302a.

94 HL 1848–49. 18/302b.

95 *Böhm*, 212–215. p., *Sitzler*, 94–111. p. A Giron elleni 1849. júniusi hadügyminisztériumi vizsgálat iratanyagát l. MOL HM Ált. 1849:21779. (Az idézett szerzők egyike sem használta).

A békeszolgálat hátrányai

Görgei 1849. március 14-én Tokajból a következő jelentést intézte Mészáros Lázár hadügyminiszterhez:

Midőn a 10-ik huszárezred szeptemberben Pestnek utazott, Szikszay főhadnagy (jelenleg őrnagy) saját kérelmére a kassai toborzási parancsnoksághoz vezényeltén hátramaradt, és ezredéhez Parndorfróli elvonulásunk után jött vissza.

Jan. 3-iki estvén az ezred Pestre ért, és parancsot kapott 4-én délutáni 2 órakor elindulásra készülni az Új térre felállani. A legénység megjelent, hanem a két osztállyal csupán 8 tiszt jött elő — 16 tiszt elhagyta az ezredet anélkül, hogy annak legkisebb okát adta volna. Végre megjelentek ők is, hanem gyalog és kard nélkül, s magokat betegeknek mondták; Szikszayt a híven maradt tisztek felszólították és kérték, hogy mint magyar, ne hagyja el ezredét e szorongatott állapotban, — felelete volt: hogy őt Kypke alezredes a tartalék századhoz rendelte.

Miután azonban Kypke mint cselszövő volt mindenki előtt ismeretes, — a tisztek újólág felszólították Szikszayt, ne tekintene egy oly parancsnok rendeletére, ki ezredét elhagyva, betegség színe alatt hátramaradt: és az esetre, ha mindezek ellenére Szikszay úr elhagyná az ezredet, mint magyar — gyáva gaznak fog nyilváníttatni; mire ő megígérte, hogy csak lovát nyergelteti meg, s jön — és mégsem jött és csak most — március 9-én — jelentkezik, mint őrnagy.

Miből kitetszik, miszerint ezen úr vagy nem akart a jó ügyért küzdeni, vagy nincs benne elég lelkielő, a jelen kétesebb körülmények kitartására.⁹⁶

A hadügyminisztérium március 17-i válaszában közölte: a Szikszay-féle eljárásból „kifolyó új kompromissziója a hadügyminisztériumnak megint következménye azon hibázhatlannak vélt ügyvezetésnek, mely elégli, ha a tényeket az egyik rész tudja, és a másik rész (mely talán az eldöntő igazság és törvény szerint) mellőzhetőnek tartatik”. Ha Szikszay Tamás tetteit időben jelenti, „úgy ő kapitány marad vagy eleresztetik”. Így azonban mindaddig nem intézkedhet, „míg valakinek rossz viselete a legrövidebb méltányos úton be nem bizonyíttatik”. Szikszay tagadja Görgei vádjait. Görgei szólítsa fel az ügyben nyilatkozatra az ezred tisztjeit, s ezek alapján hozza meg a hadügyminisztériumhoz felterjesztendő ítéletét.⁹⁷ — (Szikszayt még február 14-én terjesztette fel őrnagyi kinevezésre a hadügyminisztérium az OHB-nak, s Kossuth február 15-én megerősítette a kinevezést. A hadügyi-

96 MOL HM Ált. 1849:6843. Másolata, márc. 15-i dátummal. MOL Görgei-ir. 1. doboz.

97 MOL HM Ált. 1849:6843.

nisztérium a kinevezésről február 16-án értesítette a feldunai hadtest parancsnokságát).⁹⁸

A Kmety-hadosztály Üchtritz-dandárának tisztikara március 20-án, Mezőkövesden bizottmányi vizsgálatot folytatott le Szikszay Tamás őrnagy ügyében. A bizottmány elnöke Üchtritz Emil őrnagy, tagjai Mikovényi Károly őrnagy, Hollán Hugó, Virágh Gedeon és Földváry Albert százados és Müller Ede hadbíró mint jegyző vettek részt. A bizottmány a 10. huszárezred tisztikarából kihallgatta Károlyi Pál, Wieder Károly Pál, Vathay Barnabás századost és Keiblinger János és Csicsery Antal főhadnagyot. Károlyi, Wieder és Csicsery azt vallották, hogy Szikszay január 4-én Pesten megígérte: csak felkötí a kardját és nyergeltet, s aztán követi társait. Vathay csupán Károlyitól hallotta, hogy Szikszay betegség színe alatt hátramaradt. Keiblinger szerint Szikszay elmondta neki, nem szándékozik elhagyni az ezredet, de a tartalék századhoz rendelték. Wieder kijelentette, hogy mivel Szikszay becsületszavát megszegte, „most mint előjárónk az ezrednél, be nem léphet”. Vathay szerint is szükséges Szikszay ügyének kivizsgálása. A vallomásokat Kmety március 20-án Mezőkövesdről felterjesztette Görgeinek. Görgei 1849. március 24-én Kerecsendről a következő utasítással küldte vissza az iratokat Kmetyhez:

Szikszay 10-dik huszárezredbeli őrnagy úr az ide rekesztett vallomási jegyzőkönyvekben azzal vádoltatik, hogy ő, Pesten keresztül vonulásunk alkalmával (midőn Kypke alezredes és hasonérzelmű társai azon törekedtek, hogy az egész tisztikar s utána a vitéz legénység is felbomoljék) fölszólíttatván derék vitéz magyar bajtársai által, az ezrednél további maradásra becsületszavát lekötötte volna, hogy ő az ezredet el nem fogja hagyni, — s mégis elhagyta s így tehát szavát be nem váltotta.

Szikszay őrnagy úr azzal mentegeti magát, hogy neki nyílt parancsolata lett volna alulírottól, mi következtében az ezredet odahagyni kénytelenítettet.

Igenis, hogy azon parancsolatot alulírottól megkapta volt Szikszay őrnagy; de akkor hát hogyan merészelhetett az őrnagy úr megígérni [!], hogy ő megmarad az ezrednél? — s mi okból tette ő azon hamis ígéretet?

Ezen kérdések tisztában hozatalára szíveskedjék alezredes úr nevezett őrnagy urat egy részrehajlatlan főtisztokból összeállított bizottmány előtt haditörvényszékieleg megvallatni — az illető főtiszt urakat ha szükségesnek látszik, szembesíttetni (konfrontieren) s az eredményről ide jelentést tenni.⁹⁹

98 MOL HM Ált. 1849:3076., 3377.

99 MOL Görgei-ir. I. doboz. Mellette a bizottmányi ülések jegyzőkönyve és Kmety kísérfirata.

A Kmety-hadosztály tisztikara március 25-én, Maklárán újabb bizottmányi vizsgálatot folytatott le Szikszay ügyében. A bizottmány elnöke Kmety György alezredes, tagjai Gergely János alezredes, Pongrácz László, Üchtritz Emil, Mikovényi Károly őrnagy, Ádám Ferenc százados és Müller Ede hadnagy mint jegyző voltak. A bizottmány kihallgatta Szikszayt és a 10. huszárezred tisztikarából Károlyi Pál és Wieder Károly Pál századost. Szikszay itt elmondta: Pesten csak arra kötelezte magát, hogy hű marad a hazához, arra nem, hogy az ezredet nem hagyja el. Ezt már csak Görgői rendelete miatt sem tehetette. A rendeletet ugyan megmutatta a többieknek, de azok nem olvasták át, kivéve Pongrácz István századost. Ezt követően Károlyi és Wieder megismételték: Szikszay szavát adta, hogy követi az ezredet. A bizottmány megkérdezte Szikszayt: amikor felkereste Görgőit, s megkérdezte tőle, hogy az ezrednél maradjon-e vagy a rendeletét teljesítse, megmondta-e a tábornoknak, hogy Kypke alezredes és 16 más tiszt leköszönt. Szikszay nemmel válaszolt, mondván, hogy Kypke lemondásáról ekkor még nem tudott. — Szikszay április 15-én Ipolyságon a VII. hadtest parancsnokságához írott beadványában röviden összefoglalta ügyét. Eszerint január 4-én Görgői rendeletéből Pestről Kiskunfélegyházára ment a tartalék századhoz azzal a feladattal, hogy „egy huszárcsapatot fölszerelvén, vélek a feldunai sereghez csatlakozzam”. E megbízásának eleget is tett, ám visszatérésekor tisztársai állítólag azért, mert nem bízott a magyar ügyben, s azt elhagyta, feljelentették. Március 17-én megjelent Mészáros hadügyminiszter előtt, aki felolvasta az ellene szóló vádakat, amelyeket ő igazságtalannak vallott. Ezután haditörvényszék elé rendelték, de az eljárásra mindeddig nem került sor. Kéri tehát a hadtestparancsnokságot, hogy becsülete helyreállítása érdekében „ügyemet a vett rendelet szerint a törvényszék eleibe, vagy penig a hadügyminisztérium igazság kiszolgáltatási osztályához” mielőbb terjessze fel. A hadtestparancsnokság az ügyet ad acta tette.¹⁰⁰ Április közepétől Szikszay a VII. hadtest törzsparancsnoka volt, majd július közepén áthelyezték a tartalék hadosztály lovasságához. Világosnál tette le a fegyvert, majd öt év várfogságra ítélték. Az 1850. február 27-én kimondott ítéletet azonban két hét múlva, március 14-én már a kegyelem követte. Ung megyei gazdálkodóként, 1886-ban Ungváron halt meg.¹⁰¹

100 HL 1848–49. 21/532.

101 Bona, 1987. 311. p.

Rövidítések jegyzéke

1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
Görgei-ir.	MOL H 115 Görgei Artúr iratai.
Görgey-lt.	MOL P 295 A Görgey-család levéltára, Görgei Artúr gyűjtemény.
HL	Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
HM Ált.	MOL H 75 Hadügyminisztérium, Általános iratok.
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
OHB	MOL H 2 Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
<i>Bona, 1987</i>	<i>Bona Gábor</i> : Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2. kiad. Bp., 1987.
<i>Bona, 1988</i>	<i>Bona Gábor</i> : Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.
<i>Görgey István I–III.</i>	<i>Görgey István</i> : 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és czek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I–III. köt. Bp., 1885–1888.
<i>Egressy</i>	<i>Egressy Ákos</i> : Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharcz idejéből. Bp., é. n. [1893]
<i>Bérczessi</i>	<i>Bérczessi B. Gyula</i> : Tollal — lanttal — fegyverrel. Egressy Béni élete és munkássága. Bp., 1986.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
<i>Karsa</i>	<i>Karsa Ferenc</i> : Karsa Endre zempléni önkéntes nemzetőr levelei a feldunai táborból és a táborozást megelőző eseményekről. In: Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez, 11. (1905)
<i>Böhm</i>	<i>Böhm Jakab</i> : A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban. In: HK, 83. (1970)
<i>Sitzler</i>	<i>Katrin Sitzler</i> : Solidarität und Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849. Osnabrück, 1980.

FILIPPOV SZERGEJ

OROSZ TÖRTÉNELEM HOLLYWOODI FELDOLGOZÁSBAN¹

Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics kétkötetes munkája jelentős vállalkozás. Megértése, de még inkább jelentőségének megfelelő értékelése nem egyszerű feladat, erről tanúskodik Hahner Péter „gyors” recenziója is az *Élet és irodalom* hasábjain. A recenzens, akinek — amennyire ez számunkra ismeretes — nem szakterülete az orosz történelem, gyakorlatilag semmit sem szólt a könyv tartalmáról, csupán a könyv kiadástörténetének ismertetésére és általános méltatására szorítkozott. Véleménye szerint a magyar olvasó „végre hiteles”, „modern, részletes, nem kommunista szellemiségű összefoglaló történelmi feldolgozást” kap kézhez Oroszország történetéről.² Ami *Az Orosz Birodalom története* címen megjelent első kötetet illeti, úgy ez valóban „részletes” munka, ugyanakkor „hitelesnek” és „modernnek” csupán jelentős fenntartásokkal nevezhető, még annak ellenére is, hogy szerzője (és a második kötet társszerzője, Alekszandr Nyekrics is) „a legtekintélyesebb nyugati kutatóközpontokban összegezhették élményeiket és tanulmányaikat”.³ Sőt mi több, még azt az állítást is meg merjük kockáztatni (és a későbbiekben részletesen is alátámasztjuk), hogy helyenként Heller értékelései és logikája — horribile dictu — igen kevésbé különböznek az ún. „kommunista szellemiségű” történetírás értékeléseitől és logikájától. Az elsiertet és megalapozatlan dicséret csupán kárára lehet mind magának a könyvnek, mind az olvasóknak, mivel a túlzottan dicsérő értékelés olyan várakozásokat és elvárásokat ébreszt, amelyeknek a vizsgálat tárgyát képező munka nem képes megfelelni. Hogy a későbbi csalódásokat elkerülhessük a könyvvel kapcsolatban, világosan kell látnunk a mű erőseit, de ami még fontosabb, hiányosságait is. Más szóval, a reklámozó dicséret helyett sokkal hasznosabb, ha Mihail Heller munkáját lényegi, tartalmi elemzésnek vetjük alá, amire az alábbiakban kísérletet is teszünk.

-
- 1 *Heller, Mihail*: Orosz történelem. 1. köt. *Az Orosz Birodalom története*. Ford.: Balogh Magdolna, Páll Erna. Osiris–2000. Bp., 1996. 667 p.
 - 2 *Hahner Péter*: Az orosz történelemről, hitelesen — végre! In: *Élet és Irodalom*, 1997. március 28. 15. p.
 - 3 Uo.

1. Szándék és megvalósítás

Először is nézzük meg, hogyan jellemzi munkáját maga a szerző. A 2000 című folyóiratnak adott interjújában Mihail Heller a következőképpen foglalja össze a könyv alapkoncepcióját: „Azt akartam, hogy könyvem ne csupán eseménytörténet és ténytörténet legyen, hanem egyúttal interpretációtörténet is: nagyon fontos volt a számomra, miként formálódott történeté a vizsgált időfolyam eseménysora az orosz történészek — Kljucsevszkij, Szergej Szolovjov vagy Nyikolaj Karamzin — írásaiban. Az ő történelemértelmezésük mindvégig egyfajta prizmaként van jelen a könyvben”.⁴ Megpróbáljuk pontosabban meghatározni Heller szövegének viszonyát a nagy elődök által létrehozott szövegekhez. Az olvasó emlékezetébe idézzük, hogy Karamzin, Szolovjov és Kljucsevszkij történeti munkái, minden konceptuális különbözőségük ellenére is, rendelkeznek egy nagyon fontos közös vonással: ezek a munkák a források sokéves és fáradságos tanulmányozásán alapulnak, amelynek Karamzin több mint húsz évet szentelt, Szolovjov és Kljucsevszkij pedig tudatosan egész életét. Ezzel ellentétben — amennyire ez számunkra ismeretes — Mihail Heller nem foglalkozott speciálisan az 1917 előtti Oroszország történetével, és ahogyan ezt a későbbiekben látni fogjuk, nem is tájékozódik biztonságosan a források között, sőt nem is igen támaszkodik rájuk. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy a szerzőt láthatóan maga alá temeti a nagy elődök által felhalmozott hatalmas tényanyag, és közvetlen függésbe kerül tőlük. Heller nem csupán figyelembe veszi Karamzin, Szolovjov és Kljucsevszkij történelemértelmezését, hanem tőlük kölcsönzi a tényanyag döntő részét is, továbbá e tényanyag előadásmódját és az egyes történeti problémákra vonatkozó nézeteket is. Ebben az értelemben Heller munkája nyilvánvalóan kompilatív jellegű (különösen nyilvánvaló és állandóan érezhető Kljucsevszkij hatása).

Maga a szerző sem tagadja, hogy *Az Orosz Birodalom története* elsősorban „eseménytörténet”. És valóban, nem nehéz észrevenni, hogy nem a „magyarázó”, hanem az „elbeszélő” történetírás egyik termékével van dolgunk. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a szerző egyértelműen előnyben részesíti a politikatörténetet és a diplomáciatörténetet, és nem szívesen tárgyalja a gazdasági, kulturális vagy egyháztörténeti kérdéseket (és éppen ezen a területen véti a legtöbb hibát is). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a könyvben ne találkoznánk semmilyen értelmezési kísérlettel. Ahogyan az ilyen esetekben lenni szokott, az interpretáció feloldódva van jelen magában az elbeszélésben, az elbeszélés retorikai megformálásában, a szerző megjegyzéseiben és értékeléseiben stb. Megközelítőleg a szöveg 90

4 Beszélgetés 2000-ben Mihail Heller történésszel. In: 2000, 1997. április. 6. p.

százalékát teszi ki az orosz történelem elbeszélése, míg a „konceptuális” elemek aránya 10 százalékra tehető. A szerző koncepciójáról és a tényekhez való viszonyáról a későbbiekben még szólunk, de mindenekelőtt részletesebben szeretnénk szólni a szerző által *Az Orosz Birodalom történetében* alkalmazott történelmi elbeszélés néhány sajátosságáról.

2. Heller történeti elbeszélése

Ahogy már fentebb említettük, ez a történeti elbeszélés jelentős mértékben támaszkodik az említett három XIX. századi orosz történész munkáiban található tényanyagra és nézetekre. Ezt mutatják Heller hivatkozásai is ezekre a művekre, de ezek a hivatkozások messze nem fejezik ki a kölcsönzés valódi mértékét. A történeti munkát író történész elvben két lehetséges utat követhet. Amennyiben könyvét népszerűsítő céllal írja és az „érdeklődő olvasóközönseget” veszi célba, úgy általában lemond a hivatkozások szerepeltetéséről, amelyeknek ugyanakkor kötelezően helyet kell kapniuk a szakembereknek is szóló tudományos jellegű munkákban. Sajnálatos módon az elbeszélés módját tekintve Mihail Heller munkájában egyfajta „öszvér megoldással” találkozhatunk: vannak hivatkozások, de korántsem minden olyan helyen, ahol pedig elvárható lenne. Ez vonatkozik mind a forrásokra, mind a szakirodalomra való hivatkozásokra. Így például nem tudjuk meg, honnan származik Szvjatoszlav Leon Diaconostól származó leírása (24. p.),⁵ mi a Michael Psellos-idézet forrása (35. p.), több esetben hiányzik az orosz krónikákra való hivatkozás (45., 46., 53., 72. p. és számos más helyen). Az olvasó többször találkozhat „névtelen szerzőkkel”, akiket olyan általános kifejezések jellemlenek, mint „a 19. századi történész” (53. p.), a „a szovjet történész” (69. p.), „a cári életrajzírója” (252. p.), továbbá hiányzik mindenfajta utalás Karamzin (79. p.), Kosztomarov (73. p.), Kljucsevszkij (42., 46., 80. p.) munkáira, és a felsorolást még lehetne folytatni. Itt nem csupán arról van szó, hogy Heller bizonytalannak tűnik munkája műfajának megválasztásában, hanem arról is, hogy meglehetősen szabadon bánt az „idegen” szövegekkel, különösen az elsődleges forrásokkal. A források információi, a különböző szerzőktől és magától Hellertől származó vélekedések az elbeszélés egyetlen masszájává keverednek össze. Ez a kaleidoszkopikus információtömeg szinte ránehezedik az olvasóra, akinek ugyanakkor nem mindig van meg a lehetősége arra, hogy eligazodjon benne. Néha maga Heller sem

5 Itt és a továbbiakban Heller könyvére az oldalszám zárójelben történő megadásával hivatkozunk.

képes erre. A figyelmes olvasónak feltűnhet például, hogy *Az Orosz Birodalom története* szerint Vlagyimir fejedelem, Oroszország megkeresztelője, kétszer vette fel a kereszténységet: 988-ban (29. p.) és 989-ben (27. p.). Ezen ellentmondás okát, véleményünk szerint, nem nehéz fellelteni: az első évszámot az orosz krónikaíró említi, aki Herszonsz bevételét és a kereszténység felvételét a 988. esztendőre helyezte. Ez a datálás hagyományos és általánosan elfogadott, és erre alapozva ünnepelték meg 1988-ban a kereszténység oroszországi felvételének ezeréves évfordulóját. Ugyanakkor az események más források bevonásával történő tudományos rekonstrukciója arra az eredményre vezetett, hogy Herszonsz bevétele 989-ben történt. Heller ezt a rekonstrukciót ismertetve (természetesen a megfelelő hivatkozás nélkül) — abból kiindulva, hogy Vlagyimir megkeresztelkedése közvetlenül Herszonsz bevétele után történt — a megkeresztelkedést automatikusan 989-re datálja, két oldallal később viszont, erről megfeledkezve, a krónikaírótól származó hagyományos datálást közli. Így az olvasó Oroszország megkeresztelkedésének két évszáma közül is választhat. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a „hit kiválasztásának” folyamatát Heller közvetlenül a krónika alapján ismerteti, mindenfajta forráskritika és tudományos kommentár nélkül, mintha nem venné észre a krónikai elbeszélés nyilvánvalóan mondai jellegét, amelyre a történettudomány már régen felhívta a figyelmet. Így jelen esetben a Heller-féle elbeszélés egyvelegében a krónikai forrás elbeszélése egy szintre kerül a tudományos rekonstrukcióval, ráadásul ehhez még kronológiai zavar is társul.

Az Orosz Birodalom történetében alkalmazott elbeszélői módszer másik jellegzetessége, hogy Heller elbeszélésébe befoglalja más szerzők nézeteit, értékeléseit és következtetéseit is az orosz történelem különböző vitatott kérdéseire vonatkozóan. Elvben ez az eljárás igen hasznos is lehetne, de a jelen esetben nyilvánvaló, hogy Heller az általa felhozott különféle vélekedéseket és hipotéziseket meglehetősen önkényesen, tudományos értéküktől, megalapozottságuktól teljesen függetlenül választja ki. A tudományos munkák eredményei együtt szerepelnek publicisták és költők kijelentéseivel, valamint a politikusok (pl. Sztálin) „bölcslátásaival”. A szerző művében úgy talál az olvasó számára jó néhány abszurd feltételezést, mintha azok valóban komoly elemzés és vizsgálat tárgyát képezhetnék. Ennek példája lehet a szerző érdeklődését felkeltett vita (?) arról, vajon milyen volt a XI. században élt Ilarion metropolita patriotizmusa, orosz, ukrán vagy esetleg varég? „A régi orosz irodalom egyik kutatója Ilariont ruszinnak nevezi” — fejezi be Heller jelentőségteljesen a „hipotézisek” felsorolását, abban a tudatban hagyva az olvasót, hogy ez a „kérdés” továbbra is „élénk vita tárgyát képezi” (36. p.). Természetesen a XI. században nem voltak semmiféle ukránok, ahogyan nem voltak semmiféle oroszok sem a szó mai értelmében, úgyhogy ez az egész „vita”

mondvacsinált, és semmilyen érdeklődésre nem tarthat számot, mivel híján van mindenfajta tudományos jelentőségnek. Viszont a krónikaírónak, Hellerrel ellentétben, világos elképzelése volt Ilarion származására vonatkozóan. Éppen a krónikaíró és nem a „régiorosz irodalom egyik kutatója” volt az, aki Ilariont „ruszinak” nevezte.⁶ De mit is jelent ez a szó? Egyszerűen a mai „ruszskij”, vagyis az „orosz” szónak megfelelő óorosz alak, és magyarra semmiképpen sem fordítható „ruszinak”, amelynek jelentése a mai magyar nyelvben egészen más. A krónikaíró számára fontos volt annak hangsúlyozása, hogy Ilarion Rusz szülötte, és nem pedig görög. A Heller figyelmét olyannyira felkeltett „vita” megoldása ilyen egyszerű. Teljesen értelmetlenek a szerző által idézett azon megállapítások is, hogy „az *Ének Igor hadáról* főhősének Rusz határait tekinthetjük” (50. p.), valamint hogy Kurbzskij „eszméiben gyökerezik a későbbi orosz liberalizmus hagyománya” (147. p.), és a példákat még hosszasan sorolhatnánk. A szerző, miközben az olvasót a legkülönbözőbb vélemények ismertetésével halmozza el, ezekhez a véleményekhez általában semmiféle kommentárt sem fűz. Természetesen ezt meg lehet indokolni a szokásos érveléssel: a történész az olvasóra bízta, hogy maga igazodjon el a különféle vélemények között. De ne csapjuk be magunkat: az orosz történelem valamennyire is komoly ismerete nélkül ezt megtenni lehetetlenség, ezért az olvasók előtt minden bizonnyal rejtve marad a számukra felkínált vélekedések valódi értéke.

A szerző elbeszélésmódjának belső ellentmondásairól már szóltunk és szólunk még, most a szövegben nemegyszer felbukkanó fölösleges ismétlésekre szeretnénk néhány példát felhozni. Talán a feledékenységgel magyarázza, de Heller gyakran megismétli az általa korábban mondottakat. Kétszer értesülünk II. Katalin „Utasításának” és Montesquieu és Beccaria műveinek kapcsolatáról (350., 355–356. p.). Az obszcina kérdését érintve a szerző — még hozzá gyakorlatilag megegyező kontextusban — egy rövidebb és egy hosszabb változatban idézi ugyanazt a részt Tkacsov Engelsnek címzett leveléből (468., 500. p.). Érdekes megfigyelni, hogy a magyar szövegben Marx és Engels műveire az első esetben a szovjet (492. p.), a második esetben viszont a magyar kiadás alapján történik hivatkozás (541. p.), így az sem meglepő, hogy emiatt Tkacsov levelének ugyanaz a sora a magyar fordításban különbözőképpen hangzik. Különleges esetekben a szerző akár háromszoros ismétlésekbe is bocsátkozik: így például Kijev Andrej Bogoljubzskij csapatai által

6 „Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ русина [...]”. Повесть временных лет. In: Памятники литературы Древней Руси. XI–начало XII века. Москва, 1978. 168. p.

történt feldúlása annyira megragadta a figyelmét, hogy ezt háromszor is szerepelteti művében (44., 52., 55. p.).

Összességében az a benyomásunk alakulhat ki, hogy *Az Orosz Birodalom történetének szerzője* nem túlzottan sikeresen birkózott meg a szöveg felépítésének feladatával, és nem volt képes megfelelőképpen átgondolni, „kitisztítani”, kiiktatni a szövegből a befogadást zavaró ellentmondásokat és hibákat. Ez utóbbiakat ugyanakkor semmiképpen sem írhatjuk csupán a szöveg elégtelen kidolgozottságának terhére. A könyv számos hiányossága a legszorosabb kapcsolatban áll a szerzőnek az orosz történelemről kialakított koncepciójával, amelyet az alábbiakban részletesebben is vizsgálat alá szeretnénk venni.

3. A szerzői koncepció: a birodalmi fejlődés „leleplezése”

Mivel a szerző kompilatív jellegű művet hozott létre, koncepciója nem szakmai, hanem nyilvánvalóan ideológiai alapokon nyugszik. Saját állítása szerint az orosz történelem újragondolásához „az Orosz Birodalom romjain létrejött szovjet impérium bukása” szolgált indítékul számára. „Az orosz múltra — írja — most úgy tekinthetünk, mint egy birodalom születésének, fejlődésének, virágzásának, majd bukásának történetére. A teljhatalmú monarcha által irányított, s a meghódított területeket és a csatlakozó nemzeteket egyaránt magába foglaló birodalmi állam fogalma segítségével követhetjük nyomon azt az eszmét, amely az ország bel- és külpolitikáját, társadalmi berendezkedését és erkölceit egyaránt meghatározza” (6. p.). A szerző eszmefuttatásainak középpontjában álló „birodalmiság” kategóriája nyilvánvalóan negatív töltettel rendelkezik, ebből következően a szerző történelmi elbeszélésmódja is kritikai, „leleplező” jelleget ölt. Nem nehéz észrevenni, hogy a szerző a „birodalmiság” központi kategóriája köré, tőle elválaszthatatlanul, mintegy kiegészítő „alkategóriákként” csoportosítja az összes, általa az orosz történelemben észlelt negatív jelenséget: az uralkodó korlátlan egyszemélyi hatalmát, az állandó hódításra való törekvést,⁷ az egyház állami elnyomását, a kizárólagosság-tudatot és az ezzel összefüggő xenofóbiát és „nyugatellenességet” — a sort még lehetne folytatni. Heller, amennyiben észleli valamelyik negatív jelenség, „alkategória” jelenlétét, úgy véli, hogy ezzel egyúttal tetten érte a birodalmi eszmét is, amely — véleménye szerint — ezekben az alkategóriákban testet ölt.

7 Heller központi tétele rendkívül egyszerű: „Az egyeduradalom megköveteli a terület, a birtokok kiterjesztését, más szóval: impériumot igényel, amelynek önmaga fenntartására és megőrzésére egyeduradalmi hatalomra van szüksége” (74. p.).

Tagadhatatlan, hogy ezek a jelenségek megfigyelhetőek voltak az orosz történelem folyamán, és már a múlt században felkeltették a tudósok érdeklődését.⁸ A kérdés csupán az, vajon alkalmasak-e ezek a jelenségek ilyen „ideológiai” összekapcsolásban arra, hogy leírják az egész orosz történelmet.

Heller koncepciójában a legnagyobb problémát mindenekelőtt a kronológiai felosztás kérdése jelenti. Ha valóban igaz, ahogyan ő maga írja, hogy a Rusz „már a 15. század óta, meg-megtorpanva bár, de a fő iránytól el nem térve haladt a birodalommal alakulás felé”, akkor nem egészen világos, hogyan vonható be az orosz történelem első fél évezrede a „birodalmiság” koncepciójába. Azok a tények, amelyeket maga Heller szerepeltet munkájában, világosan mutatják, hogy a Kijevi Rusz a fejedelemségek laza konglomerátuma volt,⁹ és ezen fejedelemségek önállósodási törekvéseit csupán ritkán és rövid időre sikerült leküzdeni. Ily módon a kijevi állam igen messze állt attól, hogy „birodalom” legyen abban az értelemben, ahogyan ezt a fogalmat Heller értelmezi. Ugyanakkor ez a legkevésbé sem akadályozza a szerzőt abban, hogy a „Rurik-dinasztia birodalmáról” írjon, sőt ezt a címet viseli a Kijevi Rusznak szentelt egész első fejezet is (9. p.). A szerző állandó törekvése, hogy igyekszik az orosz történelem kezdeti időszakát „belepréselni” az általa felállított „birodalmi teleológia” szűk keretei közé, ha pedig ehhez hiányoznak a megfelelő tények, akkor Heller azokat saját fantáziájának termékeivel helyettesíti. Így például a szerző véleménye szerint Vlagyimir fejedelem a kereszténység felvételével „kinyilatkoztatta, hogy a Kijevi Rusznak új, magas rangja van” (29. p.) Mivel hivatkozás — szokás szerint — itt sincs, az olvasó nem tudhatja meg, mikor és hol történt ez a „kinyilatkoztatás” és mi ez az „új rang”, de az a homályos benyomás alakulhat ki benne, hogy itt a birodalmi rangról van szó. A szerző azt is megpróbálja sugallni, hogy legalább néhány kijevi fejedelem autokratikus hatalommal rendelkezett. Ezt alátámasztandó Heller a „goszudar” cím zavaros és követhetetlen magyarázatát hozza fel. Először arról értesülünk, hogy a titulust Novgorodban használták és „várost” jelentett (?).¹⁰ „Kijevben — folytatja Heller —

8 Ebben az összefüggésben különösen meg szeretném említeni Pavel Nyikolajevics Miljukov *Vázlatok az orosz kultúra történetéről (Очерки по истории русской культуры)* c. munkáját. A szerzőt Heller ugyan nem említi előfutárai között, de a munkája, véleményünk szerint, koncepcionálisan a leginkább közel áll Helleréhez. Igaz, Miljukov műve körülbelül száz évvel ezelőtt íródott és a maga korában úttörő jellegű volt, ezenfelül Miljukov oldalára billenti a mérleg serpenyőjét a magasfokú professzionalizmus és az orosz történelem speciális tanulmányozása is.

9 Ezt maga a szerző is elismeri (38. p.).

10 Itt kell megjegyeznünk, hogy a könyv orosz szövegének hiányában nem áll módunkban

goszudarnak nevezték a nagyfejedelmet [...], az önkényuralkodót”, „Isten felkent-jét” (30. p.) Heller állításával ellentétben a kijevei fejedelmeket semmiképpen sem tarthatjuk „önkényuralkodónak”, ahogyan nem nevezhetjük őket felkentnek sem, mivel a felkenés szertartása Oroszországban csupán a XVI. században jelent meg. Ami a „goszudar” szót illeti, ennek szintén kevés köze van a kijevei fejedelmekhez, mivel nagyfejedelmi és cári titulusként való használata már egy későbbi korra, a Moszkvai Oroszország időszakára esik.

A szerző a következő „birodalomépítőként” Vlagyimir Monomahot mutatja be, aki „kiterjesztette birodalma határait, de ami még fontosabb, megőrizte belső világát (békéjét? — F. Sz.) — ami a birodalmi lét legfőbb követelménye (? — F. Sz.)” (44. p.). Vlagyimir Monomah nevével a szerző az általa „felfedezett” és a történettudományban korábban ismeretlen „Monomah eszméjét”, „Monomah-eszmét” kapcsolja egybe. Sajnálatos módon a könyvben nem találunk semmiféle magyarázatot arra vonatkozóan, mi is lenne ezen „eszme” lényege. Csupán az derül ki, hogy ez az „eszme” „bizánci eredetű” (73. p.) és „Rusz hatalmas, egységes birodalmának az eszméjét” testesíti meg (50. p.). Csak sajnálhatjuk, hogy a szerző nem tartotta szükségesnek, hogy további magyarázattal szolgáljon, ugyanakkor, ahogyan a könyvből kitűnik, elképzelései szerint „Monomah eszméje” tovább élt a Moszkvai Oroszország időszakában is, ösztönözve a birodalom további fejlődését. „Változott a vonzásközpont, változtak az ellenségek, változott a mozgásirány [...]”. Megőrződött viszont, mintegy a mozgás fontos hajtóerejeként, »Monomah eszméje« (51. p.). Irigylésre méltó életképesség, mondhatnánk erre, ha eközben nem tudnánk, hogy „Monomah eszméjét” maga Heller ötlötte ki, és semmilyen forrás nem támasztja alá. Bármennyire is meglepő, de a Heller által kitalált „Monomah eszméjében” a XV–XVI. századi moszkvai politikai legendárium távoli visszhangja hallható. E legendárium szerint Vlagyimir a bizánci császártól „cári koronát” kapott ajándékba, és ettől az időtől kezdve „Vlagyimir Vszevolodovics nagyfejedelmet Monomahnak kezdték nevezni, nagy Oroszország cárijának”.¹¹ Igencsak meglepő azt látnunk, hogy a XV–XVI. századi moszkvai írástudók fantáziái a XX. század végi történész „koncepciójaként” bukkannak fel újra.

felmérni, hogy a hibákat milyen mértékben magyarázzák a fordítás tévedései.

11 „Сказание о князьях владимирских”. In: Памятники литературы Древней Руси. Конец XV–первая половина XVI века. Москва, 1984. 428. p.

4. Mihail Heller történetietlen történelme

Itt szeretnénk egy kis kitérőt tenni, hogy rámutathassunk a helleri történelem-szemlélet egy másik jellegzetes vonására is. Heller a történelmi elbeszélés során minduntalan „időtlen” fogalmakkal operál, amelyek nélkülöznek mindenfajta konkrét történeti tartalmat. Ennek tipikus példája a „birodalom” könyvet átható fogalma. A szerző „birodalmi törekvéseket” és „birodalomépítőket” lát már szinte az orosz állam kialakulásától kezdve, aminek oka az, hogy Szent Vlagyimir vallási és politikai tevékenységét, Vlagyimir Monomah elkeseredett erőfeszítéseit a Kijevi Oroszország centrifugális folyamatainak megfékezésére, Andrej Bogoljubszkij hatalmi elvtelenségét és Alekszandr Nyevszkij küzdelmét Oroszország államisága maradékainak megmentésére — mindezt Heller kiemeli a történeti kontextusból, és a birodalmi építkezés történetietlen logikája szerint illeszti be a koncepciójába. Így a „birodalmi vezetők” folyamatos láncolatát kapjuk: Vlagyimir Monomah–Andrej Bogoljubszkij–Alekszandr Nyevszkij, akik Rettegett Ivánnak és I. Péternek adják át a „stafétabotot”, ez utóbbiak pedig már Lenin és Sztálin megjelenésének előhírnökei. Történelem gyakorlatilag nincs, hanem csupán állandóan ismétlődő időtlen jelenségek vannak: expanzió, önkényuralom stb.

A könyv másik gondolati kliséje a „Nyugat” fogalma, valamint Oroszország kezdetektől való „szembenállása” ezzel a „Nyugattal”. A „Nyugat” fogalmát a szerző egyszer sem fejti ki részletesebben, és így az olvasóban az a benyomás keletkezhet, hogy ez valami homogén és állandó tényező az egész történelem folyamán, a IX. századtól egészen a XX. századig. A pápaság Rómája és a Német-Római Birodalom, a keresztes lovagok és a Hanza — ez mind a „Nyugat”, amely egyfajta „alternatívát” képez a „bizánci” Oroszországgal szemben. Heller már a kereszténység Vlagyimir általi felvételét is úgy írja le, mint a „bizánci államrendszer” és az ún. „Hanza-modell” közötti tudatos politikai választást: „A választás tudatossága annál szembetűnőbb, mivel Vlagyimir Kijevet megelőzően a novgorodiak fejedelme volt, tehát ismerte a Hanza-modellt (? — F. Sz.). Vándorévei alatt megismerkedett *Európával* (kiemelés tőlem — F. Sz.), bár utazásairól semmi közelebbit nem tudunk” (28–29. p.). Ehhez hozzátehetjük, hogy „semmi közelebbit” nem tudunk meg a „Hanza-modell” lényegéről sem, amelyet Vlagyimirnek állítólagosan ismernie kellett volna. Heller ezen semmilyen forrásra nem támaszkodó anakronisztikus eszmefuttatásai csupán azt a célt szolgálják, hogy megmutassák az olvasónak Oroszország és a Nyugat „örök” szembenállásának eredetét.

Vlagyimir a „Hanza-modellel” szemben „Bizáncot választotta modelljéül” (31. p.). Magától értetődik, hogy „Bizánc” szintén egyfajta klisé, ideológiai jellegű leegyszerűsített fogalom. A „bizánci modell” ismertetése nem foglal el többet

egyetlen oldalnál, és szinte szó szerint (de hivatkozás nélkül) ismétli a szovjet időszakban kiadott *Bizánc története* szövegét.¹² Ezenfelül Heller a szovjet *Bizánc történetéből* hiányzó ellentmondásokat és tévedéseket visz be az eredeti szövegbe. Így például összekeveri (ahogyan a könyv további részeiben is) az önkényuralkodó isteni voltának fogalmát az önkényuralkodói hatalom isteni eredetének fogalmával. „A jogrend általános hiányáról” beszél, de néhány sorral lejjebb arról értesülünk, hogy a „bizánci jog [...] megtartotta a római jog alapelveit” (30. p.). Itt kell megjegyeznünk, hogy a Codex Justinianus éppenséggel a római jog betetőzését jelenti.

Heller, miután megalkotta Bizánc leegyszerűsített képét („modelljét”), ennek a „modellnek” a Kijevi Rusz általi „kölcsonzásáról” ír. Természetesen a szerző ezt a „kölcsonzást” teljesen negatívan értékeli. Ennek alátámasztására történészek véleményét idézi: „Egy 19. századi liberális történész, Konsztantyin Kavelin a bizánci hatást első intellektuális rabságként említi (számba véve a továbbiakat is). Dmitrij Lihacsov a 20. század második felében »transzplantációról«, azaz eszmék, ismeretek és fogalmak átültetéséről beszél” (43. p.). Az idézet alapján azt gondolhatnánk, hogy Kavelin és Lihacsov ugyanarról írtak és egymással teljesen meg egyezően. A valóságban ez egyáltalán nincs így. Amíg Kavelin valóban az egész orosz történelmet — így a bizánci hatás időszakát is — mint a „szellemi rabság” történetét szemlélte, addig ma a történettudomány ezt a kérdést másképpen látja. A „transzplantáció” fogalma az orosz keresztény kultúra bizánci alapjára utal, amely ugyanakkor sajátos, a „szellemi rabság” fogalmának szűk keretei közé be nem illeszthető helyi kulturális folyamatok forrásának bizonyult. Az ismert orosz szemiotikus és kulturológus, Jurij Lotman pedig a bizánci–orosz kulturális kölcsönhatás leírására a kulturális „dialógus” terminust használja.¹³ Heller interpretációja a jelen esetben is meglehetősen egyoldalúra sikeredett.

Heller történeti munkájának „történetietlenségét” tovább fokozzák azok a párhuzamok, amelyeket a középkori és a XX. századi események között állít fel. A szerző a tatár inváziót a szovjet–kínai konfliktussal kapcsolja egybe (63. p.), III. Iván Oroszországát a posztsovjét Oroszországgal (102. p.), Alekszandr Nyevszkij politikáját Sztálin stratégiájával (68. p.) és így tovább. E „módszer” legszebb példája, hogy a szerző ideológiai kapcsolat meglétét állítja a XV. században élt egyházi személyiség, Jozsif Volockij és Jozsif Sztálin között, aki „a papi szemináriumban megismerkedett a joszifiánusok nézeteivel”, továbbá Jozsif Volockij és Lenin kö-

12 История Византии. Т. II. Москва, 1967. 156–158. p.

13 Лотман, Юрий Михайлович. Проблема византийского влияния на русскую культуру в типологическом освещении. In: Византия и Русь. Москва, 1989. 227–236. p.

zött, „aki szintén Joszif Volockij ideológiai módszereinek örököse volt” (112. p.). Íme, egy újabb pszeudo-történeti összefüggés, amely a legteljesebb mértékben nélkülöz minden történeti tartalmat. „Szabad-e a múltat »a 20. század fogalmaival« értelmeznünk?” — teszi fel a jogos kérdést Heller Lev Gumiljovnak (18. p.), megelégedve arról, hogy ezt a hibát maga is számtalanszor elköveti.

Megjegyezzük, hogy az euroázsiaizmus megkésett képviselője, Lev Gumiljov és az őt állandóan bíráló Heller között megfigyelhető metodikai hasonlóság nem tűnik a véletlen művének. Mindketten publicisztikát művelnek a történelem ürügyén, és előszeretettel alkalmaznak ideológiai kliséket. Heller művének polemikus irányultsága az euroázsiai gondolat ellen teljesen nyilvánvaló. Arra viszont nehéz választ adni, miért éppen ezt az ellenfelet választotta a szerző. Talán azért, mert Heller az euroázsiai gondolatban a „birodalmi lét” egyfajta időtlen kifejeződését látja. Mindenesetre a szerző az euroázsiai gondolatot „kétségkívül” a középkori „Moszkva — harmadik Róma” gondolat variációjának tartja (9. p.), és az „euroázsiai koncepciók csíráit” véli felfedezni II. Katalinnál, mivel ez utóbbi arról a meglehetősen vitán felül álló tényről írt, hogy Oroszország „számos területe Ázsia határain belül helyezkedik el” (355. p.). Természetesen a szerző a jelen esetben is az euroázsiai koncepció jelentősen leegyszerűsített képét tárja az olvasó elé. Az euroázsiai gondolatkör megalapozói kiemelkedő filológusok és történészek voltak (Georgij Florovszkij, Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj, Lev Karszavin), de Heller, ahogyan már erről szóltunk, ellenfelül „az utolsó euroázsiai”, Lev Gumiljovot választotta, aki az euroázsiai gondolkodók némely eszméjéhez hozzákapcsolta az orosz történelemre vonatkozó saját intuitív koncepcióját, valamint a kozmikus impulzusoknak a történeti folyamatokra gyakorolt hatásáról kialakított saját fantasztikus nézeteit is. Gumiljovot nem véletlenül nevezik számosan tudományos-fantasztikus írónak, Heller könyvéből viszont az olvasók teljesen eltúlzott és felnagyított képet kapnak róla és munkásságáról, ahogyan torz képet rajzol számukra a könyv az euroázsiai gondolatról is.

5. A szerzői koncepció: a birodalmi ideológia „leleplezése”

Természetesen a „birodalmi létnek” rendelkeznie kell a maga ideológiai tradíciójával, amely Heller véleménye szerint az orosz történelem kezdetétől fogva létezett. Heller az *Elmélkedés* (helyesebben *Beszéd*) a törvényről és a kegyelemről című híres művet „a születőben lévő birodalmi tudat első manifesztumának” nevezi (36. p.). Csupán találgathatunk, mire alapozza a szerző ezt a véleményét. Talán arra, hogy Ilarion, az *Elmélkedés* szerzője — Heller állítása szerint — „azzal vádol-

ta a (bizánci — F. Sz.) birodalmat, hogy világuralomra tör, s noha nem vitatta Bizánc jelentőségét, azt állította, hogy Orosz földnek megvan a maga isteni küldetése a világon” (35. p.). Heller a jelen esetben, ahogyan számos egyéb alkalommal is, a középkori történelembölcseleti művet, amelynek belső logikáját még csak meg sem próbálja megérteni, a XX. századi geopolitika megszokott nyelvére fordítja le. Ilarion a maga korának fogalmaiban gondolkodik: az isteni gondviselés eszköze a történelemben az egyetlen keresztény birodalom, vagyis a római, amelynek élén a császár áll, és ez a birodalom mintegy egyesíti az összes keresztény népet. A kereszténységet felvett mindegyik új nép ehhez, a történelemben az isteni akaratot megvalósító keresztény közösséghez csatlakozik. Ebben látja Ilarion Oroszország megkeresztelkedésének jelentőségét is. Oroszország küldetése ugyanaz, mint az összes többi keresztény népé (ebben áll e népek egyenjogúsága). Ebben a kontextusban a „világuralomra való törekvés” Bizánc ellen felhozott vádjá nélkülöz mindenfajta értelmet, és ilyen vádat nem is találunk Ilarion művében. Ez egy újabb anakronizmus a sok közül, amelyekkel Heller művében találkozhatunk.

A szerző előadásában a birodalmi ideológia kialakulásának következő szakasza a mitikus „Monomah eszméje”, majd ezt a sokat próbált *Ének Igor hadáról* követi, amely — mint kiderül — „nagyszerűen jeleníti meg »Monomah eszméjét«, a virágkorában lévő Rusz hatalmas, egységes birodalmának az eszméjét” (50. p.). Heller ez utóbbi esetben is azt az eljárást választja, hogy nem magát a forrást, az *Igor-éneket* elemzi, hanem Dmitrij Lihacsov egy róla szóló 1953-ban íródott cikkét. „Szélsőségesen modernizálva a régi szöveg olvasatát — állítja Heller — D. Lihacsov a szovjet hazafias irodalom példájává alakítja az *Igor-éneket*” (49. p.). Azt gondolhatnánk, hogy ebben az esetben egy régi irodalmi szövegnek a sztálini időkben megszokott ideológiai szempontú adaptációjáról van szó. De nem, Heller többet mond: azt kívánja megmutatni, hogy a két történelmi korszak között reális kapcsolat áll fenn, és ezért teljesen váratlanul arra a következtetésre jut, hogy eltekintve Lihacsov némely túlzó megállapításától, „el kell ismernünk, hogy a tudós-nak pontos képe van az *Igor-ének* ideológiai értelméről” (49. p.). Paradox módon Heller olvasata ugyanúgy az ideológiai modernizáció áldozata, mint Lihacsové. A különbség csupán az, hogy Lihacsov az időtlen patriotizmusról ír, míg Heller az időtlen „birodalmi eszméről”, tipológiai szempontból a két szerző álláspontja nem különbözik egymástól. Pontosabban, azért van némi különbség. Lihacsov akadémikus nagyszámú szakmunkát szentelt az *Igor-ének*nek, amelyek tudományos jelentőségüket mind a mai napig megőrizték. Az a tény, hogy Heller a vita céljára éppen egy 1953. évi, népszerűsítő céllal íródott Lihacsov-cikket választott, jól jellemzi az általa alkalmazott metodikát. És azt se felejtjük el, hogy Lihacsov ideológiai sablonjai a sztálini rezsim igen nehéz körülményei között születtek meg,

míg Heller a maga „ellensablonjait” a szabad Franciaországban vetette papírra, ahol, ahogyan erre visszaemlékezett, „azt írhattam, amit akartam, az égvilágon senki sem kérte számon, miért épp ezt vagy azt állítom”.¹⁴

Heller a Rusz politikájának és ideológiájának meghatározásában kulcsszerepet tulajdonít Alekszandr Nyevszkijnek. Ebben teljes egészében az euroázsiai gondolat teoretikusainak nyomdokaiban jár. Georgij Vernadszkij 1925-ben megjelent híres írásában Alekszandr Nyevszkijt a Kelet és a Nyugat közötti választás sorsdöntő helyzetében ábrázolta: „Alekszandr Nyevszkij a Keletet választotta — a Kelet védelme alatt kívánt védekezni a Nyugat ellen”.¹⁵ Ebben a koncepcióban két tényező vonja magára leginkább a figyelmet. Egyfelől a konkrét politikai döntés itt paradigmatisztikus értelmet kap, másfelől a „Kelet” és a „Nyugat” fogalma „örök” kategóriává alakul át. Maga Vernadszkij merészen azonosította a XIII. és a XIX. századi „európaiakat”.¹⁶ Heller teljes egészében átveszi az euroázsiai gondolkodók ezen fogalmi előfeltevéseit (67–69. p.), bár ellentétes előjelet illeszt hozzájuk. Heller számára Alekszandr Nyevszkij az a politikus, aki nem csupán Oroszország politikai fejlődésvonalát, hanem jövőbeli ideológiáját is előre meghatározta: „A bizánci eredetű Monomah-eszme Alekszandrban olvadt össze Dzsingisz eszméjével. [...] Alekszandr két nagy birodalom, a bizánci és a mongol–tatár tapasztalatát honosította meg. Megszületik az orosz politikai eszme, kialakulnak a jövőbeli orosz politika állandó tényezői” (73. p.). Ezek a tényezők: az ortodoxia, az önkényuralom, kiegészülve azzal az elemmel, hogy „a legfőbb ellenség Nyugaton van” (73–74. p.). Természetesen a figyelmes olvasó számára ezek a „tényezők” egyáltalán nem újak, Heller már a Kijevi Ruszban is látta jelenlétüket, számára kezdettől fogva elválaszthatatlanul jellemzik az orosz történelmet, ezért művében csupán újra meg újra „felfedezi” őket a különböző történelmi korokban, és eközben mit sem törődik a történelmi tények által támasztott nehézségekkel.

Heller a Moszkvai Császárság birodalmi ideológiáját, néhány elődjéhez hasonlóan, a Filofej pszkovi szerzetes által a XVI. század elején megfogalmazott „Moszkva — harmadik Róma” gondolatban találta meg. Heller éppen ebben a gondolatban látja a birodalmi folytonosság koncepciójának megtestesülését (6–7. p.). Bármenyire is különös, de e gondolat lényege a könyv figyelmes olvasása mellett is megfoghatatlan marad az olvasó számára. De ami még rosszabb, véleményünk

14 Beszélgetés 2000-ben Mihail Heller történésszel. In: 2000, 1997. április. 6. p.

15 *Вернадский, Георгий*: Два подвига св. Александра Невского. In: *Русская идея. В кругу писателей и мыслителей русского зарубежья*. Т. II. Москва, 1994. 86. p.

16 Uo. 84. p.

szerint maga a szerző sem tud kiigazodni Filofej koncepciójában. Erről nem nehéz meggyőződni. A szerző Filofej „programját” a következőképpen ismerteti: „Emlékeztetve rá, hogy az első Róma bukását a pogányság, a másodikát a hitetlenek okozták, azt jövendőlte: két Róma elesett, a harmadik — Moszkva — jelenleg is áll, negyediknek pedig nem szabad lennie” (115. p.). Mivel Filofej levele nemrégiben magyar nyelven is megjelent,¹⁷ minden magyar olvasó könnyen meggyőződhet arról, hogy Heller egy saját „Moszkva — harmadik Róma” elméletet hozott létre, amelynek semmi köze sincs Filofej elképzeléseivel. Filofej nem tartotta és nem is tarthatta az első Róma bukása okának a pogányságot, ellenben világosan írt arról, hogy *nem a hitetlenek* okozták a második Róma bukását.¹⁸ Heller fantáziálása világosan mutatja, hogy ebben az esetben sem kívánta idejét Filofej logikájának átgondolására fecsegni, hanem egyszerűen a sajátjával helyettesítette azt. Ugyanakkor ennek következményeként Heller számára Filofej egész gondolati konstrukciójának értelme rejtve maradt. Éppen ezért engedi meg magának azt az elképesztően abszurd megállapítást, hogy „»Moszkva a harmadik Róma« koncepció egészen I. Péter koráig szó szerint hozzátartozott a moszkvai uralkodók titulushoz” (115. p.).

Heller a mű későbbi részeiben is nemegyszer visszatér az általa ismertetett „Filofej-eszméhez”, de mivel még a maga számára sem tisztázta annak lényegét, elkerülhetetlenül ellentmondásokba keveredik. A Rettegett Ivánról szóló fejezetben arról olvashatunk, hogy „a harmadik Róma eszméje a moszkvai cárságban valósággá vált” (133. p.). Ugyanakkor néhány tucat oldallal később a szerző azt állítja, hogy a XVII. század végére csupán „kialakult az az anyagi bázis, amely a jövendőlés igazát akár hihetővé is tehetette” (226. p.). Figyelmen kívül hagyva azt a triviális tényt, hogy a Moszkváról mint harmadik Rómáról alkotott elképzelés az oroszországi egyházszakadás után az orosz kultúra „nem európaizálódott” perifériájára szorult ki, mindenekelőtt az óhitű szakadárok tömegeinek körébe, a szerző bátran kijelenti, hogy ez az elképzelés nem tűnt el, hanem csupán „némiképp átfarmálódott” és „a harmadik Róma új fővárosa (? — F. Sz.)” Szentpétervár lett. Érdekes gondolat, különösen ha emlékeztünkbe idézzük, hogy a Filofej elgondolását megőrző óhitűek Szentpétervárt az Antikrisztus fővárosának tartották. Semmi kétség sem férhet hozzá, hogy a szerző fentebb felsorolt súlyos tévedése-

17 *Filofej szerzetes: Levél a rossz napok és órákról.* In: AETAS, 1995. 3. sz. 127–136. p. Ford.: Sisák Gábor.

18 Uo. 129. p.

inek oka abban a kitartó törekvésében rejlik, hogy Filofej eszkatologikus fejtegetéseit a birodalomépítés egyfajta „programjává” változtassa át.

6. Egyház, kultúra, eszmék

Heller magabiztosabban érzi magát a politikatörténet területén. Nem csupán a könyv nagyobbik részét szentelte ennek a témának, hanem a szöveg egyháztörténeti és kultúrtörténeti részeit is alárendeli neki. Az egyházat és a pravoszláviát a szerző a könyvben mindenütt a „politika eszközeként” szemléli (az első ilyen kijelentést már a 32. oldalon olvashatjuk). Az egyház „magasabb rendű legitimitást biztosított a fejedelmi hatalom számára”, cserébe viszont „az államhatalom teljes körű támogatását élvezte” (43. p., l. még 110. p.) — ezt az idillikus képet rajzolja meg Heller az olvasó számára. Természetesen a szerző itt sem nélkülözheti a „bizánci örökség” és a cezaropapizmus emlegetését, amelyek segítségével a politikai és az egyházi hatalom között fennálló összes bonyolult viszonyt és kapcsolatot egy egyszerű „időtlen” sémára lehet redukálni. Az ortodox egyház — írja Heller — „mint a bizánci egyház örököse, egyúttal mindig a fejedelem támasza is volt. A cezaropapizmus eszméje, vagyis olyan viszonylatrendszeré, amelyben az állam feje egyúttal egyházfő is, Konstantinápolyból jut el Kijevbe és Vlagyimirba, hogy majd Moszkvában diadalmaskodjék” (74. p.). Ebből logikusan következik a szerző azon legteljesebb mértékben téves állítása, hogy az orosz történelem a XV. század második feléig nem ismerte az egyház és az állam közötti konfliktusokat. Természetesen a valóságban nagyon is sok ilyen jellegű konfliktus volt, így például még az orosz seregeket a tatárokkal vívandó ütközet előtt megáldó Szergej Radonyezsszkij is (90. p.) nem sokkal az ütközetet megelőzően fellépett a moszkvai fejedelem ellen, aki nem volt hajlandó elfogadni Kiprián jelölését a metropolitai méltóságra.

Heller konstrukcióinak fogalmi leegyszerűsítettségét és önállótlanágát jól példázza az, ahogyan „Lenin és Sztálin középkori tanítómesterének”, Joszif Volockij-nak a tevékenységét jellemzi. Heller szerint Joszif Volockij találmánya „a moszkvai uralkodói hatalom elmélete”, amelynek „alapját két fő tényező képezi: az uralkodó istenítése, valamint a világi és az egyházi hatalom viszonya” (114. p.). A problémák ez esetben is a felállított tézis igazolásánál kezdődnek. Heller itt is kedvenc módszeréhez folyamodik: Joszif Volockij szövegeinek elemzése helyett két XIX. századi „liberális” történész, V. Zsmakin és A. Pipin véleményét idézi Joszif Volockijról. A szerző választása nem a véletlen műve, hiszen a két történész munkáikban középkori anyagon játszottá végig a „progresszisták” és a „retrográdok” között a XIX. század második felében dúló politikai küzdelmet. E két szerző a

vélemények harcát a középkori Oroszországban olyan fogalmak segítségével interpretálja, mint a „személyes szabadság” vagy a „személyiség jogai”. Heller, követve ezt az értelmezést és erőszakkal kiszakítva Joszif Volockij gondolatait középkori kontextusukból, nem veszi észre, hogy ezekben a gondolatokban nincsen semmi specifikusan „orosz”. Természetesen itt szerepet játszanak Heller tévedései is, aki könnyedén összekeveri az „uralkodó istenítésének” fogalmát a „hatalom isteni eredetének” fogalmával. Ez utóbbi közhelynek számít a keresztény irodalomban és Pál apostol ismert szavaira megy vissza.¹⁹ Itt csupán isten és a földi hatalom birtokosa közötti paralelizmusról van szó, és ahogyan a téma egy mai kutatója írja, „ez a paralelizmus csupán a földi uralkodó és az Egek Ura közötti végtelen különbséget hangsúlyozza: mind a fejedelem hatalma, mind joga a bíraskodásra ebben a perspektívában egyáltalán nem abszolút, hanem Isten által szigorú feltételek mellett delegált, amely feltételek megszegése azzal járt, [...] hogy Isten megtagadta, elítélte és megfosztotta méltóságától az uralkodót”.²⁰ Pontosan ilyen módon gondolkodott Joszif Volockij is, akihez az alattvalóiról nem gondoskodó „nyomorgató cár” iránti viszonyulásról mondott szavak is kapcsolódnak: „Az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem az ördögé, és nem cár, hanem nyomorgató [...]. És te ne hallgass arra az uralkodóra vagy fejedelemre, aki téged hitetlenségre és álnokságra csábít, még ha nyomorgat is téged, vagy halállal fenyeget”.²¹ Joszif Volockij e szavait ugyanabban a *Felvilágosítóban* (*Proszvetyityel*) találjuk, amelyről Heller azt írja, hogy ebben a művében Joszif Volockij „kifejtette az ortodox teokrácia elméletét” (112. p.). Az eredeti forrás ismeretének hiánya, valamint az ideológiai szemellenző nem tette lehetővé a szerző számára, hogy Joszif Volockij munkásságának a középkori orosz eszmetörténetben elfoglalt szerepét az elvárható mélységben és megfelelő árnyaltsággal elemezze.

Az *Orosz Birodalom történetében* különben is igen sok elfogultsággal és publicisztikai jellegű torzítással találkozhatunk az eszmetörténet területén. Ennek egyik legszembeötlőbb példája az, ahogyan a szerző a híres szlavofil–nyugatos vitát interpretálja. Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy Heller a szlavofilizmusban az évszázados, már a Kijevi Rusz idején is létezett és a XX. században is fennmaradt „Nyugat-ellenesség” egyik megnyilvánulását látja. Ebben egyáltalán nem zavarja a szerzőt a szlavofilek számtalan megnyilatkozása, amelyek

19 Róm 13, 1–7.

20 Успенский, Борис Андреевич: Царь и бог. In: Успенский, Б. А.: Избранные труды. Т. I. Москва, 1994. 116. p.

21 Преп. Иосиф Волоцкий: Просветитель. Москва, 1993. 189., 369. p.

a „Nyugat”, „a szent csodák országa” (A. Sz. Homjakov) és annak kultúrája iránti ragaszkodásukról tanúskodnak. Heller könyvében a szlavofilek kénytelenek elfogadni a maguk helyét a Nyugat-gyűlölők hosszú, majdhogynem Ilarion metropolitával kezdődő sorában. A XIX. század „atmoszférája” csupán annyiban érintette meg Hellert, hogy a szlavofilizmus megjelenését „Nyugat-Európa gazdasági kihívásával” magyarázza, amire „Oroszország ideológiai választ adott” (461. p.). Természetesen ez a mozzanat megfigyelhető a szlavofilizmusban, de messze nem a legfontosabb. Ezt talán valamennyire Heller is érezheti, mivel azonnal egy másik magyarázattal is szolgál, amely szerint Oroszország és a Nyugat szembenállása Oroszország és a forradalom szembenállásában öltött testet (461. p.). Ugyan ebben is van némi igazság, de ez az igazság rejtve marad az olvasók előtt, mivel a kor kulturális-történeti — és különösen a szlavofil nézetrendszer — kontextusában tisztázatlan marad a „forradalom” terminus jelentése. Ez képezi Heller elemzésének fő gyengeségét. Ahogyan másutt sem, itt sem törekszik a szlavofil nézetrendszer belső logikájának rekonstrukciójára, hanem megelégszik néhány önmagában álló idézettel, amelyek ráadásul nem is a szlavofilektől származnak (mivel, Heller elképzeléseivel ellentétben, sem Fjodor Tyutsev, sem Odojevszkij nem sorolható a szlavofilizmus teoretikusai közé). Ennek eredményeképpen Heller törvényszerűen írja le azt a hatalmas tévedést, hogy a szlavofilek „a hivatalos ideológia — vele gyakorlatilag azonos terminusokkal jelölt — értékeit vallották” (469. p.). Hasonló kijelentéseket a „dühödt” nyugatos Belinszkij engedett meg magának, majd később, az ő példáját követve, a szovjet korszak „tudós” ideológusai. Sem a szlavofilizmus olyan ellenfelei, mint Herzen, Csernisevszkij vagy Kavelin, sem a téma mai orosz vagy nyugati kutatói nem mosták el és nem is mossák el soha a szlavofilizmus és az ún. „hivatalos népiség” közötti egyértelmű választóvonalat. Megismételjük, a baj az, hogy Heller itt csupán az „azonos terminusokat” látja, és nem mélyed el a „Nyugat”, a „forradalom”, „obszcsina”, „népiség” vagy a „pravosz-lávia” terminusok használatának és jelentésének sajátosságaiban a különböző ideológiák kontextusában. Elég csupán arra utalni, hogy az Uvarov-féle „népiség” fogalma a status quo, így a jobbágysystem fenntartását is feltételezi, míg a szlavofilek a jobbágysystem engesztelhetetlen ellenfelei voltak, és később a lehető legaktívabb szerepet játszották a jobbágysystem gyakorlati felszámolásában.

Végezetül néhány szót szeretnénk szólni a kultúra kérdéseinek tárgyalásmódjáról. A szerző csak ritkán érinti ezeket a kérdéseket, de éppen ezen a téren érezhető leginkább, hogy az összetett és sokrétű reálfolyamatokat mennyire sematikusan és leegyszerűsítetten mutatja be az olvasóknak. Nem bocsátkozunk annak megítélésébe, vajon komolyan gondolja-e a szerző, hogy „a kultúra, a szellemi és anyagi élet legfontosabb meghatározója a moszkvai uralkodó egyszemélyi hatalma volt”

(118. p.). Mindenesetre ez a bátor tézis dicsőségére vált volna a 20–30-as évek bármely legradikálisabb propagandistájának is. Heller a kulturális folyamatok csak egy kicsit is komoly elemzése helyett arról elmélkedik, hogy az orosz kultúra a „türelem, engedelmesség és jámborság” (117. p.) alapzatán fejlődött, valamint arról, hogy a bizánci szertartás „retorikája és esztétikuma gyakran elfedte a gondolatot (? — F. Sz.)”. Még számos hasonló mélyenszántó eszmeifuttatást találhatunk a könyvben, és ezeket ténybeli tévedések tömege egészíti ki. Így például a szerző úgy tartja, hogy „Avvakum *Önéletírása* az új orosz irodalom kezdetét jelentette” (241. p.). Ez a legkevesbé sem felel meg a valóságnak, mivel az új orosz irodalom a péteri reform után a nyugat-európai irodalmak mintáját követve éppenséggel teljesen eltérő alapokon fejlődött ki. Ebben az új helyzetben Avvakum *Önéletírása* hosszú időre feledésbe merült, és először csupán 1861-ben publikálták, amely esemény után terelődött az orosz írók és tudósok figyelme a műre. Ehhez még hozzátehetjük, hogy Avvakum nem „több mint 50” művet hagyott hátra (240. p.), hanem több mint 80-at. A hasonló példák számát még jócskán lehetne szaporítani, de a jelen recenzió terjedelmi korlátai ezt nem teszik lehetővé.

7. És megint csak hibák és hibák...

A könyv legnagyobb erényét a benne szereplő hatalmas, Magyarországon részben ismeretlen tényanyag jelenti. Ugyanakkor, ahogyan ezt fentebb láttuk, a könyvben felsorakoztatott tényanyag nem mindig megbízható. A könyvben szereplő hibák és tévedések a legkülönbözőbb természetűek, a konceptuális eredetű hibáktól (ezekről már volt szó) a véletlenszerű tévedésekig. Az alábbiakban szeretnénk még néhány többé-kevésbé jellegzetes példát bemutatni.

Egyes esetekben publicisztikai jellegű túlzásokra visszavezethető pontatlanságokkal találkozunk. Így például a szerző szerint az 1551. évi ún. Százcikkelyes zsinat „szabályozta a legfontosabb államügyeket, és mellesleg a hétköznapi élettel kapcsolatos kérdésekre is kitért” (136. p.). Heller számára hihetetlennek tűnik, hogy egy egyházi zsinatot az egyházi ügyek megtárgyalására hívtak össze, holott a szóbanforgó zsinat célja éppen ez volt, amint ez a zsinati határozatok gyűjteményéből is kitűnik. Az ún. mesztynicsesztvo megtiltása a hadjáratok idejére, amire Heller utal, nem függ össze a zsinattal. Nem felel meg a valóságnak az sem, hogy a zsinat „szőröstül-bőröstül eretneknek nyilvánította” a világi irodalmat (137. p.).

Igen jellemző Heller azon határozott kijelentése, hogy a XVIII. század végén „Oroszország lakosságának 90%-a földbirtokosok vagy az állam jobbágya, tehát rabszolga volt” (306. p.). De vajon mit jelent a „rabszolga” kifejezés? Még az

oroszországi viszonyok olyan könyörtelen kritikusa, mint Richard Pipes is azt írta, hogy „a jobbágy nem volt rabszolga, a földbirtokos birtoka pedig nem volt ültetvény”.²² A „rabszolgaság” kifejezés az orosz parasztságra vonatkozóan a XVIII. század végének – XIX. század első felének a felvilágosodás eszméin nevelkedett irodalmában volt használatos. Ugyanakkor ez a kifejezés meglehetősen egyértelmű jelentéssel rendelkezett, elsősorban a földbirtokosok birtokain élő parasztok jogi cselekvőképtelenségét jelölte, amit Ragyiscsev Heller által idézett könyve „a földesúr jobbágysai a törvény számára nem léteznek” szavakkal fejezett ki.²³ De ebben az értelemben a „rabszolgaság” kifejezés csupán a földesúri birtokok parasztjaira alkalmazható, akik a XVIII. század végére nem tettek ki többet Oroszország lakosságának 50 százalékánál. Az állami parasztok éppen jogi vonatkozásban lényegesen különböztek a földesúri parasztoktól, mivel megőrizték a személyes szabadság bizonyos szintjét, a polgári jog alanyai lehettek, szabadon intézkedhettek családi ügyeikben, foglalkozhattak iparral és kereskedelemmel, elszegődhettek a manufaktúrákba. Ezt a különbséget nagyon is tisztán látta Ragyiscsev is, az *Utazás Pétervárról Moszkvába* szerzője. A műben az utazó erről elmélkedik a könyv „Ljubanyi” fejezetében. Ezen a téren Heller radikálisabbnak bizonyul Pipes-nál, sőt, még Ragyiscsevnél is (arról már nem is beszélve, hogy a földesúri parasztok helyzetében is lényegi különbségek voltak a kötelező szolgáltatások fajtáitól, a birtok nagyságától, a helyi szokásoktól függően).

Igen sok hiba a szerző figyelmetlenségéből következik, és ezeket maga a szerző cáfolja meg a könyv más lapjain. Például Karamzint az „első sokkötetes *Oroszország története* (1800–1824) szerzőjének nevezi” (16. p.). Később ugyanakkor kiderül, hogy Karamzin munkája előtt már létezett Scserbatov tizenöt kötetes *Oroszország története* (355. p.) (amelyet Karamzin felhasznált), továbbá Karamzin művén 1803-ban kezdett el dolgozni, az első nyolc kötet 1818-ban jelent meg, az utolsó, posztumusz kötet pedig 1829-ben, úgyhogy nem világos, mire utalnak a Heller által közölt évszámok. Pjotr metropolitát nem temethették el 1325-ben (76. p.), mivel 1326 nyarán még jelen volt az Uszpenszkij székesegyház alapkövetelénél, és ugyanazon év decemberében halt meg. A parasztok szabad költözésének ideje Oroszországban nem a György-napra esett (és nem is november 17-re) (129. p.), hanem a György-napot (vagyis november 26-át) megelőző és követő hétre (vö. 169. p.). Jona metropolita megválasztása nem 1441-ben (97. p.), hanem

22 Hlañc, P. (Pipes R.): Россия при старом режиме. Cambridge, Massachusetts, 1980. 194. p.

23 Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev: Utazás Pétervárról Moszkvába. Bp., 1979. 17. p. (Trócsányi György ford.)

hét évvel később, 1448-ban történt. A sort még sokáig folytathatnánk, de itt csupán egyetlen további példára szorítkozunk (358. p.). Ragyiscsev és könyve sorsát elbeszélve Heller a következőket írja: „A könyv 1790 májusában jelent meg [...], 600 példányban. [...]. Július 30-án a szerzőt letartóztatták, július 26-án (így! — F. Sz.) kimondták rá a halálos ítéletet, amelyet augusztus 8-án tíz év szibériai kényszermunkára változtattak”. Ezzel szemben az *Utazás* körülbelül 650 példányban jelent meg, a szerzőt június 30-án tartóztatták le, és július 24-én ítélték halálra. A Szenátus augusztus 8-án helybenhagyta az ítéletet, szeptember 4-én viszont megváltoztatták, de nem „kényszermunkára”, hanem száműzetésre, amely alatt Ragyiscsev a filozófia és a helytörténet tanulmányozásával foglalkozott, és miután öt és fél év elteltével engedélyezték számára, hogy elhagyja Szibériát, a Kalugai kormányzóságban telepedett le.

Néhány esetben a fordítás visz hibákat vagy a megértést zavaró megoldásokat a szövegbe. A fordítók nemegyszer ugyanazt a személyt különbözőképpen nevezik: Jagelló és Jogajla (92. p.), Kazimieras és Kazimierz (103., 106. p.), Alekszandr és Alekszandras (106., 119. p.), ami csupán a névmutató figyelmes olvasása révén feloldható probléma elé állítja az orosz, lengyel és litván történelemben (és nyelvben) kevésbé járatos olvasókat. De a könyvben alkalmazott névírás még így sem szerencsés, mert a módszertani megalapozása nem filológiai, hanem — úgy érezzük — inkább politikai jellegű. Természetesen jelen sorok írója nem tartja magát kompetensnek arra, hogy megoldja ezt a kérdést, ezért hagyatkozik a nyelvész véleményére. Szakmailag átgondoltnak és megalapozottnak tűnik Zoltán András javaslata, amelyet ő úgy foglal össze: „Mivel a litván névalakok (*Mindaugas, Algirdas, Gediminas, Jagaila, Vytautas*) mind XIX–XX. századi rekonstrukciók, használatuk a szövegben legfeljebb zárójelben ajánlható, hogy azonosíthatók legyenek. A közös nevező véleményem szerint a nyugatorosz nyelvű litván krónikák (ПСРЛ XVII, XXXII, XXXV) névhasználata lehetne (*Mindovg, Olgerd, Gedimin, Jagajlo, Vitovt*), a lengyel közvetítésű alakok közül azokat érdemes meghagyni (de magyaros formában!), amelyek közkeletűek a magyar történelmi szakirodalomban (*Jagelló, Vitold*)”.²⁴

24 Zoltán András véleményét egy publikálásra nem szánt szöveg alapján idéztem (a szerző szíves engedélyével). Az idézett sorozat címe: Полное собрание русских летописей. Részletesen a nyugatorosz nevek átírásáról I.: Золтан А.: Проблеми на транскрипцията на собствените имена от някои стари славянски езици на унгарски език (Върху примери от западноруския език на Великото Литовско княжество). Български език 43/2 (София 1992). 145–148 p.

A „knyaz” és a „knyazsesztvo” szavak fordításakor hol a „fejedelem”, „fejedelemség”, hol a helytelen „herceg”, „hercegség” kifejezéseket használják a fordítók a XVII. századot megelőző idősakra vonatkozóan. Némileg megtévesztő a „Rurikok politikája” (26. p.), „Rurikok leszármazottja” (126. p.), „Gediminasok Litvániája” (277. p.) kifejezések használata is, mert azt sugallja, mintha nem egyetlen Rurik és nem egyetlen Gediminas nevű történelmi személyiség élt volna. III. Vaszilij adománylevelét valójában nem a „németek”, hanem a nyenyeczek kapták (122., 124. p.).²⁵ A fordítók nyilvánvalóan összekeverik a Nyugati- és az Északi-Dvinát, mivel mind a kettőt a Nyugati-Dvina lett nevén Daugavának nevezik (50., 143. p.), bár az egyik a Rigai-öbölbe, a másik a Fehér-tengerbe ömlik. IV. Iván „földreformja” (138. p.) a szövegből ítélve a valóságban „zemszkaja reforma”, vagyis a helyi igazgatás reformja. A Rettegett Ivánt körülvevő tanácsadók csoportja nem „választott tanács”, hanem a „Kiválasztottak Tanácsa” (141. p.). Filofej levelében nem az „apollóni eretnekségről” (171. p.), hanem „Apollinárisz eretnekségéről” írt. Megtévesztő például a 127. oldalon szereplő szerkesztői-fordítói lábjegyzet is, mivel, ahogyan ez magából a helleri szövegből is következik, az „okolnyicsij” szó ebben az esetben nem a „legmagasabb bojári méltóságot” jelenti, hanem a Duma második, nem bojári csoportjának a tagjait. A példákat még hosszasan folytathatnánk.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a mű elolvasása után az elégedetlenség érzése marad az olvasóban. A könyv gazdag tényanyagára megbízhatatlansága miatt nem lehet pótlólagos ellenőrzés nélkül támaszkodni. Ami a szerző általános koncepcióját illeti, úgy az szinte a hollywoodi „történelmi” filmek forgatókönyveinek receptje szerint épül fel: szükség van egy mindenki számára érthető, leegyszerűsített történetre, néhány egyszerű és jól bejáratott ideológiai sablonra, valamint a „pozitív” hősökkel való azonosulás és a negatív szereplők iránt érzett gyűlölet lehetőségére. Mindezt rendszerint a tények szabad kezelésének útján érik el. Lehetséges, hogy *Az Orosz Birodalom története* népszerűségét éppen közérthetőségének köszönheti majd. Ebben az esetben még sokáig számolnunk kell az enélkül is igen szilárd történelmi sztereotípiák fennmaradásával. Ezek megingatása egyelőre reménytelen vállalkozásnak tűnik.

25 Itt szeretnék köszönetet mondani Sisák Gábornak, aki felhívta a figyelmemet a fordításnak erre, valamint néhány más hibájára.

KRAUSZ TAMÁS

EGY ÚJ SZOVJETUNIÓ-TÖRTÉNET, AMELY RÉGI¹

1. A műfaj

A Heller–Nyekrics szerzőpáros könyve, az *Utopija u vlasztyi* 1989–90-ben bizonyára sokak számára újdonságként hatott volna Magyarországon is. A mű, amely eredetileg 1982-ben, majd 1989-ben Londonban angolul megjelent, bizonyos értelemben politikai–publicisztikai (nem tudományos!) szenzációnak számított. Hogy tudományosan már akkor sem lehetett komolyan venni, annak nyilvánvalóan objektív okai is voltak: a szerzők disszidensként nem juthattak hozzá még ahhoz a szerény levéltári anyaghoz sem, mint szovjet kollégáik odahaza. Volt azonban egy szubjektív akadály is, amely háttérbe szorította a tudományos tárgyszerűséget. Nyekricsék könyve ugyanis mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy a hivatalos szovjet történetírás alapvető sémáit elsöpörje, meggyengítse a Szovjetunió Kommunista Pártjának legitimációs ideológiáját. E cél realizálása nyilvánvalóan felülkerekedett a szigorúan tudományos megfontolásokon.

Heller és Nyekrics a „minden másképpen volt” jegyében írták újra a Szovjetunió történetét. Vagyis nem tettek föl új kérdéseket. Igaz, ezzel szemben szilárd módszertani alapra helyezkedtek: az amerikai hidegháborús konzervatív történetírás ismert dogmáira, szigorúan alkalmazták annak sémáit és végkonklúzióit. Így Heller és Nyekrics ideológiai okokból eleve kizárta vizsgálódásaiból a társadalomtörténeti igényvel fellépő szinte teljes amerikai és brit szovjetológiát. Meg sem említették olyan történészek munkáit, mint E. H. Carr és R. Davies, David Lane és Sheila Fitzpatrick, Cohen és Rabinovits, Daniels és Smith, de még R. C. Tucker, Sztálin híres életrajzírója is csak mellékesen említődik. Ezek után szinte természetes, hogy a szovjet történetírás fővonala (Volobujev és Sztarcev, Gimpelszon és G. Joffe, Poljakov és mások) is hiányzik, ami kétségtelenül nem erősítette a szerzők érvelésének tudományos erejét, de ideológiai hitelét is csökkentette. Ha a szovjet feldolgozásokra mégis támaszkodtak, akkor többnyire a 60-as–70-es évek munkáira. Mintha az utolsó 15 évben semmi érdemleges nem történt volna a szovjet és az egyetemes történetírásban.

1 Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: Orosz történelem. A Szovjetunió története. II. köt. Bp., 1996. 2000/Osiris Kiadó. 610 p.

Első pillantásra meglepő, hogy történészekről lévén szó, mégis legfontosabb hivatkozási alapjuk a disszidens-irodalom, mindenekelőtt a szovjet disszidensek olykor érzelmes, máskor érdekfeszítő visszaemlékezései, fejtegetései. Olyan benyomás keletkezik, mintha publicisztikai írásokkal kívánták volna pótolni a hiányzó forrásokat. Mindez a munka stílusában is kifejeződik.

Valaki már csak azért is az „igazság” letéteményesének számít, mert a szovjet hatóságok üldözték vagy pedig azért, mert az üldözöttek oldalára állt. Egy Sztálin-vagy egy Brezsnyev-idézet is azért volt „igaz” a maga idején, mert *ők* mondták, a hivatkozott disszidens szerzőnek pedig azért van igaza, mert disszidens volt vagy azok szellemi-politikai koncepcióját védelmezte. Így lesz a két legfontosabb hivatkozási alap a könyvben Alekszandr Szolzsenyicin író és Robert Conquest (a brit titkosszolgálat egykoron jól informált munkatársa), aki Reagan elnök kedvelt kutatóközpontjában, a Hoover Intézetben alkotott. A műfaj további sajátossága, hogy levéltári anyagok helyett a szerzők minden forráskritika nélkül használták fel a disszidens-irodalmat, aminek furcsaságairól alább még sok szó esik majd. A lényeg az, hogy a *forrás* és a *szekunder feldolgozás között a különbség úgyszólván eltűnik*.

Mégis, mindennek ellenére igen érdekes mű keletkezett. Nem véletlen, hogy e sorok szerzője — minden kritikai megfontolása ellenére is — javasolta e mű magyar nyelvű kiadását még évekkel ezelőtt. Ugyanis Heller és Nyekrics tolla alól kikerekedett a Szovjetunió történetének *disszidens-változata*. Mi az értelme e műfaji besorolásnak? Mondhatná valaki, hogy számos ilyen munka keletkezett az elmúlt évtizedekben, ám történészek nemigen vállalkoztak ilyen munkára. Számos Szovjetunió- és SZKP-történet került ki disszidens szerzők (egykori ügynökök, üldözött publicisták, értelmiségiek stb.) tolla alól, ám Krivickij és Orlov, Amalrik és Vozlenszkij és folytathatnánk a sort, akiknek könyveivel minden érdeklődő találkozhattott angol vagy orosz nyelven, sohasem léphettek fel historiográfiai értelemben hiteles szerzőkként. Heller és Nyekrics azonban — ismétlem — történészek.

Az utóbbinak magyar nyelven is jelent meg munkája még a 60-as évek elején 1941. június 22... címen. Roj Medvegyev híres sztálinizmus-története még a 70-es évek elején „műfaji” szempontból nem volt tipikus munka. Egyfelől R. A. Medvegyev nem kívánt Szovjetunió-történetet írni, másfelől „csak” belső emigrációban, vagyis otthon készült és marxista igényű munka volt (és Roj Alekszandrovics Nyekriccsel ellentétben nem volt „kiképzett” történész). A „disszidens” historiográfia „*klasszikus modelljér*” tehát Nyekricsék hozták létre. Művük ma már utánozzhatatlan, megismételhetetlen, mert feltételei és céljai szűntek meg. Nem létezik ugyanis a Szovjetunió...

E műfaj sajátja, hogy maga a tárgy mint leküzdendő ellenség jelenik meg, és ennek megfelelően a Szovjetunió története az *erőszak*, a *horror* és a *bűnözés*, vagyis a borzalmak történetévé stilizálódik. Ami tulajdonképpen része is volt a valóságnak. Ám a valóság számos síkjából a „disszidens történetírás” csak ezt az egyet jeleníti meg igazán, és mindent ebből „extrapolál”. Így a Szovjetunió története kriminalizálódik. Ebből fakad a könyv erős szubjektív töltése, főtitkár-centrizmusa is. E műfajban a „horror” okaira általában nem derül fény. Vagy valamely főtitkár akarata, tévedése, bűne, vagy valamely főideológus ideológiai tézise lesz a történelem első mozgatója. A bolsevizmust sem mélyen gyökeredző történelmi jelenségként, az orosz történelem inherens produktumaként ragadták meg, jóllehet a bolsevizmus elvi ellenfele, a híres orosz gondolkodó, Bergyajev a 30-as években még eképpen tudta kritikailag elemezni mind a bolsevizmus történetét, mind magát Lenint.

Ez a műfaj nemcsak az elméleti mélységet, a relativizmust sem ismeri, a megfellebbezhetetlen ítéletek tömegével kerül szembe az olvasó, amelyek nem viselik el a szkepszt, sőt lelki-furdalást ébresztenek a kételkedő olvasóban: ha nem „hisz” valaki a szezőknek, akkor végső soron a KGB kezére játszik, ugyanis a szerzők logikája szerint az ő álláspontjukkal szemben csak egyetlen lehetőség kínálkozik, a szovjet hivatalosság elfogadása.

Mindemellett a könyv komoly erénye, hogy Heller és Nyekrics hírnevüknek és ízlésüknek megfelelően könyvüket igen jól „adják el”: sok sztori, legenda, vicc színesíti a könyvet, amelyek ha nem is mind igazak, akár azok is lehetnének, amennyiben jól kifejezik egy-egy periódus, egy szituáció atmoszféráját, „pszichológiáját”. A szerzők hitelesen adják vissza a szovjet „másként gondolkodók” lélektanát, elnyomottságát és megalázottságát, ami a mű olykor kifejezetten szenvedélyes hangnemében közvetlenül érzékelhető.

2. A totalitarianizmus és a rendszer jellege

A rendszer jellegének vizsgálata során a „Hétköznapi szocializmus” alfejezetben Mihail Romm Hétköznapi fasiszmus című filmjét juttatják az olvasó eszébe, hogy vigyázat: a szocializmus és a fasiszmus közel álló vagy azonos jelenségek. Az amerikai történészeket bírálva jegyzi meg a szerzők: „A szovjet rendszer titka az egyszerűség. Néhány amerikai politológus és szovjetológus a ‘totalitarianizmus elavult modellje’ helyett a Szovjetunió elemzésekor inkább az ‘intézményi pluralizmus’ modelljét emlegeti, s afféle pluralista rendszerről beszél.” (510–511. p.) Az intézményi pluralizmus koncepcióját, amelyet J. Hough és M. Fainsod ismert

könyvükben fogalmaztak meg, egyetlen félmondattal kidobják, mit sem törődve azzal, hogy milyen jelentős kutatás hitelesíti azt, nem morfondíroznak el saját korábbi kijelentésükön sem, miszerint a brezsnyevi diktatúra mégsem olyan, mint a sztálini. Nincs igazi mozgás a szovjet rendszeren belül, a története e könyvben tökéletesen statikus. Az intézményi pluralizmus egész problémáját egyetlen idézettel intézik el, amely természetesen egy nagy tekintéllyel rendelkező üldözöttől származik. Magának Andrej Szaharovnak a tekintélyéről van szó. „Andrej Szaharov azonban 1980-ban egyértelműen totalitarizmusként határozta meg a szovjet rendszert.” (511. p.) Ennyi. Már most ki az, aki a Nobel-díjas fizikus, Szaharov 4-5 soros meghatározásával vitatkozni merne? Történjen is bármi, az egész szovjet történetet a totalitarianizmus sémájába kell belegyömöszölni. Az sem segít, hogy a könyv egyik szerzője, Nyekrics sokáig ebben a rendszerben volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének párttitkára, ami mégiscsak valamiféle pluralizmusra utal. Legalább is arra, hogy egy zsidó nemzetiségű „másként gondolkodó” egy ideig párttitkár, vagyis a hatalom egy kis részének birtokosa lehetett. Tudva, hogy a történelmileg cselekvő ember jelentős mértékben saját élethelyzetének terméke és alakítója, éppen a könyvben is tárgyalt peresztrojka és rendszerváltási periódus ad számtalan példát arra, hogy a korábban „mélyen elkötelezett kommunista” hogyan lett „mélyen elkötelezett demokrata”.

Másképpen is feltehetjük a kérdést: maguk a szerzők miért hittek oly sokáig és vehemensen a „totalitáriánus Szovjetunió totalitáriánus értékeiben”? Miért védtek meg sok milliomod társukkal együtt a „rendszert” a háborús összeomlás periódusában? A könyvben ezekre és a hasonló kérdésekre nincsen válasz. Mint ahogyan az sem derül ki, hogy a feltételezett irracionális totális uralma mégis mivel magyarázható. Végül is hogyan vált két évtized alatt világhatalommá a kontinensnyi Szovjetunió? Ha pedig Sztálinban kizárólag csak a gyilkost látjuk, akkor az összes többi őt csodáló politikus, Churchilltől Dálnoki Miklós Béláig egyszerűen bűnpártoló. Félreértés ne essék, ez is lehetséges megoldás, de akkor ezt történetileg és elméletileg le kellett volna vezetni.

Mindehelyett a szerzők a Szovjetunió történetét a nyugati polgári demokráciák struktúraformáinak fényében szemlélik, lemondva így a rendszer keletkezése és működése sajátosságainak konkrét elemzéséről, ami pedig éppen azoknak az amerikai történészeknek a célja volt, akiket a szerzők még csak olyan komolysággal sem kezelnek, mint az orosz disszidens szerzőket.

A szerzőket olyannyira csak a politika érdekelte, hogy a lakosság valóságosan létrejött közösségi, kulturális és termelési szervezeteit egyszerűen észre sem vették.

Nem szóltak a szerzők arról sem, hogy a 20-as évek közepén a pártviták centrumában olyan problémakör is jelen volt, amely kifejezetten egy szocialisztikus

ellenalternatívát is hordozott a későbbi sztálini fordulattal szemben. E vita tulajdonképpeni lényege az volt, hogy vajon életképesek-e a közvetlen demokrácia lehetőségére építő munkástanácsok, valamint a termelés olyan intézményei, mint a gyári-üzemi bizottságok, a kommunák és a szövetkezetek különféle formái. Pedig ez a kérdéskör is a „totalitáriánus forradalom” alkotórésze, ami ugyan nem illeszkedik a szerzők koncepciójába, de ettől még a történelmi valóság része volt, amiről nincsen joga a történésznek nem tudomást venni.² Ismétlem, e vita mögött az a választási lehetőség állt, hogy vajon egy nem hierarchisztikus munkamegosztási szisztémára épülő gazdaság- és társadalomszerveződés struktúrái túlélhetik-e a „szocializmus egy országban” gyakorlatát vagy sem. S bár az adott nemzetközi feltételek között a paternalista, autoriter hagyomány kelt új életre elnyomva a fentebbi alternatívát, mindez ugyanakkor nem ok sem a NEP, sem a sztálini rendszer apologetikus megközelítése számára.

A szovjet rendszer jellegével összefüggő kérdések közül érdekes, hogy a könyvben a totalitarianizmus alátámasztására több helyen is az állami antiszemitizmust a rendszer immanens vonásaként ábrázolják. Lehet, hogy ez az állítás igaz, lehet, hogy nem vagy legalábbis lehet vitatható, mondván, hogy voltak ilyen és olyan szakaszok. Mindenesetre érdemes lett volna a szerzőknek a problémára részletesebben kitérni, az okokra rámutatni.

A szerzők indulati megfogalmazásai teljesen legyengítik az érvelést még ott is, ahol véletlenszerűen a tények valóságos világában barangolnak. Sztálin antiszemitizmusának és általában a Szovjetunió belüli antiszemitizmus problémáival magam is foglalkoztam tanulmányban és könyvben egyaránt, ám sehol nem találtam olyan antiszemita dokumentumot, amelyet Sztálin írt alá. A szerzők nem vetik fel a kérdést, vajon Sztálin miért „konspirálta el” a közvélemény előtt antiszemita

2 Ezeknek a vitáknak a részletesebb történeti elemzését másutt elvégeztem: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi-politikai előzményei 1917–1928. Bp., 1996. Napvilág Kiadó. A könyv orosz nyelvű kiadása folyamatban van. Sematikus kifejezve három alapvető alternatíva rajzolódott ki sajátos kombinációkkal: 1. A baloldali ellenzék, mindenekelőtt Pro-brazsenszkij és Trockij a társadalmi öngazgatás, a munkádemokrácia elemeit próbálta egyeztetni az „eredeti szocialista felhalmozás és a piaci vegyesgazdaság” szisztémájával; 2. Buharin az öngazgatás elemeinek a „szocialista piacgazdasággal” való összeegyeztethetőségéről gondolkodott; 3. Sztálin pedig a 20-as évek végén (!) a totálisan államosított gazdaság bürokratikus centralizált tervgazdaságának koncepciójából indult ki, amelynek piaci kiegészítéséhez élete végén jutott el a híres tankönyv-vitában (l. 1951. évi brosúráját: A szocializmus problémái a Szovjetunióban). Az állam mint kulcstényező szerepelt mind a három felfogásban, ami nyilvánvalóan szimbolikus kifejezte a fejlődés ún. realpolitikai értelemben vett *lehetősége* irányát, ám a kombinációk azért nagyon is eltérő vonulatokat jeleznek.

meggyőződését vagy érzelmi világát? Egyáltalán, nem derül ki: Sztálin miért volt egyes esetekben antiszemita és más esetekben miért lépett fel a zsidók védelmében? A „leleplező” történet szemlélet ez esetben is tartózkodik a racionális történetmagyarázattól. Hellerék figyelmén kívül maradt a rendszer hatalmi technikájának-technológiájának komolyabb bemutatása, a fontosabb társadalmi csoportok érdekeinek és érdekérvényesítő struktúráinak rendszeresebb bemutatása. A szerzők érzékelik, hogy e konkrét elemzés nélkül a rendszer leleplezése nem lehet meggyőző, ezért magát a főtitkárt kell állandóan leleplezni, ami a rendszer működésének elemzését „pótolja”.

Szóvá tehető, hogy a szerzők tárgyilagosságához kétség férhet, mivel Heller és Nyekrics egyetlen szóval sem említik, hogy a Szovjetunió-beli antiszemitizmus ellenére is a zsidók Európa egyetlen országában éltek túl tömegesen a II. világháború periódusában, a Szovjetunióban. Nem emlegetik a Nyugat — ma már mindenki számára világos — szégyentelen viselkedését e téren. Gondoljunk Svájc kollaborálására a náci Németországgal, az Európában összerablott arannyal, az elpusztított zsidók szájából kitépett aranyfogakkal való évtizedekig tartó közönséges üzletelésre. De utalhatunk arra is, hogy az Egyesült Államok partjaitól zsidó menekültek hajóit fordították vissza. A Vörös Hadsereggel kapcsolatban — egyébként nem ok nélkül és helyesen — kitérnek az antiszemitizmusra, de valamely ok miatt a szerzők nem említik, hogy például a zsidó nemzetiségűek milyen nagy számban kapták meg a „Szovjetunió hőse” kitüntetést.

De felmerül itt más kérdés is. Miért lehetett oly kiterjedt antiszemita „tisztogatásokat” végezni a szovjet kulturális és tudományos életben 1948 és 1953 között, vagyis hogyan került a hatalom struktúráiba oly sok zsidó nemzetiségű állampolgár korábban, ha a rendszer mint olyan immanensen antiszemita volt? A szerzőket a differenciáltabb megközelítés ez esetben sem jellemzi.

Másutt kitértem már részletesebben arra a kérdésre, hogy a Szovjetunióban az antiszemitizmus egy új, korábban ismeretlen formája jött létre, az „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek bonyolult történelmi és politikai okain a szerzők egyáltalán nem gondolkodtak el. Sőt, inkább a hitlerista antiszemitizmussal analogizálnak, nem véve észre azt sem, hogy ezzel morálisan megemelik a náci rendszert.³ Mindez annak következménye, hogy a szerzők koncepciójába nem fér bele az elmentmondás. Csak egyszínű, egydimenziós ábrázolásmód lehetséges. Nincsenek jó és rossz oldalak, véletlenek és szükségszerűségek.

3 Egyébként folyt vagy folyik vita a fasizmus és sztálinizmus analógiájáról, l. pl. Magyar Tudomány, 40. (1995) 1. sz. és 41. (1996) 6. és 7. sz.

3. Lenin és a puccs

A szerzőktől már kezdettől tudjuk a titkot: a totalitarianizmus szovjet szellemének földi megtestesülése magából az októberi forradalomból fakad, amely totalitárius forradalom, és mint ilyen Lenin ravaszságának, ügyességének és csel-szövéseinek credménye. Ez a rész Heller munkája, aki oly alaposan tanulmányozta a Sztálin-korszak korabeli historiográfiáját, hogy maga is annak számos végkövetkeztetését fogadta el, bár annak visszájáról.

Az egész könyvön végighúzódik az a szemlélet, amely a forradalomnak szinte csak a lumpen-katonai arculatát látja és láttatja. Holott a 17-es forradalmaknak régóta hozzáférhető levéltári dokumentumai, amelyek tükrében éppenséggel egy sokarcú, többretegű folyamat rekonstruálható. Így például nem kapunk magyarázatot arra, hogy a részeg és randalírozó matrózok kilengései mellett a forradalom egyidejűleg sajátos módon a kultúra védelmét szolgálta. Itt nem Lunacsarszkij közismert kétségbeesett tiltakozása a jellemző, amikor lemondással fenyegetőzött meghallva a legendás rémhírt a Vörös téri Vaszilij Blazsennij templom állítólagos lerombolásáról. Sokkal jellemzőbb a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága 1917. október 29-i dekrétuma az állami könyvkiadásról. Emc utasításnak megfelelően rövid idő alatt kiadták Puskind és Gogolt, Turgenyevet és Lev Tolsztojt, Csernisevszkijt és Szaltikov-Scsedrint, Dosztojevszkijt és Csehovot 50–100 ezer példányban, ami a maga korában hihetetlen példányszámnak tűnt. Filléres árért (példányonként 1 rubel 50 kopejkáért) bárki megvásárolhatta e köteteket. Természetesen ez nem „nagy ügy”, de szimbolikus, és ezért magyarázatra szorulna. Egyáltalán, hogyan illeszkednek az ehhez hasonló ténycsoportok a „totalitárius forradalom” koncepciójába? E koncepció szerint a forradalmárok szeme előtt már 17-ben is az évtizeddel később végbemenő sztálini fordulat lebegett, amelyről egyébként 1917-ben még magának Sztálinnak sem volt fogalma. Dehát vajon 1789 forradalmárai sejtették, hogy tíz évvel később Napóleont császárrá koronázzák? Bár az orosz forradalom kezdettől tudatosította a bonapartizmus veszélyét, 1922 előtt Sztálin neve a vezérek között komoly formában sohasem merült fel. Éppen azért lett ő 1922 áprilisában a főtitkár, mert a „vezérek” rajta látták a legkevésbé a hatalom szexepiljét. A hiedelemmel ellentétben nem is Lenin, hanem L. B. Kamenyev javasolta Sztálint főtitkárnak. (Igaz, Lenin támogatta Sztálint egészen 1922-ig.)

Ízlés és világnézet kérdése, hogy az ember a történelemben utálja vagy szereti a forradalmakat. Ez a történészre is vonatkozik. De a történész egy dolgot nem tehet, nem tekintheti a forradalmat valamiféle ballépésnek, véletlennek stb. Minden

nagy forradalomnak mélyenfekvő okai voltak, amelyek között a vezérek szerepe csak egy kérdéskör volt a sok között.

Akár ellenszenvesnek tartja valaki Lenint, akár nem, egy dolog vitathatatlan: nagy forradalmár volt, ám a forradalom októberben nélküle is lejátszódott volna, nyilván némileg másképpen és más formában. Trockij és mások ott álltak már 1917 júliusában is a „proletárforradalom barrikádján”... Hogy miért lehetett Lenin sikeres 1917-ben, arra vonatkozóan a könyvben — Lenin „hatalommániáján” kívül — csak az ellentábor vezéreinek ügyetlensége vagy butasága adja meg választ. Még egy ecsetvonás erejéig sem képesek a szerzők felfesteni a politikai erőviszonyok gyors változásának mélyebben fekvő történelmi okait. Itt minden egyszerű és világos. Lenin ellopja a különböző pártok programjaiból az ellopandót, és a szegény tömegek máris követik őt. Ha egyáltalán követik...

A szerzők — mint jeleztem — rendkívüli módon eltúlozzák Lenin szerepét, amikor az ő „akaratosságából” vezetik le az „októberi puccsot”. Hogyan képes egy ember egy „puccsal” évszázados társadalmi osztályokat és struktúrákat felreszörni? Mintha reális és jogos tömegmozgalom csak polgári keretekben létezhetett volna? Pedig az orosz fejlődésből éppen az a vonás hiányzott, amitől egy tömegmozgalom polgári jelleget ölthetett volna. E problémán a szerzők nemigen gondolkodtak el, ehelyett inkább ráhúzták a vizeslepedőt az októberi forradalomra általában. Így azután természetesen az sem derül ki, hogy egy „puccs” miképpen képes milliókat mobilizálni a Nyugat által támogatott reguláris monarchista erőkkal szemben, hogyan képes emberek egy kis csoportja a polgárháborúban felülkerekedni.

Ezek csak a legfőbbek ama kérdések között, amelyek megválaszolatlanok maradtak. Pontosabban a válasz mindig ugyanaz. A „disszidens történetírás” minden problémát egy összefüggésre vezet vissza: az erőszakra és a terrorra. Egy kis fegyveres csoport ráveszi a lakosságot, hogy kövesse őt a polgárháborúban... Pedig a szerzők elgondolkodhatnak saját adataikon. Ugyanis a forradalom periódusában még csak bolsevik tömegpárt sem létezett, amit Heller — ha pontatlanul is — de fel tudott idézni. (Nem érthető, hogy miért nem használta már a 70-es években is hozzáférhető standard munkákat?) Ez az empirikus tény már önmagában is ellentmond a könyv erőszakra mint végső okra épített koncepciójának. Hiszen gondolkunk bele, egy magyar kisváros lakosságával megegyező populáció egy egész birodalmat, másfél száz millió embert hajtott bele a forradalomba, a polgárháborúba... és győzött. Nem a visszájára fordított sztálini mítosz ez? Még az analfabétizmus 20-as évekbeli felszámolásáról is csupán az jutott a szerzők eszébe, hogy a szovjet állam erőszakkal kényszeríti az embereket: „Az analfabétizmus elleni zajos hadjáratnak tehát nem ötmilliónyi „írni-olvasni” (így idézőjelben!) tudó volt a legfőbb

eredménye, hanem az, hogy elültették azt a meggyőződést, hogy az erő a legjobb eszköz az élet minden területén...” (144. p.) A szerzők visszavetítik a 30-as évek eseményeit a 20-as évekre, ami szintén a korábbi, hidegháborús történetírás szokása volt.

A szerzők ideológiai elfogultságát jól reprezentálja, hogy elhagyva a konkrét történelmi vizsgálódás talaját, olyan feltételezéseket adnak elő tényként, ami már látványosan lerontja a könyv szellemi színvonalát, sőt morális hitelességét is. Így Heller Hitlert egyenesen „Lenin és Sztálin szorgos tanítványának” nevezi, sőt, egyetértőleg idézi a Führert mint teoretikust, aki — Hermann Rauschning előadása alapján — állítólag azt mondta, hogy a polgári világ azért gyöngye a marxizmushoz képest, mivel az előbbi eleve elválasztja egymástól a szellemet és a nyers erőt, Hitler szerint a marxizmusban „a szellem és a nyers erő harmonikus egységet képez”. (50. p.)

Ha feltesszük is, mint Heller, hogy Hitlernek igaza volt, egy történésznek mégis csak bizonyítani kellene, hogy egy ideológia miképpen valósul meg mint totális erőszak. Olyan benyomás keletkezik ebben az összefüggésben is, mintha a forradalmárok bizonyos ideológiának a birtokában kéjgyilkosokká változnának. Hogy miért lesznek a forradalmárok a terror hívei, erre vonatkozóan igen kevés fogódzót kapunk. Hajlunk arra, hogy forradalmárnak lenni valamiféle pszichológiai aberációt jelent, bár ezt a szerzőpáros nyíltan sehol sem mondja ki. Leninből, Sztálinból és az ideológiából vezetni le a történelmi folyamatot, ez megint a visszatérést jelenti a 30-as–50-es évek differenciálatlan történet szemléletéhez.

A könyvben az erőszak forrása nem az évszázados gazdasági és társadalmi elnyomás, hanem éppen ellenkezőleg: az elnyomás, a szociális egyenlőtlenségek meghaladására tett kísérlet. A szerzők az okot felcserélik az okozattal. A történeti probléma az tehát, hogy a szerzők a forradalmat kimetszik a történeti összefolyamatból (tulajdonképpen elfogadva a hagyományos sztálinista koncepciót) és egymástól elválasztja, valamint mereven szembeállítja a februári és az októberi forradalmat („puccsot”). A valóságban a két forradalom ezer szállal volt összekötve: a szovjetek, a munkásfelkelés, az egyenlőség vágya, széles tömegek antikapitalista meggyőződése, a földkérdés megoldatlansága, a háború stb. A szerzők végül is elismerik, hogy a parasztok nem akartak visszatérni az önkényuralomhoz, de nem vetik fel a kérdést, miért és mely csoportjai fogadták el a szovjethatalmat. Elemi dolgok ezek ma már, mondhatná az olvasó, ám úgy látszik, nincsenek elemi dolgok, csak naiv történészek.

Heller, aki a könyv első hat fejezetét jegyzi, mind ténybelileg, mind módszer-tanilag téved a szmenovehisták (a fordító valamely okból kifolyólag „szmenovehovistáknak” említi őket, ámbár a fordítás általában gördülékeny, nemigen érheti

komolyabb szemrehányás) történelmi szerepének felvázolása, értelmezése terén. Különösképpen Nyikolaj Usztrjalovot, Kolcsak egykori propagandaminiszterét állítja be furcsa pozícióba. Heller nem azért marasztalja el Usztrjalovot, mert fehér diktatúrába ("cezarizmus") akarta átfordítani a rekapitalizáló NEP-re rátelepülő vörös pártidiktatúrát, hanem azért, mert az értelmiséget és az emigráció jelentős részét megbékítette a szovjethatalommal: „A szmenovehizmus újfajta legitimitást biztosított ... a bolsevikoknak” (125. p.). Heller a valóságban nem értette meg Usztrjalov történelmi elemzését, aki pedig 1919 végén naplófeljegyzéseiben megörökítette döntő következtetését: 1919-ben az egyetlen alternatíva az volt: Kolcsak vagy Lenin. Kolcsak veresége után a szovjethatalom győzött. Az usztrjalovi elemzésben az antikommunista ellenállásnak is békét kellett kötnie a szovjethatalommal, ha nem akar odaégni az összeomlott monarchia „fekete reakciójához”, ami azonos lenne a végérvényes megsemmisüléssel. Ezt a „dialektikát” nem értette Heller 70 évvel később sem. Nem vetette fel a kérdést, hogy vajon milyen más álláspont kínálkozott az emigráción belül a szmenovehizmussal (nacionálbolsevizmussal) szemben. Úgy tűnik, hogy Heller azokkal tart(ott volna), akik az elvesztett polgárháború után az önpusztító revansban gondolkodtak. Dehát erőszakkal kivívható volt-e egyáltalán a szerző által áhított polgári demokrácia Oroszországban?

Mindez azért merül föl, mert a szerzők sehol nem maradnak meg a történelmi leírás síkján, mindenütt *lelepleznek* és *harcolnak*. Ott is ideológiai kérdéseket vizsgálnak, ahol társadalom- és gazdaságtörténelmi fejtegetésekre lett volna szükség. Még a NEP bukását is ideológiai okokból (és Sztálin akaratából) vezetik le, semmit nem szólnak arról, hogy az új gazdaságpolitika, a „kapitalizmus részleges visszaállítása” (Lenin) milyen válságokat élt át. A NEP bevezetése egyáltalán nem attól függött, hogy a bolsevikok vannak-e hatalmon vagy a mensevikek, mert minden befolyásos párt egyetértett a hadikommunizmus NEP-pel való felváltásában. Mint ha csak minden problémának közvetlenül a bolsevikok lennének a forrásai. Ennek megfelelően úgy írják le a dolgokat, hogy volt egyszer a totalitáriánus forradalom, a még totalitáriánusabb NEP és a legtotalitáriánusabb sztálinizmus. A társadalmi élet nem politikai sikjairól nemigen esik szó a kötet első hat fejezetében, bár ez később sem jellemző.

4. A GULAG mint a történelem kezdete és vége — adatoktól adatokig

A könyv alapkoncepciója, amely szerint a szovjet történelem az erőszak történetére redukálható, statisztikai alátámasztást mindenekelőtt a GULAG-tematika területén nyert. A valamelyest is tájékozott olvasót itt érik a legnagyobb megle-

petések, amelyeket összefoglalóan *tudományos botrány*nak is nevezhetünk. Heller és Nyekrics egész egyszerűen átvették a korábbi GULAG-irodalom úgymond becsült adatait, és figyelmen kívül hagyták az 1990 után közzétett archívumi publikációkat. Lényegében Robert Conquest adatait ismételtetik. Érdekes néhány gyöngyszemet felidézni, hogy érzékeltesük, hogyan készülnek a minden tudományos morált félretevő könyvek, amelyek majd sokak számára évekig etalonként szolgálnak. „1937 januárja és 1938 decembere között közel 7 millió embert tartóztattak le — írják a szerzők. — Ebbe az adatba Conquest nem számította bele a köztörvényes bűnözőket...”. Továbbá „az angol történész kiszámította”, hogy ez idő alatt kb. „1 millió embert végeztek ki”. Hogyan számította ki a „történész”, ha egyáltalán nem álltak rendelkezésre megbízható adatok? Conquest számításainak „törvényeit” azonban már régebb óta ismerjük. Hiszen már magyar nyelven is olvasható Jeff Coplon írása a Múltunk 1990. évi 1. számában, amelyben leleplezi Conquest „statisztikai módszereit”, amellyel az 1932–33. évi ukrainai éhínséggel kapcsolatban — a kanadai ukrán nacionalista szervezetek megbízása alapján — „kihozta” a kb. 7 millió adatot, még a 80-as évek elején a Bánat aratása c. könyvében. A bevallott cél az volt, hogy a náci holocaustot túlszárnyaló adatot lehessen produkálni a „Gonosz birodalmának” reagani és a jelzett ukrán szervezet „elméletét” alátámasztandó. A „szovjet holocaust” mítosza fontosabb volt szerzőinknek, mint a sztálini GULAG valóságos története, amelyről a 80-as évek végétől minden kétséget kizáróan hiteles anyagok jelentek meg. Bár Conquest, Reagan elnök tanácsadójának könyve annak rendje és módja szerint kitűnő kritikákat kapott például a New York Times-ban vagy a The New York Review of Books-ban, a kor vezető szakemberei azonban sorrendre leleplezték a nyilvánvaló történelemhamisítást. Elegendő itt utalni a Brezsnyev-korszak egyik emigráns kutatójára, Makszudovra, kritikai munkája magyarul is olvasható a Poszt-Szovjet Füzetek V. számában.

Tudományos botrány azonban a könyv teljesen kritikátlan kiadása is. A 2000 és az Osiris kiadó szerkesztőjének, Bojtár Endrének — mivel nem a téma szakértője — nem róható fel, hogy nem ismeri a téma magyar nyelvű irodalmát sem. Ám arról mint szerkesztő már nagyon is tehet, hogy nem talált egy értő történész-szerkesztőt, aki a könyv legelavultabb számadatait képes lett volna legalább a magyar nyelven hozzáférhető statisztikai publikációk fényében korrigálni. Ámbár tudnia kellett volna mint orosz irodalomban járatos embernek, hogy a fordítás alapját képező szöveg (az 1989. évi orosz verzióról van szó) óta is igen fontos KGB források láttak napvilágot.

Nem az „önreklám” kedvéért mondom, de a Magyar Ruszisztikai Intézet a felárt archív statisztikákat igyekezett magyarul is hozzáférhetővé tenni: Szilágyi Ákos és jelen sorok szerzőjének közreműködésével 1991–92-ben a Szovjet Füzetek

IV. (*A GULAG tényekben, adatokban*) és V. (*Népiártás a Szovjetunióban*) számában az alapvetően új adatok megtalálhatók. Egy fiatal kutató, Czéh Zoltán az *Eszmélet* 28. számában már ezen túlmenően is felhasználta új forrásokat, amelyek a GULAG gazdasági jelentőségét világítják meg. Ha a szerkesztő csak ezt az írást elolvasta volna, nyilván nem hagyta volna szó nélkül, hogy Nyekricsék szerint a szovjet gazdasági össztermék 20%-át a GULAG-ban állították elő. Egyes ágazatokban persze, mint például az aranybányászatban vagy a fakitermelésben, valóban igen jelentős volt a GULAG-termelés aránya, ám a nemzetgazdaság egészét tekintve nem. A GULAG foglalkoztatta a szovjet munkavállalók mintegy 2,5%-át, akik az összetermék mintegy 1%-át állították elő, bizonyítva egyebek mellett azt, hogy a rabmunka nem termelékeny.

A tisztesség kedvéért ezen a ponton önkritikát kell magamnak is gyakorolnom, amennyiben korábban, 1988-ban megjelent Sztálin c. könyvünkben Roj Medvegyev számításaira támaszkodva Nyekricsékhez hasonlóan téves adatokat adtunk meg. Az itt említett új források tükrében az 1996-ban megjelent „Sztálin — 1996” c. kis könyvecskémben már az új adatokat idéztem.

Heller és Nyekrics ezt írják: 8 millió szovjet állampolgár, azaz a Szovjetunió lakosságának 9%-a koncentrációs táborokban és börtönökben volt. Lábjegyzetben a szerzők „nagyvonalúan” megjegyzik, hogy ők akár a Szovjetunió lakosságának közel 18%-át is írhatnák mint GULAG lakókat, de nem teszik. Hogy miért nem teszik, nem teljesen világos, talán úgy vélhetik, így jobban hisznek nekik az olvasók. Ám ezeknél az adatoknál még csak forrásmegjelölés sem szerepel. Csak ennyi: „A különféle források [?] 8 és 17 millió közötti értékre becsülik a Szovjetunióban 1939 folyamán fogva tartottak számát. Mi minden bizonnyal a ténylegesnél alacsonyabb, ám így is sokatmondó adatra utalunk.” (301. p.) Bármekkora képtelenségről legyen is szó, helyszűke miatt nem mehetünk itt bele a valóságosan feltárt adatok részletes ismertetésébe, és nem is célunk ez, hiszen ezt másutt már elvégeztük. Elegendő itt arra az adatsorra utalni, amit már a Hruscsov által kiküldött bizottság „szigorúan titkos” tevékenysége során 1961-ben megállapított: „A különböző rendőri szervek által letartóztatott személyek száma 1930 és 1953 között összesen: 3 778 234. Közülük 786 098 személyt ítélték halálra. Bírói szervek 1 299 828 főt ítélték el (közülük 129 550 embert ítélték halálra). A nem bírói szervek által elítélt személyeket 1956 után automatikusan rehabilitáltak tekintették, maguk, az ítéleteket meghozó szervek (dvojkák, trojkák) alkotmányellenesek voltak.” (Sztálin — 1996. 74. p.) Nyilván a történetírás még finomítani fogja ezeket az adatokat, ám az arányokon nincs mit vitatkozni. Külön kérdésként kell majd vizsgálni a kollektivizálás idején kitelepített 2,8 millió ember sorsát, akiket nem a GULAG-on helyeztek el.

Mindent egybevetve ma már érthetetlen, hogy miért nem „elegendő” ez a szörnyű adatsor, mire való emberek, emberi életek millióival, sőt 10 millióival dobálózni? Persze a kérdés csupán költői, a válasz nagyon is prózai.

Persze minden hiába... Jeff Coplon pontosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy ha a cél maga a hazugság, akkor annak minél nagyobbak kell lennie: „Egész szép kis hamisítás ez Conquesttől és társaitól... De ha elég sokáig és elég hangosan mondják, előbb utóbb csak elhiszik nekik.” Nos, ennél még rosszabb a helyzet. Ugyanis részben valóban elhiszik a hazugságokat, részben azonban a hazugságok a valóságos tények iránti bizalmat is megtörik, és hovatovább a sztálinista rémtettek és a GULAG igazi története is misztifikálódik, sokan majd azt mondják, „az egész csak hazugság volt, a GULAG nem is létezett”. Tehát ellenkező végleteket is erősítenek az ilyen típusú történelemhamisítások.

5. A főtitkár-fóbia, avagy mindig a „Nyugatnak van igaza”

A könyvet keresztül-kasul áthatja az a gondolat, hogy az egész szovjet történelemben szinte minden „előre megvolt írva”, mégpedig a mindenkori főtitkár rosszakaratának megfelelően. Így például Sztálin kezdettől Hitler legbensőbb szövetségese kívánt lenni, csak Hitleren múlt, hogy mikor dönt Sztálin a vele való szövetség mellett. Másutt olyan benyomás keletkezik, hogy Hruscsov minden ok nélkül vitte a rakétákat Kubába vagy mintha a fegyverkezési versenyben az amerikaiak követték volna a szovjeteket, nem pedig megfordítva. Máskor a szerzők helyesen utalnak arra, hogy egyes tudományágak elpusztításáért Sztálin viselte közvetlenül a felelősséget, ám megtakarítva egy komplexebb analízissel járó fáradságos munkát, nem térnek ki arra, hogy a szovjet tudomány — számos területen — elért jelentős előrehaladását mégis mi tette lehetővé. Vagyis mi az oka annak, hogy „egyes műhelyek túléltek a dühödő támadásokat”? Ezt is Sztálin akaratával kellene magyaráznunk? Egyáltalán, mindent Sztálin vagy Brezsnyev döntéséből kell(ene) levezetnünk? Ez az egyszerű történet szemlélet nem állja ki még a felületes kritika próbáját sem. Pedig ennek kifejtésére lett volna mód, hisz a kötet több mint 600 oldalán kb. hatvan ívnyi szöveg fért el.

A szerzők hosszan és olykor drámai képekben ábrázolják a rendszer katasztrofális teljesítményét, de véletlenül sem derül fény arra, hogy vajon miért élte túl ugyanez a rendszer a vázolt megpróbáltatásokat, például a II. világháborút, vagy miképpen lett a világ második legjelentősebb ipari hatalma. Hellernek és Nyekricsnek azonban feltűnt, hogy a nyugati államok vezetői nem egyszerűen elfogadták a szovjet főtitkárokat, hanem olykor rajongtak értük. Churchill elragadtatással

írt Sztálin diplomáciai, sőt katonai kvalitásairól, Carter amerikai elnök az egyhülés eufóriájában csókolódzott Brezsnyevvel, Hruscsov és Gorbacsov „meghódította Amerikát” stb. Nyekricsék egyáltalán nem érzékelték, hogy a Szovjetunió története egyúttal a világ története is, és hogy a főtitkárok nem úgy cselekedtek, ahogyan akartak, hanem maguk is sokszor a történelmi feltételek és kényszerek játékszerei voltak csupán. A nemzetközi hatalmi konstelláció feltárása így nem tartozik a szerzők érényei közé. Ennek az lehet az egyik oka, hogy a történelmet egyfajta összeesküvésként szemlélik, mintha a történelem pusztán a hatalmi elitnek tevékenységének eredménye lenne csupán.

Vajon Gorbacsov el akarta pusztítani a Szovjetuniót? Nem éppen ellenkezőleg, meg akarta menteni azt? Ez az a probléma, amit Heller tulajdonképpen pontosan lát, és a Szovjetunió felbomlásán gondolkodik el a leginkább, amely a szerzőt is váratlanul érte. Már folyamatban volt a könyv magyar nyelvű kiadása, amikor végbement a Szovjetunió dezintegrációja. Gorbacsovról készített futólagos jellemzése talán a leginkább elfogulatlan, bár a leegyszerűsítés, az egydimenziós magyarázat e vonatkozásban is szembeötlő: „Mihail Gorbacsov elszánta ugyan magát arra, hogy megszabadul a párttól, meg is tette ezt az elkeseredett lépést, de pótlásról nem gondoskodott. Abban bízott, hogy hatalmát enélkül is megtarthatja, hiszen ha leveti a pártfőtitkár ellenzős sapkáját, még fején tarthatja az államelnöki kalapot. Valójában viszont maga alatt vágta a fát, annak épp azt az ágát, amelyen ült. Az ország egyetlen igazi hatalmi struktúrája, az SZKP, Gorbacsov hatalmának is egyetlen biztosítóka volt.” Ezen a ponton Heller ismét és tipikusan szubjektivizálja a történelmet, a főtitkárok termékének tekinti azt, ámbár helyesen jegyzi meg: „A Szovjetunió története, mint már említettük, arról tanúskodik, hogy Sztálin utáni vezetői nem nagyon értették az általuk létrehozott rendszert, Gorbacsov esetében ez a meg nem értés végzetes hibának bizonyult. Ennek következtében tette sírba személyes hatalmát éppúgy, mint a szovjet pártot és államot.” (572. p.) Heller bölcsessége természetesen csak utólagos bölcsesség, hiszen még 1991-ben sem írt egyetlen sort sem Gorbacsov e fatális tévedéséről, pedig megtehetette volna. A dolog lényege az volt, hogy nem Gorbacsov számolta fel az SZKP-t, még csak nem is Jelcin, bár mindkettőjüknek természetesen közük volt hozzá, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy a párt tulajdonképpen éppen azok számára vált szükségtelenné, akik belőle éltek. A felmerülő gazdasági válságot, amennyiben a piacgazdaság irányában kívánták — igen erős nemzetközi támogatással — megoldani, úgy az SZKP valóban felesleges ballasztta vált: az állampárt a rivalizáló elitnek érdekeinek megfelelően szétbomlott. Hogy ezt lehetett volna „jobban is csinálni” vagy másképpen? Bizonyára, ámde kevés unalmasabb feladat van annál, minthogy Gorbacsov

helyett „újrajátsszuk” azt a történetet, amelynek „kezdete” messze visszanyúl a Gorbacsovot megelőző évek történetébe.

Heller Gorbacsovval kapcsolatban is megbírálja a nyugati államférfiakat, mert azok — úgymond — túlbecsülték és támogatták őt. Heller és Nyekrics mindenkinél mindent jobban tud, mindekit kioktatnak — Churchilltől Bushig. Mintha csak a történelem felett állnának. Ők hivatottak ítélni mindenki fölött. A könyv abból az alapállásból elemez mindent, hogy „minél rosszabb annál jobb”. E szemléletnek megfelelően a szerzők a Szovjetuniónak nyújtott minden gazdasági támogatást eleve opponálnak, ami pedig éppen a sztálini logikához viszi közel őket, amely szerint a végcél fényében nem számít az áldozatok száma, illetve mennyisége.

A szerzőpárost a nemzetközi viszonyok realisabb elemzésében a 70-es–80-as évekre vonatkozóan is erősen gátolta a szubjektivisták szemlélete. A legtöbb esetben a szerzők megelégedtek azzal, hogy „jóváhagyták” a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt az amerikai külpolitikai döntéseket, mint amelyek — úgymond — a szovjet terjeszkedésnek vetettek gátat. Itt olyan szélsőségekig jutottak, hogy az Egyesült Államok latin-amerikai katonai beavatkozásait is igazolták: „Az Egyesült Államok Közép-Amerika-politikájának aktivizálásával megpróbálta visszaszorítani a térség szovjetizálására irányuló kísérleteket.” (550–551. p.) Ugyanakkor a szerzők annyiban bírálták a nyugati külpolitikai stratégiát, hogy az elfogadta az enyhülést, amely kizárólag a Szovjetunió számára volt kedvező. Az olvasónak néha olyan érzése támad, mintha a szerzők a Reagani külpolitika nézőpontjából szemlélik nemcsak a Szovjetuniót, hanem a nemzetközi viszonyok egész történetét. Ennek a horizontnak a szűkössége éppen napjainkban rajzolódik ki igazán.

A szerzők „kívülről” tekintenek a Szovjetunióra, valamiféle „nyugati szemüvegen” keresztül. Így a nyugati centrum-országok és a Szovjetunió összehasonlító elemzése is mindig félresiklik. Túlságosan erős az ideológiai tendencia és kevés a történeti beleérzőképesség. Így például egy 1928 és 1952 közötti adatsort vizsgálva, hirtelen felkiáltanak a szerzők: „Megdöbbenő a kép: ugyanannyi idő alatt megkeresett fizetéséért egy angol munkás 3,5-szer, egy amerikai pedig 5,6-szer annyi terméket tudott vásárolni, mint egy szovjet.” Mármost nem derül ki, hogy mindez miért megdöbbenő, miben áll a szerző meglepetése. Mit nem értek korábban? Mihez képest vannak „megdöbbenve”? Nyilvánvalóan nem attól, hogy a II. világháború idején a Szovjetunió embervesztése meghaladta a 27–28 milliót, és nem is attól, hogy a Szovjetunió ugyanebben az időben nemzeti vagyonának 40%-át veszítette el. Miután a szerzők többször is egyetértőleg idézték Churchill értékeléseit, a leglényegesebb kérdésben „elfelejtették” őt megidézni. Mint közismert, a konzervatív brit miniszterelnök a *sztálini utolérő fejlődésnek* egyenesen csodálója volt. (Egyébként a magam részéről ezt a „csodálatot” egyáltalán nem

osztom. Már csak azért sem, mert — a szerzőkkel ellentétben — példának okáért a rendkívüli gazdasági eredmények és a rendkívüli áldozatok között szoros összefüggést látok...) Nem több, mint értelmiségi fantazmagória egy olyan feltételezés, hogy a Szovjetunió szuperhatalom lehetett volna a hagyományos piacgazdaság mechanizmusainak működtetése alapján. Az ilyen „mi lett volna, ha...” típusú felvetésekkel szemben jobb lett volna kerülni a rövidre zárt megfogalmazásokat, amelyekről hemzseg a könyv.

Pusztán jelzésszerűen, példaképpen említek meg néhányat. A 127. oldalon a polgárháborúban „zsidók harcoltak a vörösök és a fehérek oldalán is” tézisből nem derül ki, mi volt az oka a fellobbanó antiszemitizmusnak: mintha a zsidók egyenlő arányban harcoltak volna a fehérek és a vörösök oldalán, és mintha a vörösök és a fehérek egyformán vettek volna részt a pogromokban... (178. p.) A szerző állításával ellentétben az ún. Zinovjev-levél — amely az angol baloldal elleni hisztériakeltést szolgálta 1924-ben — „valódisága” ma már nem „vitatott”, bebizonyosodott, hogy hamisítvány volt. (L. erről magyarul Surányi Róbert nemrégén megjelent könyvét.) A 138. oldalon nem tudni, mit kezdjünk azzal az adattal (amelyet egy 1930. évi orosz nyelvű párizsi kiadványból vettek), mely szerint 1925-ben 40 cserovnyec volt az átlagkereset, egy népbiztos keresete pedig 1923-ban 210 cserovnyec plusz lakás. Mai szemmel tekintve ennél demokratikusabb állapotokat elképzelni is nehéz. Ám itt — ha jól értem — bírálni kellene a fennálló viszonyokat? Általában is zavaró az a szemlélet, amely — mint egy rossz középiskolai tankönyv a középkori parasztmozgalmakról szólva — „a parasztság helyzete egyre rosszabbodott” tézis igazolásának kíván megfelelni. A hanyatlás, a kudarcok, a katasztrófák és összeomlások vigasztalan képe, amely az olvasó elé tárul, kissé megnehezíti az olvasást. A Szovjetunió történetében a borzalmak és a butaság e monoton egyhangúsága mellett nem derül ki, hogy mire építhette a szovjet hatalmi elit a maga mindenkorai sikerpropagandáját.

Mindemellett el kell ismerni, hogy a könyvben jelentős a feldolgozott anyag mennyisége és fontos az az élettapasztalat, amely nélkül ez a mű nem készülhetett volna el.

Mindent egybevetve azonban igen kedvezőtlen kép kerekedik ki e történeti munka elolvasása után. Az új kor szelleméhez is — amelynek a szerzők előhírnökei kívántak lenni — kevésbé illik Heller és Nyekrics harcias beállítódása, hiszen az ellenség már nem létezik. A könyv — ismételjük — mégis fontos, mert reprezentálja a késői orosz emigráció történeti gondolkodásának legtipikusabb vonásait. Tudomásul kell venni, hogy ilyen Szovjetunió-történet is létezik, és bizonyára lesz is rá „vevő”, még ha ők nem is a komoly tudomány és oktatás köreiből verbuválódnak.

BAK BORBÁLA

HELYTÖRTÉNETI TÁRGYÚ DOLGOZATOK AZ I. ÉVES LEVÉLTÁR SZAKOS HALLGATÓK KÉPZÉSÉBEN

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán a levéltár szakos hallgatók képzésében új helyzetet teremtett az egy szakos képzés bevezetése. Míg korábban hallgatóink levéltáros tanulmányaik mellett leggyakrabban történelem szakot is végeztek, jelenleg többségük csak egyetemi tanulmányaikban már előre haladva felvételezik még másik szakra is. Ez az új tanulmányi rendszer a levéltár szakosok képzése során új feladatokat ró a Történelem Segédtudományai Tanszék oktatóira.

A történelem–levéltár szakpárosítású hallgatók, a két szakos képzési rendszer idején, a történelemmel kapcsolatos tanulmányaik keretében, a szemináriumokon rendszeresen szemináriumi dolgozatot is készítettek, majd tanulmányaikat a már komolyabb forrásgyűjtést, irodalomkutatót igénylő szakdolgozat megírásával zárták. A dolgozatírással kapcsolatos módszertani tudnivalókat a *Bevezetés a történettudományba* című gyakorlatokon tanszékünk oktatóitól sajátították el.

A levéltár szakos képzés keretében — jóllehet az oktatási formák között a gyakorlati jellegű foglalkozások mindig igen jelentős óraszámmal szerepeltek — a szemináriumokon, a gyakorlatokon nem dolgozatok elkészítése, hanem a folyamatos munka, például az oklevél- és iratolvasás minél tökéletesebb elsajátítása volt a cél. A két szakon tanuló hallgatók tanulmányaikat egy szakdolgozattal zárták, ezt gyakran történelemből írták. Amennyiben a történelem segédtudományait, kormányzattörténetet vagy levéltártant választották témaként, a dolgozat megírásának módszereit, az azzal kapcsolatos „technikai” tudnivalókat a történelem szakon már korábban készített szemináriumi dolgozatok jóvoltából ismerték. A jelenlegi képzési rendszerben támasztott követelmény — valamennyi szak eredményes befejezéséhez szakdolgozat benyújtása az egyik feltétel — a levéltár szakos hallgatókat és tanszékünket is új feladat elé állította.

A tudományos igényű dolgozatok megírását nem lehet az egyetemi tanulmányokat lezáró, nagyobb terjedelmű szakdolgozat megírásával kezdeni. Ennek az ellentmondásnak feloldására alakult ki az a tanszéki gyakorlat, hogy valamennyi levéltár szakos hallgató egyetemi tanulmányai első félévében részt vesz a *Bevezetés a történettudományba* címmel meghirdetett gyakorlaton, ahol a történelem szakos hallgatókhoz hasonlóan elsajátíthatja a kutatómódszertani tudnivalók elemeit. Ezt követően a két féléves *Magyarország történeti földrajza* című stúdium keretében,

bevezetesként, a történeti földrajz, a térben való tájékozódás, a lokalizálás legfontosabb kézikönyveinek megismertetésére kerül sor. A témakör lezárásaként valamennyi hallgatónak egy-egy település történetéről kell rövid dolgozatot írni.

A dolgozat témáját, azaz a történeti szempontból feldolgozandó települést a hallgatók nem tetszés szerint választják. Ennek a módszernek háttérében az áll, hogy a néhány oldalnyi terjedelmű dolgozat megírásához kis, általában ismeretlen helységet kijelölve, olykor már az anyaggyűjtés, a lokalizálás szakaszában is erőfeszítésekre, gondolkodásra, kutatásra készítsük a „szerzőket”. Az előzetesen megadott „forrás és irodalom” pedig azokra a kézikönyvekre szorítkozik, amelyekről a bevezető órák keretében szó esett.

A település-, a helytörténeti dolgozat elkészítésével kettős célt szeretnénk elérni. Egyrészt azt, hogy az elméletben megismert, esetleg egy-egy alkalommal „látott” kézikönyveket mindenki használja és alaposabban megismerje. Másrészt a feladat lehetőséget teremt arra, hogy a dolgozatírás módszertanáról elméletben elsajátított ismereteket mindenki a gyakorlatba is átültesse. Az anyaggyűjtés, feldolgozás során a hallgatók jelentős része a „kötelezően választható” forrásokon és irodalmon túlmenően rendszerint egyéb anyagot is felhasznál, felhasználhat.

Az 1996/97. tanév tavaszi félévének dolgozatait átnézve gondoltam arra, hogy a legjobban sikerültek közül néhány munka szerzőjének nyilvánosságot biztosítva, nemcsak az első, nyomtatásban való megjelenésre adhatunk lehetőséget, hanem egyben segítséget is nyújthatunk a jövőben kezdőként szemináriumi dolgozatot készítő hallgatók részére.

A három, nyomtatásban most megjelenő munka néhány, esetleg nehézkesnek tűnő, a gyakorlatlanságot mutató, szerkesztésében még nem igazán szerencsés részletét szándékosan nem „javítottam” ki, illetve a szerzőket nem biztattam változtatásra az utólagos konzultációk során. Véleményem szerint ezek az „első változatok” így is igen sok tanulsággal szolgálhatnak és szerencsés megoldásaikkal igen biztatóak. A dolgozatokban mutatkozó „hibák” tanulsággal szolgálhatnak majd mindazoknak, akik kezdő szerzőként szerkesztik meg első, tudományos igényű munkáikat. Némi módosításra csupán a jegyzetekben, az irodalomjegyzékben szereplő adatok esetében került sor, a folyóirat közlési szabályzatát érvényesítendő.)

A közlés előtt a dolgozatok néhány egyéni megoldására hívom fel a figyelmet.

A címadás minden hallgató önálló feladata volt. A három megjelenő munka címét — amelyek mindegyike, véleményem szerint, egyben jelzi a szerzők egyéniségét, munkájuk „önértékelését” is — a dolgozatok írói választották.

A felhasznált források és az irodalom is mindhárom esetben a hallgatók igényességét mutatja, hiszen valamennyien a szorosan vett kézikönyvek körét meghaladva gyűjtöttek anyagot a települések történetének feldolgozásához. Ezek közlése is

mindhárom esetben más és más: hol lábjegyzetben jelenik meg, hol tematikus bontásban, hol pedig — kissé még gyakorlatlanul, de ígéretesen — rövidítések és betűrendes jegyzék együttes alkalmazásával.

A jegyzeteket áttekintve a kizárólag hivatkozó jegyzetek mellett találunk olyan dolgozatot is, amelybe, igen ügyesen, már magyarázó jegyzet is került.

A dolgozatírók feltétlen érdemének tekintem, hogy munkájukban mertek „negatív eredményeket” is közölni. Nem akarták valamennyi kérdést megválaszolttnak, lezárttnak tekinteni, kételyeiknek, a kutatás befejezetlenségének is hangot mertek adni. Erről a szerzők — igen helyesen — ugyancsak szólnak a dolgozatokban.

Gecsényi Patricia olyan település történetének összeállítását kapta feladatul, amelynek még névalakja(i) is nehezítették a lokalizálást, a település meghatározását. A megadott irodalom mellett a hallgató számos, egyénileg felkutatott kiadványt is használt. Külön említésre érdemes, hogy Lipszky János térképét mint forrást használta, elemezte. Gördülékenyen, jó stílusban fogalmazott dolgozata olvasmányossá, jól követhetővé teszi mondanivalóját. A munkája végére függesztett megjegyzése pedig a folytonosan választ kereső, a kutatást sosem befejezettnek tekintő kezdő történész-levéltárost állítja elénk.

Schilde René András is a megadottnál bővebb irodalommal dolgozott. Az elkészült munka szerkezetében több helyen is még ügyetlenségeket, ellentmondásokat mutat és jegyzetei esetenként nem szerencsés megoldást jeleznek. A cím ügyesen utal arra a körülményre, hogy a szerző sem tekintette, tekinti munkáját lezárttnak, befejezettnek (Adatok ...). A dolgozatíró feltétlen érdemének gondolom azt a törekvését, hogy a feladatot nem csupán a múlthoz kötötte. A községet nemcsak a múltban láttatja, hanem megjegyzéseivel igen életszerűen tudja a települést és annak lakóit bemutatni, a mához is ügyesen kapcsolni.

Varga Tamás dolgozatának témája is a nehéz feladatok közé sorolható, ami arra készítette a szerzőt, hogy ő is túllépjen a megadott „kötelező” irodalmon. Az egyéni véleményalkotás, Györffy György térképének forrásként való használata, elemzése ugyancsak erénye a dolgozat írójának. A statisztikai adatok igényes összeállítása, az adatok közötti kapcsolatok feltárása és a statisztikák nagyon ügyes elemzése külön érdeme Varga Tamásnak. Az egymástól eltérő jellegű adatok összekapcsolásával bizonyítja, hogy módszerével új következtetésekre lehet jutni.

Úgy ítélem, hogy a „témákat” látva nem mondható, hogy a feladatok túl könnyűek, egyszerűek lettek volna. A közlésre kerülő dolgozatok mégis azt bizonyítják, hogy a körültekintő, igényes hallgatói munka, az apró adatok elemzése olyan kezdetekhez vezetett, amelyek folytatása biztatónak, ígéretesnek mondható.

GECSÉNYI PATRICIA

FALVAK A HEGYEK KÖZÖTT

Bereg vármegyében, Munkácstól keletre, az erdős hegyek között alakult ki valamikor a XVI–XVII. században az orosz nemzetiségűnek nevezett rutén jobbágyok által lakott Kucsova nevű kisközség.¹ Tény, hogy létrejötteinek időpontját nem lehet még megközelítően sem megállapítani.

Nem említik a középkor évszázadaiban, nem szerepel sem az Árpád-kori Magyarország földrajza c. munkában², sem a Csánki Dezső által összeállított Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában c. feldolgozásban.³

Talán a közeli munkácsi vagy a szent-miklósi uradalomnak a XVI. század végén bekövetkezett jelentősebb kiépítésével települtek ide is jobbágyok. A vidék története kétségen kívül elválaszthatatlanul kötődött a munkácsi vár sorsához. A falu nevét először az 1648-ban keletkezett urbáriumban olvashatjuk, I. Rákóczi György munkácsi uradalmának falvait írták össze.⁴

A név, Kocsova (Korcsova), ami magyarul bozótost jelent, bizonyára a település környékére utalt.

1672-ben Báthory Zsófia birtoka volt, egy nyestet, egy őzet és két császármadarat, valamint három forintot fizettek lakói a munkácsi várhoz. 1694-ben Lórántffy Szusanna fejedelemasszony egy udvari emberének adományozta használatra élete végéig.⁵

A következő 200 esztendőben a település neve különböző alakokban bukkant fel az egykori helységnevtárakban és leírásokban. A névalakok pontos változásait

1 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. II. köt. Pest, 1851. Kozma Vazul. 231. p. *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye. (Reprint kiadás) Bp.–Beregszász, 1996. Hatodik Síp-Mandátum Kiadó. 546. p.

2 *Györffy György*: Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 519–565. p.

3 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp., 1890. Magyar Tudományos Akadémia. 212–220. p. I. Kerepec, ill. (Schönborn) Koropec.

4 I. Rákóczy György birtokainak iratai (1631–1648). S. a. r. és bev.: Makkai László. Bp., 1954. K. n. 353. p.

5 *Lehoczky T.*: i. m. 546. p.

és egymáshoz való viszonyát olykor nem is lehet pontosan tisztázni. Így fordul elő a Kocsova név mellett a Kucsova, később a Német-Kocsova, illetve Orosz-Kocsova elnevezés, de szerepel a Kucsava is. Lehoczky Tivadar, Bereg vármegye történetének kutatója azt írta, hogy a XVIII. század elején — talán a Rákóczi-szabadságharc vagy az azt követő pestisjárvány következtében — a lakosság anynyira megfogyott, hogy 1728-ban, amikor a munkácsi uradalom már a gróf Schönborn család birtoka volt, a jobbágytelkek fele lakatlanul állt. Ezért a földesúr 1748-ban 189 fő német telepest hozott a faluba. Mellettük azonban maradt 33 „oroszlakos is”.⁶ Talán ide vezethető vissza a falu neve elé később tett „német” megkülönböztető jelző. Bél Mátyás a megyéről készült leírásában Kocsovának nevezi és megjegyzi, hogy kevés német lakosa van.⁷

A II. József idején végrehajtott első országos népszámlálás idején 16 házban 18 családot, összesen 101 személyt vettek számba. Ebből úgy tűnik, hogy a korábbi évtizedekhez képest a lakosság száma csökkent.⁸

Ezt a tényt az 1785. évi népszámlálás is megerősíti:

A helység neve		Kocsova
Jogállása		község
Birtokos neve		Schönborn gr. cs.
Házak		16
Családok		18
Jogi népesség		100
Távollevők		4
Idegnek		5
Tényleges népesség		101
Férfiak	<i>Házas</i>	29
	<i>Nőtlen</i>	33
	<i>Összesen</i>	53
Nők összesen		47

6 Lehoczky T.: i. m. 547. p.

7 Bél Mátyás Bereg megyéről szóló leírását Balogh István közölte: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1985. (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár kiadványai) 44–45. p.

8 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. és kiad.: Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Bp., 1960. 20–21. p.

Férfiak közül	<i>Pap</i>	0
	<i>Nemes</i>	0
	<i>Tisztviselő</i>	0
	<i>Polgár</i>	0
	<i>Paraszt</i>	4
	<i>Zsellér</i>	18
	<i>Polgár és paraszt örököse</i>	3
	<i>Egyéb</i>	3
	<i>Szabadságolt katona</i>	0
	<i>Sarjadék (1–17 éves)</i>	25
	<i>Összesen</i>	53

Vályi András 1796-ban megjelent leírása érdekes módon semmit sem tud a német lakosokról, és azt írja, hogy Kocsova/Kusova orosz falu, több különböző földesúrral.⁹

Lipszky szerint e falu neve magyarul Kocsova, „szláv” nyelven Kočawa.¹⁰ Nagy Lajos ugyancsak megemlíti, hogy 19 házban 221 ember él, aki mind római katolikus.¹¹ A Fényes Elek által összeállított Magyarország geographiai szótára című munka már világosan megkülönböztette *Kocsovát* mint német falut 208 római katolikus lakossal, a Schönborn család uralása alatt, és *Kucsavát* mint orosz falut 160 görög katolikus lakossal, szintén a Schönbornok tulajdonában.¹² Azaz úgy tűnik, hogy a korábbi helységnévtárakban észlelhető bizonytalanság után végleg megkülönböztethetővé vált a két település.

Ettől kezdve a helységnévtárak következetesen Német-Kocsova és Orosz-Kocsova néven szerepeltetik a községeket, amelyek vélhetően egymáshoz közel, de közigazgatásilag mégis más-más beosztásban léteztek. Sajnos az 1860-as években,

9 Vályi András: Magyar Országnak leírása. II. köt. Buda, 1796. A Királyi Universitas betűivel. 387. p.

10 Lipszky (János) Johannes: Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae. Budae, 1808. Typis Regiae Universitatis. 328. p.

11 Nagy (Lajos) Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. I. köt. Buda, 1829. Landerer. 48. p.

12 Fényes E.: i. m. 231. p.

a Pesty Frigyes által végzett országos helynévgyűjtés anyagában egyik település sem fordult elő.¹³

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején, a tíz évenként tartott népszámlálások és a helységnevtárak alapján tudjuk követni a két falu sorsát. 1881-ben Német-Kocsován 32 házban 214, döntő részben német anyanyelvű, Orosz-Kocsován 25 házban 120, majdnem kizárólag rutén/ukrán anyanyelvű lakos élt. A németek római katolikusok, a ruthének görög katolikusok voltak. Érdekes, hogy a rutén anyanyelvűek között, mindkét faluban előfordult egy-egy zsidó vallású család is.¹⁴ A Magyarország műemlékeiről készült feldolgozás a XX. század elején Kucsován, ami bizonyosan Orosz-Kocsovát jelenti, egy görög katolikus fatemplomot tartott nyilván.¹⁵ Lehoczky Tivadar 1881-ben megjelent könyve szerint a felsőschönborni plébániához tartozó német-kocsovaiaknak kőtemplomuk volt.¹⁶ Az itteni görög katolikusok ezzel szemben a repedei lelkészhez tartoztak.¹⁷

Az 1888-ban megjelent helységnevtár az 1881. évihez hasonló népességet közölt, és innen tudjuk azt is, hogy Német-Kocsova postahivatala Munkácson, Orosz-Kocsova postahivatala Kálnikon volt található. 1895-ben ezzel szemben az utolsó posta már Beregsárrét.¹⁸

Az 1910-ben készült népszámlálás adatai azt mutatják, hogy Német-Kocsován jelentősen nőtt a népesség száma, különösen sok volt a fiatal. A 304 falusi emberből 161 személy 19 év alatt volt. Magyarul 155 ember beszélt, a többiek biztosan csak anyanyelvükön értettek, ami német vagy rutén lehetett. Orosz-Kocsován ugyanekkor 124 főt írtak össze, ami nem jelent lényeges változást. magyarul közülük csak 24 fő beszélt. A lakosok többsége itt is a fiatalabb korosztályokhoz tartozott.¹⁹

13 *Mizser Lajos*: Bereg megye Pesty Frigyes helységnevtárában 1864–1865. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv XI. Szerk.: Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1995. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. Évkönyvek) 395. p.

14 A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Szerk. és kiad.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp., 1882. 51. p.

15 Magyarország műemlékei. Összeáll.: Gerecse Péter. Bp., 1906. Hornyánszky. (Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai II.) 188. p.

16 *Lehoczky T.*: i. m. 547. p.

17 Uo.

18 A Magyar Korona Országainak Helységnevtára. Szerk.: Jekelfalussy József. Bp., 1888. 19. p.

19 A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. Szerk. és kiad.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények 42) 128. p.

Az első világháború végén, 1919-ben megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchia, és Magyarország területének nagy részét az újonnan alakult szomszédos államok katonái szállták meg. A Kárpátaljának nevezett vidéken szlovákok ugyan nem éltek, a cseh-szlovák hadsereg 1919-ben mégis elfoglalta Bereg megye nagy részét is. Orosz-Kocsova ettől kezdve a Ruska-Kucová nevet viselte. 1938-ban a Cseh-Szlovák Köztársaság megszűnése után a magyar csapatok ismét bevonultak Munkács környékére. A különleges háborús viszonyok miatt azonban sem a felső-kerepeci körjegyzőséghez tartozó Német-Kucsova (!), sem a kálniki körjegyzőséghez tartozó Orosz-Kucsova (!) nem került vissza Bereg vármegyéhez, hanem mindkettő az ún. beregi közigazgatási kerület munkácsvidéki járásához tartozott. Előbbinek 368, utóbbinak 192 lakosa volt.²⁰ Megegyező adatokat olvashattunk az 1944-ben megjelent helységnévtárban is.²¹

1944. őszén a szovjet csapatok szállták meg Kárpátalját, amely ettől kezdve a Szovjetunió, azon belül Ukrajna Kárpáton túli része lett. A két falu jelenleg az Ukrán Köztársaság területén található.

Miután a dolgozat írása közben mindvégig nehezen boldogultam a két hasonló nevű település azonosításával, ezért a munka befejezése után is próbáltam tisztázni a dolgot. Lipszky János térképe és az 1907-ben — a hivatalos községnevek megállapítása után — megjelent helységnévtár²² segítettek hozzá egy további részlethez. Lipszky térképén Munkáctól keletre, közel a Munkácsról Husztra vezető úthoz feküdt Kocsova. Munkáctól északkeletre, a Latorca folyó vidékén feküdt Kucsova. Az előbbinek német, az utóbbinak rutén (orosz-ukrán) lakosai voltak. Az 1907. évi helységnévtárban mindkét falu szerepelt, mégpedig Német-Kocsova és Orosz-Kucsova néven. Később, mint erre már hivatkoztam, Német Kocsova is Kucsova változatban fordul elő a helységnévtárakban. Azonos hangzású nevek tehát, de az eredeti állapot szerint a Kocsova forma a németek által betelepített Munkáchoz közelebbi településre utal. Azonos hangzás nyilván a kortársakat is megtévesztette.

20 Magyarország Helységnévtára 1937. Szerk. és kiad.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1937. 708. p.

21 Magyarország Helységnévtára 1944. Szerk. és kiad.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1944. 449. p. és 436. p.

22 A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára. Szerk. és kiad.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1907. 751. és 783–784. p.

SCHILDE RENÉ ANDRÁS

ADATOK SOMODOR KÖZSÉG TÖRTÉNETÉBŐL

Somodor kisközség a Dunántúli-dombságon, Somogy megyében található. Egyike annak a sok magyarországi kis falunak, melyek lassú elsorvadásra és kipusztulásra vannak ítélve, mert a fiatalok egy nagyobb és kedvezőbb adottságú településen próbálják megteremteni életük alapfeltételeit.

A helység első említése az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben található.¹ Ott úgy említik meg mint az igali kerületben található Mernye falu fiókját.

A helység neve pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, ugyanis 1264-ből egy Sumudur nevű személyről tudunk.² Az alapjául szolgáló személynév a magyar som növénynév származéka -d és -r képzővel.³ Pesty Frigyes 1864. évi gyűjtésében Samodar néven szerepel. A környéken lakó emberek szerint a helység-névhez a következő történetecske kapcsolódik: Egy Somodorba igyekvő embert zsákútra küldtek, ahonnan sem ide, sem oda nem tudott továbbmenni. Azóta ha a somodori embertől megkérdezik, hogy hová való, így szokott tréfásan válaszolni: sém ide, sém oda.⁴

A pápai tizedjegyzék után 1389-ben említik újra mint a királyi udvarnokok faluját. 1438-ban Hédervári Lőrinc nádor birtoka, aki azt Ozorai Pipo özvegyétől kapta meg. 1443-ig övé ez a birtok. 1536-ban gr. Farkas és Székely Lukács voltak a földesurai. Az 1563. évi török kincstári adójegyzékben 40, az 1575. évben 60 és az 1580. évben 61 házzal van fölvéve. 1598–99-ben Székely Mihály, 1626–27-ben Imrefy Farkas volt a földesura. 1726-tól már pusztá és nem birtok, a gr. Batthyány

-
- 1 1332–37: *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. rész. Bp., 1891. Franklin Társulat. 307. p.
 - 2 Kiss Lajos utalása: Árpádkori Új Okmánytár. Közzé teszi: Wenczel Gusztáv. I–XII. Bp., 1860–1874. (Monumenta Hungariae Historica) VIII. köt. 103. p.
 - 3 Kiss Lajos utalásai: *Csánki Dezso*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1890–1913. Magyar Tudományos Akadémia. 640. p.; Magyarország vármegyéi és városai. Somogy megye. Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Bp., 1896–1914. Országos Monográfia Társaság. 140. p.; *Virágh Rózsa*: Magyar helységnevek eredete (A magyar helynévkutatás eredményei). Szeged, 1931. k. n. 76. p.; *Kálmán Béla*: A nevek világa. 2. kiad. Bp., 1969. Gondolat. 140. p.
 - 4 Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: Papp László–Végh József. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó. 386. p.

család tulajdona. 1849-ben gr. Batthyány Kázmér birtokát lefoglalták.⁵ A gr. Per-gen családe lett, majd a XX. század elején már gr. Ráday Gedeon tulajdonában található.⁶

A falu fejlődési vonalát megnézve azt vehetjük észre, hogy a XIX. század második felében fejlődésnek indult, és ez folytatódott az első világháború után is. Viszont 1973-ban már csak feleannyi lakosa volt Somodornak mint 1941-ben. A falu a számok alapján megítélve öregszi.

Év	1828	1882	1913	1922	1932	1941	1973	1992
Ház	39	72	92	–	143	–	182	185
Lakos	298	701	856	983	949	1041	546	439

Lakosainak nagy része római katolikus vallású volt mindig, de voltak protestánsok is a faluban. 1932-ben például a 949 lakos közül 792 római katolikus, 134 evangélikus, 21 református és 2 görög katolikus.⁷ A falu mindig színmagyar volt.

Somodor közigazgatásilag 1941-ben még Igalhoz, 1973-ban viszont már a kaposvári járáshoz tartozott. A falu történetében szerepet játszott Magyaratád, ahová az embereknek még 1941-ben is át kellett menni a postára vagy ha telefonálni akartak. 1882-ben a legközelebbi posta Mernyén volt (9 km). Ma a falu a szentgálaskéri körjegyzőséghez tartozik.

Pesty Frigyes gyűjtése alapján Somodort csak 1846-ban nyilvánították községgé, azelőtt pusztá volt. 1882-ben viszont már a faluhoz tartozik Somodor-pusztá néven egy tanya.⁸ 1932-ben a községhez tartozik Pusztasomodor, Ürge-major és Kalánvölgy.⁹ 1973-ban közigazgatásilag az öt lakosú Erdősház is Somodor része.¹⁰

5 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., é. n. Országos Monográfia Társaság. 140. p.

6 *Vasdényei Imre*: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében. Kaposvár, 1922. Somogyi Újság Nyomdai Rt. 31. p.

7 Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára az 1932-es évre. Szerk.: F. Szabó Géza. Bp., é. n. Viktória 112. p. (a továbbiakban: Somogy 1932).

8 A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Szerk.: Kolletfy Mihály és Jekelfalussy József. Bp., 1882. Athenaeum. 751. p.

9 Somogy 1932.

10 A Magyar Népköztársaság helységnévtára 1973. Bp., 1973. Statisztikai Kiadó Vállalat. 712. p.

Somodor mai területén az idők folyamán több korból származó régészeti lelet is előkerült. A Borzási-dűlőből egy kőbaltta került elő.¹¹ 1888 májusában Somodorpusztán talált római pénzt adományozott Mack Eduárd intéző a Magyar Nemzeti Múzeumnak.¹² A Magyaratád felé vezető úton, a dombon agyagkorsót, bronz- és ezüstérméket szántott ki az eke. 1934. augusztus 7-én Rácörpusztán Balogh András Antonius Pius nagy bronz érmet talált.¹³ Somodorpusztáról avar szíjvéget és csattördéket ismerünk. A kápolnánál XIV–XV. századi cserepek borítják a földet.¹⁴ A hercegi földeken uradalmi épületek találhatók a XVII–XVIII. századból (az összegyűjtött adatokból nem derült ki, hogy melyik hercegi családról van szó).

A Somodorpusztán lévő római katolikus templom műemlék, hozzá tartozik egy ülő fatoronnyal, egyeneszárású szentéllyel (XVIII. század). A templom előtt 1824-ből származó kőkereszt áll és néhány XIX. század eleji sírkő.¹⁵

A dolgozat alapján láthatjuk, hogy Somodor nem volt semmilyen lényeges történelmi esemény színhelye, és a magyar emberek döntő többsége ezért még soha nem hallotta ennek a falunak a nevét. Pedig az itteni lakosok annak idején ugyanúgy megsínylették a törökök és minden más nép uralmát, ugyanúgy szenvedtek a világháborúk szörnyűségeitől, és így Somodor története a magyar nép története.

11 1960-as terepbejárás, Kocztur Éva.

12 Kocztur utalása: Archeológiai Értesítő 16. (1888) 381. p.

13 Kocztur utalása: Magyar Nemzeti Múzeum adattára. 38. R. I.

14 1960-as terepbejárás, Kocztur Éva.

15 *Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei. I. köt. Dunántúl. Bp., 1959. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 295. p.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Helységnévtárak és összeírások

Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1. tom. Buda, 1828. Landerer.

A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Szerk.: Kolleffy Mihály–Jekelfalussy József. Bp., 1882. Athenaeum.

Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején (A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve). 1. rész. Szerk.: Ortvy Tivadar. Bp., 1891. Franklin Társulat.

A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Bp., 1913. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

Magyarország helységnévtára 1922. Bp., 1922. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

Magyarország helységnévtára 1941. Bp., 1941. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

A Magyar Népköztársaság helységnévtára 1973. Bp., 1973. Statisztikai Kiadó Vállalat.

A Magyar Köztársaság helynévkönyve 1992. január 1. Bp., 1992. Központi Statisztikai Hivatal.

Megyetörténetek

Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., é. n. Országos Monográfia Társaság.

Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára az 1932. évre. Szerk.: F. Szabó Géza. Bp., é. n. Viktória.

Névetimológia

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 3. kiad. Bp., 1983. Akadémiai Kiadó.

Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: Papp László–Végh József. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó.

Régészet és művészet

Régészeti füzetek. 11–13. szám. Kocztur Éva. H. n., 1964. Magyar Nemzeti Múzeum.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. 1. köt. Dunántúl. Bp., 1959. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

Birtokviszonyok

Vasdényei Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében. Kaposvár, 1922. k. n.

VARGA TAMÁS

TILD HELYTÖRTÉNETE

Az egykori Bars vármegye területén, Verebélytől délkeletre, Csiffárhoz közel van egy kis település, Tild. Olyannyira kicsi, hogy még a pápai tizedlajstromból is kimaradt.¹ Trianon, majd a Párizsi béke elszakította az anyaországtól, ma a Szlovák Köztársaság területén találjuk, Telince néven.²

Korai történetéről keveset tudunk. XI–XII. századi területén szláv és magyar helynevek fordulnak elő, és már létezik az az országos jelentőségű út, mely a barsi várat köti össze Verebélyel, és amely mentén majd Tild is kialakul. A terület ekkor feltehetőleg a barsi vár birtoka.³ Tildnek azonban a korabeli oklevelekben még semmi nyoma. A XIII. század politikai, társadalmi és az ebből következő közigazgatási átalakulása Tildet is érinti. A királyi vármegyerendszer felbomlásakor kerülhet a terület egyik része a Tildi nemesek kezébe⁴, másik része az esztergomi érsek fennhatósága alá.⁵

Első említése egy 1297-ből való oklevélben található meg.⁶ Ebben a Tildi nemesek eladják tőhöl⁷ földjüket⁸. A 14. század elejének anarchiája érzékenyen érinti a területet. 1312-ben Bajoni Mikoucha foglalja el az érsek itteni faluját.⁹ Károly Róbert konszolidációja alatt ismét az esztergomi érsek birtokában van, ezt bizonyítja egy 1319. évi oklevél.¹⁰ 1322-ben Füssi Sanczech fiai, Rubin, Miklós, Deso és János osztozkodnak egy tildi birtokon.¹¹

1 Az 1332–37. évi pápai tizedlajstrom (GyTF 1.).

2 A nevet 1948-ban kapta, hatósági úton (KLEtSzt 2., 645. p.).

3 GyTF 1., 417. p. (szövegközi térkép alapján)

4 Véleményem szerint innen kaphatta a nevét, bár ezt Kiss Lajos nem említi: KLEtSzt uo.

5 GyTF 1., 480. p.

6 Uo.

7 Tőhöl: falu Tildtől délkeletre.

8 Chene, Mauritius et Ladislaus filii Thome filii Emerici de villa Teld de Comitatu Bors. (Veszprémi Káptalan Országos Levéltára és MOL filmtára: GyTF 1., 480. p. alapján.)

9 villa Theeld vagy Teeld (Monumenta ecclesie Strigoniensis II. 661. p. GyTF 1., uo. alapján.)

10 villa Teeld (i. m. II. 755. p.: GyTF 1., uo. alapján.)

11 possessio Tyld (Dl. 58453: GyTF 1., uo. alapján.)

A falu XV–XVI. századi történetéről keveset tudunk. Teleki József a Hunyadiak kora Magyarországon 6. kötetének első részében Bars vármegyénél nem tesz említést sem Tildről, sem a Tildi nemesekről. A birtokosok között egyedül az esztergomi érseket találtam meg, de az ő birtokai között sincs felsorolva Tild¹².

Annyi bizonyos, hogy a terület török uralom alá került, mely alól csak Buda visszafoglalása után szabadulhatott. Ura ismét az esztergomi érsek lett¹³, de a Kiss és az Ilosvay családnak is vannak itt birtokai¹⁴. A falunak a XVIII. század végén jó földjei, szőlője, legelője volt.¹⁵ Ekkori szlovák neve Teldince.¹⁶ Lakosai a XIX. század első felében római katolikus magyarok voltak, szám szerint 358-an¹⁷. A faluban összesen 53 ház volt, de templomot a falu nem bírt¹⁸, a hívők a csiffári római katolikus templom és így az Esztergomi Érsekség alá tartoztak¹⁹. A falu szlovák neve ekkor Teldnice²⁰, de a Teldince²¹ nevet is használták. A falu közigazgatásilag a Verebélyi járás alá tartozott²², a járásközpontban volt az utolsó postaállomás is.²³ Ura ekkor már a nagyszombati Szent István Szeminárium volt²⁴.

Az 1873. évi helységnévtár Tildet már községgként említi Bars vármegyében.²⁵ Törvényszéke Aranyos-Maróton, járásbírósága és adóhivatala Verebélyen volt. Az 1877. évi helységnévtár szerint Tild adóhivatala Verebélyre került át.²⁶ Az 1888. évi helységnévtár már kisközséggként említi Tildet.²⁷ Fejlődik a postahálózat is, Csiffáron létesül új postaállomás, és így ez lesz a legközelebb Tildhez.

12 *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. VI. köt. 1. rész (A szoros értelemben vett Magyarország leírása.) S. a. r. és kieg.: Szabó Károly. Pest, 1863. Emich Gusztáv. 247–259.

13 Vályi 3., 500. p.

14 MVBars, 75. p.

15 Vályi 3., 500. p.

16 *Lex. Loc.* 45. p.

17 NL 1., 66. p.

18 Uo.

19 Vályi 3., 500. p.

20 Lipszky 1., 682. p.

21 NL 1., 66. p.

22 FE 1837, 2., 107. p.

23 FE 1851, 4., 203. p.

24 FE i. m.-k, uo.

25 MKOHnt 1873., 1348. p.

26 MKOHnt 1877, 921. p.

Eközben Tild lakossága folyamatosan csökken, 444 főről²⁸ 429-re²⁹, majd az 1890-es évek elején 406-ra³⁰ esik vissza³¹. Érdekes, hogy a helységnévtár ebben az évben említ először más nemzetiségű lakosokat is a faluban. Ezek szám szerint 10 német és 27 szlovák lakos. Változás figyelhető meg a felekezeti megoszlásban is, az eddig tisztán római katolikus településen 4 evangélikus és 19 izraelita vallású személy jelent meg. Ezenkívül a falu nagy területgyarapodással büszkélkedhetett, 1048 kataszterholdról (továbbiakban kh) előbb 1166, majd 3310 kh-ra nőtt³². Ezt én egy Tildpuszta nevű terület hozzátartozásával magyaráznám, de erre vonatkozó adatot csak az 1898. évi helységnévtárban találtam.³³ A terület ilyen arányú növekedése meglehetősen furcsának tűnhet a népesség csökkenésének ismeretében, mely a századfordulóra eléri tetőpontját, bár ekkor már kézzel fogható magyarázata van. Az 1902. évi helységnévtár³⁴ adatai szerint a község területe ismét visszaesett 1189 kh-ra³⁵, és ugyanekkor lakossága is megfogyatkozott, szám szerint 19 fővel. De megfigyelhetjük egy új terület, Tild-pusztá kialakulását. Tild-pusztá, mint már említettem, az 1898. évi helységnévtárban³⁶ jelenik meg először mint Tild része, lakosa azonban nincs. Az 1902. évi helységnévtár ezzel szemben már 17 lakossal említi. Ez a szám már közelítőleg fedi Tild lakosainak csökkenési értékét. Tild-pusztá tehát valamiféle külterületnek fogható fel ekkor. Tild pusztá az 1900-as évek végén már Tildi majorként³⁷, végül mint Tildmajor³⁸ szerepel. Trianon után nem találtam adatot rá, és a felvidéki bevonulás után készült helységnévtár sem említi már.³⁹

A község lakosainak száma eközben ismét változik. Az 1900-as évek végéig stagnáló, viszonylag alacsony lakosszám az 1910-es évek elején ugrásszerűen meg-

-
- 27 MKOHnt 1888, 912. p.
 - 28 MKOHnt 1873, 1348. p.
 - 29 MKOHnt 1882.
 - 30 MKOHnt 1892, 1607. p.
 - 31 1. ábra. (l. mellékletben)
 - 32 2. ábra. (l. mellékletben)
 - 33 MKOHnt 1898, 718. p.
 - 34 MKOHnt 1902, 1347. p.
 - 35 2. ábra.
 - 36 MKOHnt 1898, 718. p.
 - 37 MKOHnt 1907, 1541. p.
 - 38 MKOHnt 1913, 1228. p.
 - 39 MKOHnt 1937, 108. p.

nőtt, 442 lett.⁴⁰ Ez a hirtelen és nagy arányú növekedés nem magyarázható mással, csak betelepüléssel.⁴¹

A 90-es évek elején megjelent a közjegyzőség intézménye is. Tildet a csiffári közjegyzőséghez osztották be.⁴² A 90-es évek végén adóhatósága visszakerült Verebélyre és ismét egy új intézmény jelent meg, az állami anyakönyvvezetőség, mely Csiffáron volt.⁴³ A századfordulón csendőrsöt telepítettek Verebélyre⁴⁴, innen felügyelték Tild közbiztonságát is. Az 1913. évi helységnévtár⁴⁵ szerint a község nevét véglegesen törzskönyvezték. A legutolsó távirda ekkor már Csiffáron volt.

Érdekesen alakul a századfordulón a házak száma is. Míg idáig a házak száma csakúgy, mint a népesség, arányosan csökkenő tendenciát mutatott, most ennek éppen ellenkezőjét, enyhe növekedést figyelhetünk meg (64-ről 69-re). Ezzel szemben a lakosság száma pont ekkor csökken a legalacsonyabb szintre (406-ről 387-re). Ez az adat a 10-es évek kezdetéig stagnál, majd csakúgy, mint a lakosság, növekedésnek indul a 10-es évek elején. Ezt az emelkedést az I. világháború és az elcsatolás töri meg. A visszacsatoláskor több lakost (521), de kevesebb házat (75) találunk itt. A házak száma azután a háború végéig, a stagnáló lakosságszám mellett jelentősen megnövekszik (101 ház), mellyel a falu nyilvánvalóan a fennálló helyszükségeit elégíti ki.⁴⁶

A trianoni békeszerződés alapján Tild szlovák területre került. Az 1938. évi bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta a Felvidék nagyrészét, így Tild is visszakerült a Magyar Koronához. Lakosainak száma ekkor már 521, de a helységnévtár⁴⁷ nem utal más nemzetiségekre, és arra sem, hogy a római katolikusokon kívül más vallásúak is lettek volna a faluban. A község ekkor Bars és Hont közigazgatásilag egyesített vármegyékhez tartozott, pénzügyigazgatósága Párkányon, törvényszéke Komáromban, adóhatósága, járásbíróháza, közjegyzősége, csendőrsőre és vasútállomása Verebélyen volt.

40 MKOHnt 1913, 1228. p.

41 1. ábra.

42 MKOHnt 1895, 651. p.

43 MKOHnt 1898, 718. p.

44 MKOHnt 1902, 1347. p.

45 MKOHnt 1913, 1228. p.

46 1. ábra.

47 MOHnt 1937, 108. p.

A háború hatására a lakosság száma 1941-ben⁴⁸ már csak 502 volt, ez a szám azonban — érdekes módon — a háború végéig nem változik⁴⁹. 1944-re a község törvényszéke Ipolyságra kerül át.

A párizsi béke értelmében Tild ismét elkerült Magyarországtól, Csehszlovákia, később a Cseh és Szlovák Köztársaság területén volt Telince néven. Ma Csiffárhoz (Čifare) tartozik⁵⁰, mely a Szlovák Köztársaságban található.

Tild neve a Tél személynévből ered. Ez a személynév régi, nyelvelméki eredetű, és -d képzős alakjából származik a falu neve. A Tél személynév először 1271-ben jelenik meg oklevélben⁵¹, majd egy 1277. évi⁵² említésről is tudunk⁵³. Összevetve ezt Györffy György adataival⁵⁴, látható, hogy a személynév sokkal hamarabb megjelenik, mint a falu neve.

Műemlékei a falunak nincsenek, kulturális szempontból megemlíthető Dillesz Sándor hagyatéka, mely a vármegyei múzeum alapja volt. Házában a századfordulón még értékes régiséggyűjteménye volt, melyre vonatkozóan későbbi adatot nem találtam.⁵⁵

48 MOHnt 1941, 330. p.

49 MOHnt 1944, 577. p.

50 MHNASZt, 338. p.

51 Szentpétery II/1., 128. p. (KLEtSzt 2., 645. p. alapján.)

52 I. m. II/2-3. 194. p. (KLEtSzt 2., 645. p. alapján.)

53 KLEtSzt 2., 645. p.

54 GyTF I., 480. p.

55 MVBars 75. p.

Rövidítések feloldása

- FE 1837, 2. *Fényes Elek*: Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. 2. köt. Pest, 1837. Tanner–Károlyi. 680 p.
- FE 1851, 4. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. 4. köt. Pest, 1851. Kozma Vazul. 350 p.
- GyTF 1. *Györffy György*: Magyarország Árpád-kori történeti földrajza. 1. köt. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 907 p.
- KLEtSzt *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 4. kiad. 2. köt. Bp., 1988. Akadémiai Kiadó. 882 p.
- Lex. Loc. *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Bp., 1920. Hornyánszky. 335 p.
- Lipszky 1. *Lipszky Joannes*: Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae. Pars I. Buda, 1808. Typis Regiae Universitatis Pestanae. 766 p.
- MHNASzt Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk.: Lelkes György. Bp., 1992. Balassi Kiadó. 625 p.
- MKOHnt 1873–1913 A Magyar Korona Országainak helységnévtára (1873 és 1913 között). Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp., 1873., 1877., 1882., 1888., 1892., 1895.,

1898., 1900., 1902., 1907., 1913. Atheneum és Hornyánszky Viktor R.-T.

MOHnt 1937, 1. Magyarország helységnévtára. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. 1. pótfüz. Bp., 1938. Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda. 139 p.

MOHnt 1941–1944 Magyarország helységnévtára (1941 és 1944 között). Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1941., 1944. Hornyánszky Viktor R.-T.

MOL Magyar Országos Levéltár

MVBars Magyarország vármegyei és városai. Szerk.: Borovszky Samu., Bp., 1903. Apollo Irodalmi Társaság. 568 p.

NL 1. Nagy, *Ludovicus*: Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1. rész. Buda, 1828. Landerer. 638 p.

Szentpétery II/1. *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 2. köt. 1. füz. Bp., 1943. Magyar Tudományos Akadémia. 194 p.

Szentpétery II/2–3. *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Szerk.: Borsa István). 2. köt. 2–3. füz. Bp., 1961. Magyar Tudományos Akadémia.

Vályi 3. *Vályi András*: Magyar Országnek leírása. 3. köt. Buda, 1799. A Királyi Univeritásnak betűivel. 688 p.

Bibliográfia

Fényes Elek: Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tarományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. 2. köt. Pest, 1837. Tanner–Károlyi. 680 p.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. 4. köt. Pest, 1851. Kozma Vazul. 350 p.

Györffy György: Magyarország Árpád-kori történeti földrajza. 3. kiad. 1. köt. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 907 p.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 4. kiad. 2. köt. Bp., 1988. Akadémiai Kiadó. 882 p.

Lexicon locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Bp., 1920. Hornyánszky. 335 p.

Lipszky Joannes: Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae. Pars 1. Buda, 1808. Typis Regiae Universitatis Pestanae. 766 p.

Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk.: Lelkes György. Bp., 1992. Balassi Kiadó. 625 p.

A Magyar Korona Országainak helységnévtára (1873 és 1913 között). Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp., 1873., 1877., 1882., 1888., 1892., 1895., 1898., 1900., 1902., 1907., 1913. Atheneum és Hornyánszky Viktor R.-T.

Magyarország helységnévtára 1937. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. 1. pótfüz. Bp., 1938. Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda. 139 p.

Magyarország helységnévtára (1941 és 1944 között). Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1941., 1944. Hornyánszky Viktor R.-T.

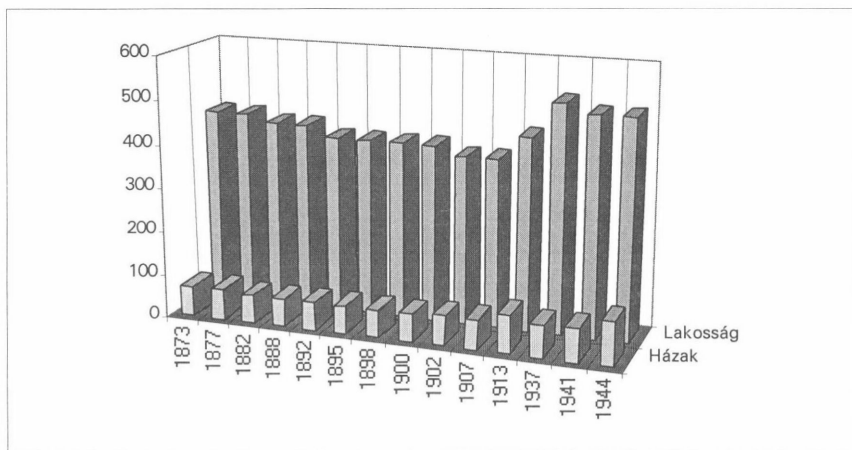
Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1903. Apollo Irodalmi Társaság. 568 p.

Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae inelyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. Pars 1. Buda, 1828. Landerer. 638 p.

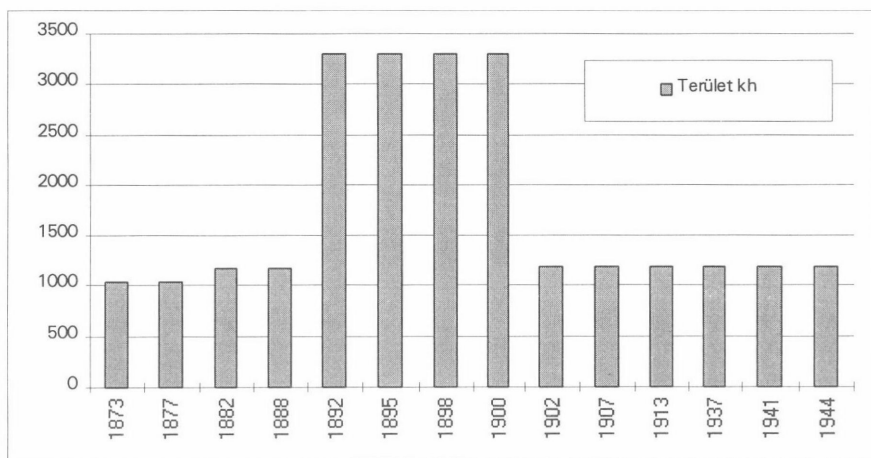
Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. VI. köt. 1. rész. (A szoros értelemben vett Magyarország leírása.). S. a. r. és kieg.: Szabó Károly. Pest, 1853. Emich Gusztáv. 320 p.

Vályi András: Magyar Országának leírása. 3. köt. Buda., 1799. A Királyi Universitasnak betűivel. 688 p.

Melléklet

1. ábra. A lakosság és a házak számának alakulása

2. ábra. A terület nagyságának változása kataszteri holdban mérve

Tartalom

Forrásközlések

Tóth Ferenc:

A Magyar Huszárok dicsérete Franciaországban,
avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású
kiadatlan kézírata 253

Szakály Orsolya:

Vay Miklós és az 1807. évi országgyűlés.
Egy közéleti botrány családi levelek tükrében 301

Közlemények

Hermann Róbert:

A köpködős főhadnagy, a lyukas zsebű százados,
az önkényeskedő nemzetőr és a többiek 325

Kritika

Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: Orosz történelem I–II. könyvről

Filippov Szergej:

Orosz történelem hollywoodi feldolgozásban 357

Krausz Tamás:

Egy új Szovjetunió-történet, amely régi 379

Műhely — Helytörténeti dolgozatok

Bak Borbála:

Helytörténeti tárgyú dolgozatok az I. éves levéltár szakos
hallgatók képzésében 395

Gecsényi Patricia:

Falvak a hegyek között 398

Schilde René András:

Adatok Somodor község történetéből 403

Varga Tamás:

Tild helytörténete 408

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kézirtattári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.